

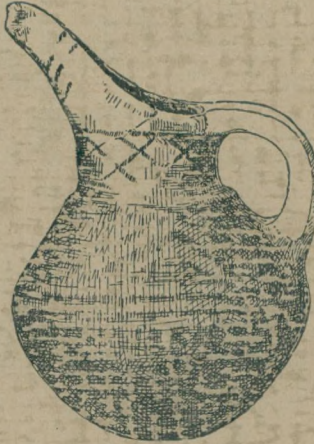
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XI

Sayı : 44

Ekim 1947

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ – A N K A R A

1 9 4 7

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

BİLGİÇ, Dr. EMİN : Çivi yazılı hukukî - iktisadî kaynaklar, mahiyeti ve muhtevaları	571
RUBEN, Dr. W. : Kırşehir'in dikkatimizi çeken san'at âbideleri . . .	603

Raporlar :

ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : Türk Tarih Kurumu adına yapılan Maltepe (Sivas yanında) kazısı	641
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : Die grabung von Maltepe bei Sivas	657
SAYILI, Dr. AYDIN VE RUBEN, Dr. W : Türk Tarih Kurumu adına Kırşehir'de Cacabey Medresesinde yapılan araştırmanın ilk kısa raporu	673
SAYILI, Dr. AYDIN VE RUBEN, Dr. W : Preliminary Report on the Excavation, made under the auspices of the Turkish Historical Society, in the Caca Bey Madrasa of Kırşehir, Turkey . .	682

Vesikalar :

İNALCIK, Dr. HALİL : Bursa şer'iye sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları	693
---	-----

Bibliyografya :

TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH : Namık Kemal: Silistire Muhasarası. 1947 yılı Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine gelen kitap ve dergiler	709
	717

LE V H A L A R

- CX — CXVI — RUBEN : Kırşehir'âbideleri.
CXVII — CXXXIV — ÖZGÜÇ : Maltepe kazısı.
CXXXV — CXLIV — SAYILI VE RUBEN : Cacabey Medresesi araştırmaları.
CXLV — İNALCIK : Fatih devrine ait Bursa kadı defterinden bir sayfa.

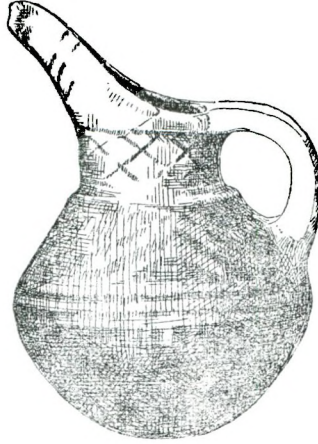
BELLE TEN

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XI

Sayı : 41, 42, 43, 44

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 4 7

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
AFETİNAN, Dr. : Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşuna dair	173
ALP, Dr. SEDAT : Hitit Kralı IV. (?) Tuthaliya'nın Askeri fermanı.	383
—— : Military Instructions of the Hittite King Tuthaliya IV. (?).	403
BİLGİÇ, Dr. EMİN : Çivi yazılı hukukî - iktisadî kaynaklar, mahiyeti ve muhtevaları	571
EBERHARD, Dr. W. : Şato türklerinin kültür tarihine dair notlar. .	15
GÜTERBOCK, Prof. H. G. : Boğazköy civarında bulunan bir Eti kabartması.	189
KANSU, Prof. Dr. ŞEVKET AZİZ : 1937—39 yıllarında Eskişehir'de Yazılı Kaya'da yapılan kazıda çıkarılmış olan Frig çağına ait kafaların antropolojik incelenmesi.	181
KINAL, Dr. FÜRÜZAN : Şuppiluliyuma'nın Suriye seferleri	1
RUBEN, Dr. W. : Kırşehir'in dikkatimizi çeken san'at âbideleri. . .	603
TUNAKAN, Dr. SENİHA : 1937—39 yıllarında Eskişehir'de Yazılı Kaya'da yapılan kazıda çıkarılmış olan Frig çağına ait kafaların antropolojik incelenmesi	181
TURAN Dr. OSMAN : Şemseddin Altun Aba, vakfiyesi ve hayatı .	197
—— : Mübarizeddin Er-Tokuş ve vakfiyesi	415
Epigrafiya :	
ARTUK, İBRAHİM : Artuk oğlu Emir Balak ve mezarı	127
BOSCH, E. (Türkçeye çeviren S. ATLAN) : Antalya Kitabeleri . .	87
Raporlar :	
AKOK, MAHMUT : Türk Tarih Kurumu adına Anıt-Kabir alanında yapılan tümülüs kazıları	27
—— : Die Ausgrabungen an zwei Tumuli auf dem Mausoleums-hügel bei Ankara	57
KÖKTEN, Dr. İ. KILIÇ : 1945 yılında Türk Tarih Kurumu adına yapılan Tarih - öncesi araştırmaları	431

VI

ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : Türk Tarih Kurumu adına Anıt-kabir alanında yapılan tümülüs kazıları	27
— : Die Ausgrabungen an zwei Tumuli auf dem Mausoleums-hügel bei Ankara	57
— : Türk Tarih Kurumu adına yapılan Maltepe (Sivas yanında) kazısı	641
— : Die Grabung von Maltepe bei Sivas	657
RUBEN, Dr. W. : Türk Tarih Kurumu adına Kırşehir'de Cacabey Medresesinde yapılan araştırmmanın ilk kısa raporu . . .	673
— : Preliminary Report on the Excavation, Made Under the Auspices of the Turkish Historical Society, in the Caca Bey Madrasa of Kırşehir, Turkey	682
SAYILI, Dr. AYDIN : Türk Tarih Kurumu adına Kırşehir'de Cacabey Medresesinde yapılan araştırmmanın ilk kısa raporu . . .	673
— : Preliminary Report on the Excavation, Made Under the Auspices of the Turkish Historical Society, in the Caca Bey Madrasa of Kırşehir, Turkey	682

Vesikalar :

İNALCIK, Dr. HALİL : Bursa şer'iye sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları	693
KÖPRÜLÜ, ORHAN F. : Şeyhülislâm Kara-Çelebi zade Abdülaziz efendi ve Müftü suyu	136
SERTOĞLU, MİTHAT : Tuğî tarihi	489
UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI : Namık Kemal'in Abdülhamid'e takdim ettiği arızalarla Ebüzziya Tefvik Beye yolladığı bazı mektuplar	237

Tercümeler :

BARTHOLD, W. (Türkçeye çeviren : ABDÜLKADİR İNAN) : Türklerde ve Moğollarda defin merasimi meselesine dair . .	515
FEKETE, Prof. Dr. (Türkçeye çeviren : SADREDDİN KARATAY) : Türk vergi tahrirleri	299
VENEDİKOFF, İV. (Türkçeye çeviren : FİRÜZE PREYGER) : Preslav şehrinde yeni keşfedilen Proto-Bulgar kitabesi.	541

Kaynak tenkidi :

KÖPRÜLÜ, ORHAN F. : Râşid tarihinin kaynaklarından biri : Silâh-dâr'ın <i>Nusretnâme'si</i>	473
---	-----

Bibliyografya :

BARKAN, Ö. L. : René Grousset, <i>L'Empire du Levant</i>	150
GÜTERBOCK, H. G. : H. L. Ginsberg, <i>The Legend of king Keret, A Canaanite Epic of the Bronze Age</i>	148
İNALCIK, Dr. HALİL : M. M. Alexandrescu - Dersca, <i>La Campagne de Timur en Anatolie (1402)</i>	341
TANSEL, FEVZİYE A. : Namık Kemal, <i>Silistire Muhasarası</i>	709
1947 yılı Ocak—Eylül aylarında Türk Tarih Kurumu kütüphanesine gelen kitap ve dergiler	347-559-717

Notlar ve bildiriler :

ÖZGÜÇ, NİMET : Hayvan tasvirli bir Eti küpü	329
—— : A Hittite Jar with animal figure	330
ÖZGÜÇ, TAHSİN : Eski Hitit çağının eşsiz bir eseri	331
—— : Ein einzigartiges Stück aus althethitischer Zeit	333
ÜNVER, Dr. SÜHEYL : I) Yıldırım Bayazid'in İvaz Fakih'e verdiği timar	335
—— : II) Yıldırım Bayazid'in oğlu İsa'nın bir emri	337
—— : III) Yıldırım Bayazid oğlu Musa Çelebi'nin bir hükmü	338
—— : Emir Süleyman'ın tuğrası hakkında	338

Haberler :

İNAN, ABDÜLKADİR : Altay dağlarında bulunan eski Türk mezarları.	569
ÖZGÜÇ, TAHSİN : 1947 yılının başlarında Türkiye'de yapılan kazılar.	359
Sovyet Rusya Mineroloji Kurumu'nun 130 üncü yıldönümü	172
Türk Tarih Kurumu adına yapılan araştırma ve kazılar	161
Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu'nun yıllık toplantısı	371
Yabancı Hey'etlerin Gezi ve Kazıları.	168

Levhalar :

I — XXIII : Anıt-Kabir Tümülsleri Kazısına ait resimler.
XXIV : Antalya Kitabeleri yazısına ait resim.
XXV — XXVI : «Artuk oğlu Emir Balak ve mezarı» adlı yazıya ait resimler.
XXVII — XXIX : Yazılıkaya Kafatasları.
XXX — XXXI : Prof. Güterbock, Boğazköy civarında bulunan bir Eti kabartması.
XXXII — XLVI : Şemseddin Altun-Aba vakfiyesi.

VIII

XLVII — LVI : Namık Kemal'in mektupları.

LVII : N. Özgüç, Hayvan tasvirli bir eti küpü.

LVIII : T. Özgüç, Eski Hitit çağının eşsiz bir eseri.

LIX—LX : Prof. Süheyl Ünver'in bildirilerine ait resimler.

LXI—LXXVI : Mübarizeddin Er-Tokuş vakfiyesi.

LXXVII—CVII : K. Kökten, 1945 yılında Türk Tarih Kurumu adınca yapılan tarih-öncesi araştırmaları.

CVIII : Venedikoff, Preslav şehrinde yeni keşfedilen Proto-Bulgar kitabesi.

CIX : Abdülkadir İnan, Altay dağlarında bulunan eski Türk mezarları.

CX — CXVI : Ruben, Kırşehir âbideleri.

CXVII — CXXXIV : T. Özgüç, Maltepe kazısı.

CXXXV — CXLIV : Sayılı ve Ruben : Cacabey Medresesi araştırmaları.

CXLV : İnaleik, Fatih devrine ait Bursa Kadı defterinden bir sayfa.

BELLE TEN

Cilt: XI

Ekim 1947

Sayı: 44

ÇİVİ YAZILI HUKUKÎ-İKTİSADÎ KAYNAKLAR, MAHİYET VE MUHTEVALARI*

Dr. EMİN BİLGİÇ

Sumeroloji Asistanı

I

Şimdiye kadar çeşitli bölgelerde ele geçmiş olan çivi yazılı kaynakların mühim bir kısmını hukukî ve iktisadî vesikalar teşkil eder. Hukukî ve iktisadî mevzular her topluluğun doğrudan doğruya günlük hayatiyle ilgili olduklarından bu konuların muharreratta o nispette geniş akis bırakması pek tabiidir.

Geniş anlamıyla çivi yazısı bilgisi, gerek yazının çağlara ve iktibas edildiği kavimlere göre arzettiği hususiyetler ve farklar, gerekse bu yazı ile yazılmış olan diller ve bu dilleri konuşan kavimlerin telâkkileri, hayat görüşü farkları, ve nihayet, şimdiye kadar bu sahada elde edilen ilerilikler dolayısıyla tek ihtisas şubesi olmaktan çıkmış ve birçok ihtisas şubeleri meydana gelmiştir.

Sadece yazı ve dil bakımından hal böyle iken, bu yazılarla bu dillerde meydana getirilmiş olan vesikaların ait olduğu kollar üzerindeki müşküller çözülüp anlaşılabilmek için, hem bu eski ve

* Bu makalede geçen kısaltmalar Zeitschrift für Assyriologie, Archiv für Orientforschung, Deimel, Sumerisches Lexikon I ve Eisser - Lewy, Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe (MVAG 33) deki listelere göredir.

güç yazılar ve diller; hem de bu çeşitli bilgi kollarından her biri üzerinde ihtisas kazanmış kimselere ihtiyaç vardır. Halbuki bugün hâlâ, hukukî olanları bir tarafa bırakılırsa, bu sayısız metinlerin tarihî ve edebî olanlarının yanında, iktisadî, dinî, tıbbî v. s. olanlarının da işlenmesi ve bunlar üzerinde hükme varılması doğrudan doğruya filologlara düşmektedir.

Geniş çivi yazısı bilgisi içerisinde hukuk konusu, gerek bu husustaki materyelin bolluğu, hele Sumer¹, Eski Babil², Hitit³, Asur⁴, Yeni Babil⁵ kanunlarının ele geçmiş olması, gerekse bilginlerin bu konu ile daha çok ilgilenip bol eser vermeleri dolayısıyla başlı başına bir saha halini almış ve çivi yazılı hukukî kaynakların tetkikiyle varılan neticeler Mısır, İbrani, Yunan, Roma, Cermen hukuklarıyla karşılaştırılmak, hususiyile Yunan ve Roma hukuklarına tesirleri araştırılmak suretiyle mukayeseli hukuka ve hukuk tarihine yol açılmıştır⁶.

Her kavmin kendisine has bir hukuk anlayışı vardır. Ve bazı iktibaslar olabilmesine rağmen temeli, ait olduğu kavmin gelenek, örf ve âdetlerine dayanan ve bir topluluğun fertleri veya diğer topluluklar arasındaki münasebetleri tanzim eden müeyyideli bir içtimâî müessesedir. Bu haliyle hukuk müessesesi ve onun bütün unsurları diğer bütün vesika nevilerinden ve başka konulardan daha çok bir milletin bütününe şamil olmak ve o milletin günlük hayatını aksettirmek mevkiindedirler. Bu bakımdan çeşitli hususî hukuk vesikaları, kanunnamelerden ve hukuk kitaplarından, yani bir nevi nazarî hukuktan daha ziyade bir milletin günlük hayatına nüfuz imkânını verirler. Buna karşılık kanunnameler ve hukuk kitapları ananelere, örf ve âdetlere ve daha önce meydana getirilmiş, bu neviden kaynaklara dayandıkları kadar, kanun koyanların şahsî kanaat ve temayülleri de aksettirebilirler.

Burada, her vazedilen kanunun, ait olduğu konudaki, örf ve âdetlerde yaşayan ve yeni yeni meydana gelen dağınık esasları toplamağı kastedindiği kadar, içtimâî hayattaki değişiklikler dolayısıyla günün yeni beliren ihtiyaçlarını da karşılamak hedefini

¹ Bk. aşağıda n. 34. ² Bk. aşağıda n. 8.

³ Hitit kanununun tercüme ve tefsirleriyle orijinalinin neşir yerleri için bk. n. 85. ⁴ Bk. n. 8. ⁵ Bk. n. 107.

⁶ Çivi yazısı hukuku, gelişmesi, kaynaklarının neşir yerleri ve diğer ka-

gözönüne tuttuğunu, hasseten sahamızda *Urukagina*⁷, *Ḫammurabi*⁸ gibi kanun vâzılarının daha ziyade birer ıslahatçı olarak belirdiğini düşünmek lâzımgelir. Bu sebeple vazı'ı kanunlar tarafından yeni konulan esaslardan bir kısmının belki de hiç tatbik sahası bulamadığı haklı olarak iddia edilegelmiştir. Halbuki günlük hayata ait olan vesikalar doğrudan doğruya tatbiki hukuka ait malzemeyi teşkil ederler. Bunun içindir ki, her yerde ve her çağda, hususiyle eski Ön Asy a'da kanunların maddeleriyle onların tat-

vimlerin hukuklariyle hangi bakımlardan mukayese edilebileceği hususunda bk. P. Koschaker, Keilschriftrecht (ZDMG 86), S. 1 vdd.

Bu yazıda aynı zamanda Sumer, Elâm, Babil, Asur, Hitit, Hurri hukuklarının hususiyetleri, Babillilerin yeni temas ve üzerlerinde tesir icra ettikleri her kavme, kendi hukuklarının muhtevasını değil, şeklini, yani yazısını, dilini ve vesika biçimini verdikleri açıklanmış; çivi yazılı hukuki vesikaların ortadan kalkmasına, daha, Yeni Asur devleti zamanında kendilerinden bahsedilmeye başlanan Aram yazıcıları tarafından yazılan Aramea vesikaların, bir dereceye kadar da Grek vesikalarının başlıca sebep teşkil ettikleri faraziyesi ileri sürülmüştür (S. 12 - 20, 27, 31).

Çivi yazısı hukukunun Mısır hukukuyla olan ayrılık ve benzerlikleri hakkında bk. San Nicolo, Beiträge, S. 32 vd; Schlussklauseln, S. 26 - 32, 131-133.

⁷ *Urukagina*'nın reform talimatı vergi kontroluna, rahipler sınıfının korunmasına, şehir tanrısının gözetilmesine, gayri âdil hâkimler sınıfının bertaraf edilmesine, defin vecibelerinin düzenlenmesine ve nihayet şehir beyinin salâhiyetlerinin tahdidiyle bazı sınıfların vergiden muaf tutulmasına dair esasları ihtiva eder. Bk. Deimel, Orientalia II, S. 3 vd.

Bu talimatın hukuki mahiyet ve değeri, Mezopotamya hukuk tarihindeki yeri hakkında San Nicolo, Beiträge, S. 95 de bilgi verilmiştir.

⁸ Hitit kanunu da, vaz'edenin adı bilinmemekle beraber, bazıları tarafından daha ziyade bir hükümdar tarafından ortaya konmuş olarak telâkki edilmekte ve böylece bir hukuk kitabı telâkki edilen Asur kanunundan daha çok *Ḫammurabi* kanununa yaklaştırmaktadır. Fakat bunun aksini iddia edenler de vardır (Götze, Kleinasien, S. 103 ve n. 1).

Bu bakımdan, *Ḫammurabi* kanununun dayandığı ana kaynaklar (başlıca Sumer kanunu, *Lipit-İstar*'ın satın alma ve mal muhafaza talimatı ile *Isin ve Larsa* vesikaları), kanun üzerinde kaynak tenkidi bakımından yapılan araştırmalar ve kanunu tertibeden *Ḫammurabi*'nin getirdiği yeniliklerle Asur kanunun kaynakları ve bunun meydana getirilişi bakımından, *Ḫammurabi* kanunu gibi doğrudan tek şahsın adına izafe edilemeyeceği hususu ve ayrıca mahiyet ve karakteri hakkındaki münakaşalar aydınlatıcı değerdendirler. *Ḫammurabi* kanunu için bk. Kohler-Peiser, HG I, S. 133 vdd.; M. Davit, Adoption in alt-babylonischen Recht, S. 5, n. 15; Boissier, Babyl. IX, S. 19 vd.; Faust, Contracts from Larsa, S. 3; Koschaker, Quellenkritische Untersuchungen zu den altassyrischen Gesetzen (MVAG 26), S. 79; Meissner, Babylonien I, S. 152 vd.;

bikatı sayılması gereken günlük hususî hukuk vesikaları arasında tezatlar kendini gösterir⁹.

Çivi yazılı hukukî vesikalar arasında bazı sahalarda görülen *devlet muahedeleri*'yle¹⁰, hemen bütün çivi yazısı sahasında görülen aile h u k u k u'na ait vesikalar bir tarafa bırakılırsa, geri kalanları, umumiyetle günlük hayatın iktisadî ve ticarî münasebetlerini aksettiren hususî hukuk vesikalarını teşkil ederler. Yani bunlar umumiyet itibariyle fertlerin saray veya mabet teşkilâtıyla, yahut birbirleriyle alış verişlerine, satış, mübadele, arazi ve diğer her nevi kira mukaveleleriyle ödünç muamelelerine veya bu hususlardaki mahkeme zabıtlarına mütealliktirler. Fakat çivi yazılı hukukî muharrerat arasında, iktisadî bakımdan tetkikleri sırasında,

S. Nicolo, Beiträge, S. 68 vd. Asur kanunu için: Koschaker, MVAG 26, S. 9. 25, 79 vd.; Ein altassyrisches Rechtsbuch, S. 3-20; NKRU, S. 2. n. 1; öteyandan ise Driver-Meiles, Assyrian law, S. 14; Friedrich, AO 23, 2 S. 3. Bu kanunun çağı, mahiyet ve muhtevası hakkında toplu bilgi S. Nicolo, Beiträge, S. 87 vd. da verilmiştir. Meissner yanlış olarak Asur kanununa ilk bulunduğu zamanlardaki gibi, Eski Asur kanunu demekle devam etmiştir: Babylonien I. S. 175 vd..

⁹ Nitekim *Hammurabi* kanununun tamamıyla tatbik mevkiine konamamış olduğu umumiyetle kabul edilmiştir. Schwenzner, Wirtschaftsleben, S. 4-5 (MVAG 19, 3); Meissner, Babylonien I, S. 163; Eilers, AO 31, S. 8. Buna karşılık bk. Koschaker SZ, 53, S. 607.

Bugüne kadar hususî hukuk vesikaları hiç ele geçmemiş olan ve doğrudan iktisadî muhtevalı vesikaları da pek az olan Hititlerin iki nüshaya dayanan kanunlarının yeni nüshasının birçok maddelerinde raslanan «*Bu hususta ceza eskiden şöyle idi, fakat şimdi böyledir; ... maddenin bedeli şu kadardı, şimdi bu kadardır*» tarzındaki ifadeler de, sonraları artık tatbikine imkân görülemeyen eski hükümlerin kanunun muahhar nüshasında zamana uydurulmak ve tekrar tatbik kabiliyeti kazandırılmak üzere düzeltilip, hükümlerin hafifletirildiğini göstermektedir: Friedrich, AO, 23, 2 S. 2-4. Bu ifadeler bize, Hitit kanununun *Hammurabi* kanunu gibi, daha ilk tedvin edildiği zamanda tatbik edilip edilmediği hakkında bir fikir vermese dahi, her zaman ve her yerde uzun müddet değişmez halde kalan kanunların tatbik kabiliyetini kaybedişinin eski bir delilini verirler.

¹⁰ Bunlar arasında bilhassa Hitit kralı III. *Hattuşil* ile Mısır firavni II. *Ramses* arasındaki muahede (Weidner, BoSt. 9, S. 112-123) ile Hitit Devleti'nin, Anadolu'nun muhtelif bölgelerdeki ve Suriye'deki tâbi beylerle yaptığı muahedeler akla gelir. Yine de bu muahedelerde mevzu bahis olan çeşitli hediyeler ve vergilerle hangi maddelerin nerelerde istihsal ve sarfedildiği hususunda bazı bilgiler elde etmek tabiatıyla mümkün olmaktadır. Fakat hususiyle Mısır, Hitit, Babil, Mitanni, Asur devletlerinin kısmen kendi aralarındaki veya tâbi beylerle

icabında fertler arasındaki münasebetleri tevsik maksadiyle kullanılması tabîî olan ve bazı çağlarda bol mikyasta bulunan ticarî mektuplarla hesap listeleri de sayılmak lâzımdır.

Bunların dışında, umumî iktisadî münasebetler ve çağların umumî iktisadî seviyesini tayin bakımından her çeşit inşaat metinlerinden, bilhassa kanal tesislerine ait olanlardan da faydalanılabileceği aşîkârdır. Kıralların seferlerini tasvir eden tarihî metinlerden de, fethedilen yerlerde ele geçirilen ganimetlerin ve vergilerin nevileri dolayısıyla yine iktisadî hayata intikal etmek elbette mümkündür. Eski Ön Asya tarihinin Amarna çağı¹¹ diye adlandırılan devrinde ise, o zamanın beş eşit hükümdarının birbirleriyle ve tâbî beylerle yaptıkları muhaberele bütün Ön Asya sahasının o zamanki iktisadî seviyesi, istihsâl ve imâl işleri hakkında bazı mühim neticeler verecek durumdadırlar.

Çivi yazısının kullanıldığı geniş sahanın, çeşitli ve sürekli çağların iktisadî çehresini daha tam olarak çizmek hususunda bütün bu kaynaklarda geçen çeşitli meslek adlarıyla her çeşit istihsal, imâl, ithal ve ihraç maddeleri üzerinde de durulabilir. Eski Ön Asya kanunlarından hususıyla *Hammurabi* ve *Hitit* kanunları, ziraata, hayvan beslemeğe, satış fiyatlarına dair hükümleriyle ait oldukları çağ ve kavimlerin iktisadî hayatını tasvir eden tabloyu tamamlamak hususunda muhakkak çok faydalıdırlar. Hatta *Hitit* kanunu, ayrıca *Hitit* hususî hukuk vesikaları ele geçmediğinden (aşağıda s. 594 vd.), hukukî ve iktisadî sahada faydalanılacak başlıca kaynağı teşkil eder. Tabîî, n. 10 da andığımız, Hititlere ait *devlet muahedeleri* ise, bir başka cepheden bu hususlardaki bilgiyi genişletmeğe yararlar.

Yalnız burada hemen şunu kaydetmek lâzımgelir ki, kaba çizgilerle hududunu çizdiğimiz bütün bu çivi yazılı iktisadî kaynak-

yapmış oldukları muhaberele diğer hususî hukuk vesikalarıyla yanyana mütalâa edilerek Amarna çağının umumî iktisadî çehresi hakkında toplu bir hüküm çıkarılabilir. Hitit Devleti'nin tâbî beylerle yaptığı muahedeler için bk. Korosec, *Hethitische Staatsverträge*; Weidner, *Politische Documente* (BoSt, 8-9): Friedrich, *Staatsverträge* (MVAG 31, 1) ve (MVAG 34, 1); *Aus dem Hethitischen Schrifttum* (AO 24, 3), S. 14-18.

¹¹ Bu çağın Ön Asya tarihindeki yeri, bu hususta yazılmış eserler ve orijinal kaynakların mahiyeti ile neşir yerleri için bk. Füruzan Kınal, *Amarna Çağında Hurriler* (Fak. Yıllığı), S. 1021-22, 1029.

lar hiçbir zaman modern iktisat ilminin gerektirdiği şekilde, eski Ön Asya'nın iktisadî hayatının tasvirini yapmağa kâfi gelmezler. Yukarıda zikredilen bütün kaynaklar bu mevzuları ancak, üzerinde durulan çağların bugüne nisbetle ve umumî hatlarıyla basit olan içtimâî ve medenî seviyesine uygun bir tablo çizmek imkânını verebilirler. Bu tablo hatta, hiçbir zaman vesikaların yazıldığı çağları tamamen canlandırmak iddiasında bulunamaz. Çünkü zamanın bütün iktisadî faaliyetlerinin tevsik edildiğini düşünemeyeceğimiz gibi, vesikaya geçmiş olanlarının da hepsinin ele geçmemiş olduğu bedihtir. Bununla beraber, muhtelif devirlerin siyasî ve idarî zihniyetinin, servet ve mülkiyet telâkkisinin tesiri altında olan fertlerin günlük hayatına ve dolayısıyla doğrudan doğruya burada ele aldığımız hukukî-iktisadî metinlerin özüne yine de nüfuz imkânı hasıl olmakta, bu âmillerden bir veya birkaçının aynı zamanda tesiri altında kalan geniş çivi yazısı sahasının muhtelif yerlerinde ve devirlerinde yazılmış olan vesikalar mahiyet ve muhtevaları bakımından, şekli yeknasaklığa rağmen, aşağıda etraflıca göreceğimiz gibi, kendilerine has hususiyetler ve muayyen çehreler göstermektedirler.

II

İlk vesikalar :

Çivi yazılı hukukî - iktisadî vesikaları devir devir kısaca mutalâaya ve hususiyetlerini belirtmeğe çalışırken kronolojik sıraya sadık kalarak, bilhassa gelişme seyrini daha kolay kavranır bir hale koymak ve her devre göre değişiklikleri tesbit etmek için, ilk ve en eski vesikalardan başlamak gerekir.

Sumerce ve Sumerlere ait oldukları muhakkak olmakla beraber Uruk'da IV. tabakada bulunmuş olan piktografik ve Cemdet-Naşr'da III. ve II. tabakalarda ele geçmiş olan yarı piktografik ve bugün tamamiyle anlaşılamayan, fakat ihtiva ettikleri rakamlardan iktisadî ve idarî mahiyette oldukları tesbit edilen vesikaları¹² şimdilik bir tarafa bırakmak zorundayız. Bunların dışında, zirai mahiyetteki, gözönüne alınmağa değer iktisadî muhtevalı vesikaları, C e m d e t - N a ş r ile F a r a buluntuları arasına

¹² Falkenstein, Archaische Keilschrifttexte aus Uruk ; Langdon, Pictographic inscriptions from Jemdet Nasr (OECT VII).

düşen ve içlerinde kendilerine ait arazinin gösterildiği şahısların adını ihtiva eden U r m e z a r t a b a k a s ı altında bulunmuş hesap cetvelleri teşkil eder ¹³.

Fakat asıl hukukî-iktisadî vesikalar, belki bu U r m e z a r l a r ı buluntularından az sonraya ait olup gayri menkul satışı ile ilgili bulunan taş kitabelerle başlar ¹⁴. Az sonraki zamana tarihlenen F a r a (Ş u r u p p a k) da ele geçmiş geniş ölçüdeki iktisadî muhtevalı tabletleri de bu arada zikretmek lâzımdır ¹⁵. Bunlar arasında tarla, ev, esir satışına ait, şahitlerin adı kaydedilmiş olan vesikalarla, tarla sahiplerinin adlarını ihtiva eden ve işçi veya asker oldukları belli olmayan şahısların adını havi cetveller; hayvan, hububat, kereste ve meyve, maden ve kurban listeleri vardır ¹⁶. Bu ilk vesikalar haricî şekilleri, arka yüzlerinin muhtevası bakımından sonraki *Entemena* ve *Urukagina* zamanının vesikalarına benzediğinden ve F a r a vesikalarında geçen isimlerden bir kısmı onlarda da görüldüğünden, bu iki vesikalar grubu arasında bir münasebet kurulabilmekle beraber, henüz F a r a metinlerinde tarihleme bulunmadığını kaydetmek gerekir ¹⁷. Fakat asıl fark, bu arkaik vesikalarda bir arazi mülkiyet ve satışının göze çarpmasına karşılık az sonraki, Eski Sumer çağı vesikalarında, izler halindeki bu şahsî mülkiyet yerine bir nevi daha koyu bir devlet mülkiyetinin geçmesinde kendini gösterir.

Eski Sumer çağı kaynakları:

Kendisi ile Sumer memleketinde hakikî mânası ile tarihî vesikaların ve böylece asıl tarihî çağın başladığı *Lagaş* şehri kiralı *Urnanše* 'den itibaren Akad hanedanının kurulmasına kadar geçen ve Eski Sumer çağı adını alan zamandan, geniş ölçüde iktisadî vesikalar da ele geçmiştir. Diğer neveleri ile birlikte *Lagaş*'ta çıkan bu vesikaların büyük bir kısmı saray ve mabet em-

¹³ Burrows, Ur excavations texts II, Archaic Texts.

¹⁴ Langdon, Excavations at Kish I, S. 99 vd.; Deimel, LAK, S. 73 vd.; Barton, UP IX 1, Nr. 1-2 (Plate LXV-LXVII).

¹⁵ Deimel, Wirtschaftstexte aus Fara, S. 1 vd.; Barton, UP IX 1, Nr. 3; T. Danguin, RTC, S. I-II, Nr. 1-15 (A. Füye, DP I, 1, Nr. 37-38).

¹⁶ Deimel, Wirtschaftstexte, S. 2* v. d., 9*-17*; Jestin, Tablettes sumeriennes, S. 15-21.

¹⁷ Deimel, Wirtschaftstexte, S. 3* v. d., 18*.

lâkine, gelir ve giderlerine, tanrılara yapılan takdimlere, umumî tediyeleere, tanrıçe *Bau*'nun tarlalarının sulanmasına, kanal kazılmasına, saray işçilerine ve balıkçılarına, hayvanlara ve hayvan yemlerine, ziraat âletlerine dair listelerden ibarettir. Bunlar arasında kıralın veya şehir beyinin (ensi) karısının, prenslerin, saray memur ve amelelerinin şahsî tediye hesapları da büyük bir yekûn tutar¹⁸. Buna karşılık fertlere ait alış veriş mukaveleleri pek azdır¹⁹ ve bunlarda esir ve bazı menkul eşya alım satımı bahis konusu olup arazi satışına çok az rastlanır; ev satışına ait olmak üzere de mahdut metinler gösterilebilir²⁰. Arazi tevziine ait vesikalar zattı emlâkin değil, saray veya mabedin veya prenslerin arazisinin kira ile veya işletilmek üzere şahıslara verilmesine dairdirler²¹. *Lagaş* mabet arşivindeki geniş iktisadî kaynakların bu durumu ile, saray memur ve işçilerine ve meslek adlarına dair birçok listeler²² bize, bu zamanda *Lagaş*'ta ve teşmil edecek olursak, küçük kiralıklardan veya şehir-beyliklerinden ibaret olan her şehir devleti'nde²³ esas itibariyle emlâkin mabede ve saraya, yani bir yandan tanrıya, öte yandan şehir beyine, karısına ve prenslere ait olduğunu; böylece bu sırada devlet sosyalizmi idaresinin bürokratik esaslarının hâkim bulunduğunu ve bu yüzden ferdlerin şahsî servetlerinin ancak küçük bir ev ile bir bahçeden ibaret kaldığını, geniş devlet ve mabet arazisine ait her çeşit işin geniş bir memurlar kitlesi tarafından, daha ziyade onlar hesabına yürütüldüğünü gösterir.

¹⁸ *Lagaş*'ta tanrıçe *Bau*'nun mabedinde çıkan Eski Sumer çağına ait geniş iktisadî kaynakların neşredildiği başlıca eserler: A. Füye, DP fas. I 1 - 2, II 1-2, fas. supplémentaire; Barton, UP IX 1, Nr. 4-132; T. Dangin, RTC Nr. 16-85; de Genouillac, TSA; ITT IV, Pl. VI-VIII; V, S. 1; Hussey, Sumerian tablets in the Harvard Semitic Museum I (HSS III).

¹⁹ Eski Sumer çağı vesikalarının çeşitleri ve bunlar arasında fertlerin alış verişlerine ait olanların çok az olduğu hususunda bk. de Genouillac, TSA, S. XVI - XVII; Hussey, Sumerian tablets, S. 1-2.

²⁰ Pohl, Vorsargonische und sargonische Wirtschaftstexte (TuM V), S. 7 ve Nr. 71, 75, 78; Pohl, Symbolae Koschaker, s. 61,2.

²¹ Mabet ve devlet arazisi bu zamanda kendi ihtiyaçlarını, memurlarının ihtiyaçlarını karşılamak ve bir kısmı kiraya verilmek suretiyle üç şekilde işletilmekte idi: Deimel, Orientalia V, S. 16 vd.; VII S. 1 v.d.; TSA, S. XVI,

²² Deimel, Orientalia VI, S. 22 v. d.

²³ Deimel, Orientalia IV, S. 1; A. Schneider, Die sumer. Tempelstadt, S. 11; T. Dangin, SAKI, s. 2 - 58.

Akad çağı vesikaları :

Eski Sumer çağını takip eden zamanda, Babil'in şimalinde Akadlı büyük *Sargon*'un kurduğu Sami Akad Devleti zamanından mahdud ölçüde hukukî-iktisadî vesikalar kalmıştır. Sumer yazısının Akadlar tarafından iktibas edilmesi yüzünden bazı Sumerce ibare ve formülleri ihtiva eden bu vesikalar esas itibariyle Akadca yazılmışlardır ve Elâm vesikalarından bahsederken göreceğimiz gibi, bu zamanda Akadca, Sumerce ile birlikte bütün Babil'de olduğu gibi Elâm'da da yayılmıştır²⁴. Konumuza dahil olan Akad vesikaları içerisinde mukaveleler pek azdır. Ve bulunanları esir satışına, tarla kiralınmasına aittirler²⁵. Umumiyetle bu zamanın vesikaları, doğrudan doğruya iktisadî olarak adlandırılması gereken hububat, ağaçtan veya madenden çeşitli malzeme, yün, kumaş, hayvan üzerine tertip edilmiş listelerle gelir hesaplarına, kanal işlerine, işçi ücretlerine ve sayılarına, meslek sahiplerine, kurban takdimlerine, tarlaların aidiyetine dair listeler halindedir.²⁶ Mektuplar yok denecek kadar azdır²⁷. Bütün bu vesikalar arasında, tarlaların aidiyetine dair listeler yanında tarla satışına işaret eden sayılı yerler bulunması²⁸ bu zamandaki mülkiyet telâkisi hakkında bir hükme varılmasını mümkün kılmamaktadır. Akadcanın ve Akad usullerinin hâkim olduğuna işaret ettiğimiz Elâm vesikalarından hususile bu çağa düşenlerinin (aşağıda s.585 vd.) verdiği kanaatla arazi hakkındaki kayıtları yanyana getirecek ve hele *Maniştusu* obeliskinin, hep kıralın arazi satın alışına dair kayıtlarla dolu oluşunu gözönüne alacak olursak²⁹; çeşitlerinden bahsettiğimiz listelerle kendini gösteren bir nevi toplu devlet iktisadiyatının yanında şahsî mülkiyete de yer verildiğini kabul edebiliriz. Bu da, Eski Sumer çağının şehir devletçiliği yerine, o zamana kadar görülmedik büyük bir dünya devleti kuran ve kültür sahasında, dilde ve canlılık bakımından san'atta esaslı değişiklik yapmış olan Sami Akadların iktisadî bakımdan, Sumer-

²⁴ Koschaker, ZDMG 89, S. 13.

²⁵ İTT II 1, S. 63-66; Pohl TuM V, S. 10.

²⁶ *Akad çağı vesikaları* için : Pohl, TuM V; İTT I; İTT II 1, pl. 1 - 38, 63-78; İTT II 2; RTC, S. 44-72.

²⁷ İTT I, Nr. 1058, 1119, 1170.

²⁸ İTT I Nr. 1091.

²⁹ Meissner, Babylonien I, S. 149.

lerden tevarüs ettikleri devletçilik usuliyile kendi görüşlerini telif ettiklerini gösteren bir hal olarak izah edilebilir. Bununla beraber Mezopotamya'da bütün açıklığıyla kendini gösteren geniş manâda şahsî mülkiyetin doğuşu ve fertlerin kendi hesaplarına yaptıkları alış verişin başlaması için daha sonraki çağları beklemek lâzımdır ³⁰.

Yeni Sumer çağı kaynakları :

Diğer birçok vesikalar arasında başlıca Nippur, Umma, Drehem, Ur gibi buluntu yerlerinden yüzlerce idarî, hukukî-iktisadî vesikalar ³¹ çıkmış olan III. Ur hanedanı veya daha şumüllü tabiriyle Yeni Sumer çağının iktisadî hayatında göze çarpan hususiyet bu zamanda tekrar geniş anlamıyla bir nev'i devlet sosyalizmi idaresine veya şehir devletçiliği sistemine ³² daha bariz bir şekilde dönmüş olması dolayısıyla vesikalarda görülen farklılıktır. Bu Sumerce vesikaların mühim bir kısmı saray ve mabet işçileriyle işçi ücretleri, devlet mağazalarının umumî gelir ve gider hesapları, vergiler, teslim alma ve teslim etme ve nihayet kurban takdimi üzerine tertip edilmiş listelerden ibarettir. Vesikaların gerisini de çeşitli menkul malların alınıp satılmasına, borçlanmaya ve borçlanma şekline sokulmuş alış verişlere dair mukaveleler teşkil eder ³² 4. İktisadî münasebetlerde, daha önce pek münferit izleri görülen borçlanmanın inkişaf etmiş olması, borç alıp vermeye ve borçla alıp

³⁰ Akad çağının sona erişinden III. Ur hanedanının kuruluşuna kadar geçen devreye ait bazı vesikalar RTC, S. 73-101 de neşredilmiştir.

³¹ III. Ur çağının hukukî iktisadî vesikalarının yayınlandığı başlıca eserler : N. Schneider, *Orientalia* 8, S. 1 v. d. ; 47-49, S. 3 v. d. ; Deimel, *Orientalia* 14 ; 16 ; 21 ; 24 ; Hussey, *Sumerian tab. in the Harvard Semitic Museum II* (HSS IV) ; Keiser, *Selected temple documents of the Ur Dynasty* (YOS IV) ; de Genouillac, *tablettes de Drehem* (TCL II) ; *Textes économiques d'Umma* (TCL V) ; Myhrman, *Sumerian administrative documents of the Second Dynasty of Ur* (BE serie A, III 1) ; İTT II 1, pl. 39-62 ; III 2 ; IV ; V, S. 39 v. d. ; RTC, S. 110 v. d. ; Pohl, *Rechts- und Verwaltungsurkunden der III. Dynastie von Ur* (TuM NF I-II) King CT I ; III ; V ; IX-X ; Barton, *Documents from the temple archive of Telloh, I-III* ; Nies, *Ur Dynasty tablets*.

³² Landsberger, *Fak. Derg.* I 5, s. 92.

^{32a} Bütün bu vesika neveleri için bk. Meissner, *Babylouien I*, S. 150 ; Pohl TuM I-II, S. 9-16 ; Keiser, YOS V, S. 16 ; Hussey, HSS IV, S. 1-17 ; Myhrman, BE III 1, S. 16-20 ; Barton, *Documents from temple archive of Telloh I*, S. 5-9, 19 v. d., II, S. 10-12, 29 v. d. ; III S. 54 v. d.

satmaya dair, işaret edilen neşir yerlerinde de görüldüğü üzere, yüzlerce vesika bulunması ³³ bu çağın, daha eski zamanların daha ziyade peşin alış verişe dayanan usulüne nisbetle büyük bir hususiyetini teşkil eder ³⁴. Ve bunlar bize ekseriya mukabil tediye nin geriye bırakılmasını gerektiren canlı bir ticarî hayatın uyanmaya başlayışının delillerini verirler ³⁵. Halbuki ta Fara ve Eski Sumer metinlerinde rastlanmakla ve şimdiye kadar Sumerceden Akadcaya muktebes olduğu kabul edilmekle beraber, yeni olarak Proto-Fratça asıldan olarak izah edilen ³⁶ tüccar "*DAM. QAR*," tabirine Akad çağı vesikalarında bile ^{36a} seyrek olarak tesadüf edilmesi, o çağlarda tüccarlık mesleğinin iktisadî hayatta henüz mühim bir yer tutmadığını gösterir. Yukarıda n. 32a'da işaret edilen neşirler gözden geçirilecek olursa bu geniş III. Ur hanedanı vesikaları içerisinde tarlaların ferdlere aidiyetini gösteren listelere ve tarla, hatta, esir ve çocuk satışından başka, ev ve bahçe alım satımına tahsis edilmiş mukavelelere hemen hiç rastlanmaz. *di.til.la* "bitirilmiş hüküm," adı verilen mahkeme zabıtlarında da ev, bahçe, çocuk ve esir satışları yanında bir tek tarla satışı vesikası bile görülmez ³⁷. Ancak tarlaların işletildiğine, bu maksatla tohumlukların ve ücretlerin verilmesine, devlet ve mabet tarlalarının ölçülmesine ve tarlaların fertlere kiralatılmasına dair kayıtlar ve vesikalar vardır ³⁸.

³³ Üçüncü Ur çağı borç vesikalarının mevzuları, faiz, tediye, mühlet, yemin ve şahit förmülleri için bk. Huber, *Die altbabyl. Darlehenstexte aus der Nippur-Sammlung im K. Osmanischen Museum*, S. 189-222 (*Hilprecht anniversary volume*, 1909). Sus'da ele geçmiş olan Akad çağına ait bir borç listesi, *hubullu* «faizli borç» tabirini ihtiva eden, daha eskiye ait tek örneği teşkil eder (DPM XXIV Nr. 342).

³⁴ Çok kısa ve bu çağda telif edilmiş olup *Hammurabi* kanununun kaynaklarından birini teşkil ettiği kabul edilen Sumer kanununda da, tek maddesi ile de olsa, borç ve alacak işleri üzerinde durulmuş ve 9. paragrafta teslim edilen mal için senet tanziminin zarureti kaydedilmiştir: Langdon, *Sumerian Law* (JRAS 1927, S. 489 v. d.). Tahrir edildiği çağ için bk. M. David, *Die Adoption in altbabyl. Recht*, S. 5, n. 15; S. Nicolo, *Beiträge*, S. 66 v. d.; Meissner, *Babylonien I*, S. 149. ³⁵ S. Nicolo, *Beiträge*, S. 196.

³⁶ Landsberger, *Fak. Derg.* II 3, S. 428.

^{36a} RTC Nr. 13-14; TSA Nr. 30-33 İTT Nr. 1363, 1452.

³⁷ Koschaker, *ZDMG* 89, S. 14.

³⁸ Bu husustaki vesikalar için bilhassa bk. Myhrman, *BE* III 1, S. 19 ve Pohl, *TUH NF* I-II, S. 14.

İşte bu çağ vesikaları bize bir taraftan bütün emlâkin devlet ve mabet hesabına yine geniş bir memurlar kadrosu tarafından işletildiğini, öte yandan fertlerin ev ve bahçe dışında, menkul mallardan gayri emlâki olmadığını, fakat buna rağmen peşin alış verişin yanında borçlanma esası üzerine alış verişin bundan evvelki çağlara nisbetle çok mühim bir yer tuttuğunu göstermektedirler. Fakat bu çağda dahi biz, sayılı mektuplar müstesna³⁹, daha sonraları göreceğimiz ölçüde geniş ticarî muhaberata rastlamamaktayız. Böyle olmakla beraber gerek Eski Sumer çağı kaynakları, gerek şahsî mülkiyet izlerini taşıyan, fakat daha ziyade büyük bir merkezî devlet iktisadiyatının varlığını açığa vuran Akad vesikaları ve gerekse son olarak tasvir ettiğimiz Yeni Sumer şehir devletçiliği idare⁴⁰ ve iktisadiyatını temsil eden III. Ur kaynakları, daha sonraki çağlara nisbetle, modern iktisat ilminin başlıca iki temelini teşkil eden istihsal ve istihlâk konularından birincisi hakkında nisbeten daha ziyade bilgi verici mahiyettedirler. Halbuki III. Ur hanedanından sonraki zamanda bir taraftan cemiyetde şahsî mülkiyet mefhumunun hâkim olmağa başlaması, öte taraftan III. Ur'da, genişliyen borçla alıp satma muamelesinin sonraları daha ziyade kökleşmesi ve eskinin bir nevi mübadele esasına dayanan satışından, bu alışveriş karakteri son zamanlara kadar mahfuz kalmakla beraber⁴¹, daha çok doğrudan parayla ve borçla satışa geçilmesi dolayısıyla, iktisadî faaliyetlerde istihsal ile istihlâk arasındaki orta safhayı teşkil eden ticaret konusu nisbeten daha geniş yer tutar.

İsin ve Larsa vesikaları :

Öyle ki İsin ve Larsa hanedanları zamanına ait çeşitli alış veriş mukavele ve zabıtları halindeki vesikalarla idarî mahiyetteki kaynaklarda artık halkın geniş arazi mülkiyet ve tasarrufuna ait kayıtlara, tarla listelerine ve hususî servet ve mülkiyetin gelişmesinden doğan daha canlı bir ticaretin ilk kademelerine rastlanır. Şahısların ticarî maksatla ortaklıklarına dair, sayıları gittikçe

³⁹ Pohl, TuM NF I - II, Nr. 350a, 351a, 352 - 356.

⁴⁰ Karş. Meissner, Babylonien I, S. 115.

⁴¹ S. Nicolo, Beiträge, S. 199 v. d.

artan ^{41a} mukaveleler görülür ve ticarî mahiyette büyük nakil mukaveleleri de kendini göstermeğe başlar ⁴². Fakat buralarda çıkan vesikaların büyük bir kısmı doğrudan doğruya Eski Babil hanedanı zamanına aittirler.

Eski Babil vesikaları :

Eski Babil çağına ait her çeşit mukavele ve zabıtlarla idarî olanların dışındaki iktisadî muhtevalı yüzlerce mukavele ve mektup, bir bakıma hususî mülkiyet mefhumunun gelişmesinin tesiri altında meydana gelmiş olması muhtemel bulunan büyük ve canlı alış veriş faaliyetlerinin açık delillerini teşkil ederler. Mukaveleler hep arazi, bağ, ev, alım satımına, mübadelesine, kiralanmasına ve ayrıca her çeşit ticarî emtia satışına, kredi ve ödünç muamelelerine, işçi-patron münasebetlerine aittir ⁴³. Arazi ve gayrimenkul her çeşit emlak üzerine yapılan muamelelerle bu çağda artık kökleştiği görülen şahsî servet ve hususî mülkiyet fikrini büyük bir merkezî idare kuran *Hammurabi*'nin, koyduğu kanunla desteklediği görülmüyor. Çünkü kanunun birçok maddelerinde şahsî servet ve emlak, bu emlakın satışı, kiraya verilmesi, işletilmesi ve kredi ile verilmesi veya ödünç işleri, faiz ve gelir nisbetleri tüccar ve ortakların vaziyetleri, işçilerin mükellefiyetleri ve ücretleri ve kılık

^{41a} Eilers, Gesellschaftsformen, S. 55; Emin Bilgiç, Fak. Derg. V 4, S. 440 vd.

⁴² Grice, Records from Ur and Larsa, dated in the Larsa Dynasty (YOS V); Chiera, Legal and administrative documents from Nippur, chiefly from the dy. of Isin and Larsa, S. 34 v. d. (UM VIII 1); Ch. Jean, Contrat de Larsa I ve II (TC X ve XI); Hunter, Sumerian contracts from Nippur (OECT VIII) da bazı metinler; Faust, Contracts from Larsa, S. 32 v. d. En yeni olan Faust'un eserinin girişinde diğer literatürün mahiyeti belirtildiği gibi ziraatle uğraşan kapitalist bir halkın iktisadî ve içtimâî hayatı hakkında bu vesikalardan bir fikir edinilebileceği de kaydedilmiştir. Isin-Larsa çağıının bu vesikalarının açıkladığımız muhtevalarını, *Lipit-İstar*, satın alma ve mal muhafazasına ait talimatıyla desteklemektedir (S. Nicolo, Beiträge, S. 67 ve 75).

⁴³ Eski Babil çağı mukavelelerinin büyük bir kısmı nesredilmiş ve işlenmiştir. Orijinal metinlerin neşir yerleri içlerindeki listelerde kaydedilmiş olan şu belli başlı eserlerden Eski Babil kontratlarının mahiyet ve muhtevaları hakkında bir fikir edinilebilir: Schwenzner, Wirtschaftsleben, S. 8-9; KU III - VI) Schorr, UAR (VAB V); Chiera, Old Babylonian contracts (UM VIII 2); Boyer, Contribution à l'histoire juridique de la 1er dynastie babylonienne; Alexander, Early babyl. letters and economic texts, Nr. 59 - 223 (BIN VII).

yıllarda borçların tehiri hakkında hükümler vardır ⁴⁴. Bu çeşit iktisadî münasebetlerde borçlu ve alacaklıdan mürekkep iki tarafın karşılıklı durumlarını kanunda teferrüatıyla tayin eden *Hammurabi*, hatta zaman zaman umumî aflar ilân ederek halkın mühim kısmının esarete düşmesini önlemeye ve halkın malının ellerinde kalmasını temine çalışmış olmalıdır. Babil'de zaman zaman bunun yapıldığına dair açık vesikalar ele geçmiştir ⁴⁵. *Hammurabi* bu borçlanmadan dolayı koca tarafından köle olarak verilen kadın veya çocukların kölelik müddetlerinin hududunu da tayin etmiştir. Müddet, kanunun 117. maddesine göre üç yıldır. Bütün bunların yanında bu çağda devletin ve sarayın yine geniş emläke sahip olmakta devam ettiği de bir vaki'dir. Bunu bize, haika ait olanlardan başka, kırılların, saray malikâneleri, sürüleri ve gelirlerin gemi ile nakilleri üzerine yazdıkları mektuplar ⁴⁶, çobanların bir nevi saray memuru karakterini taşımaları ve nihayet tüccarların (*tamkârum*) da ekser ahvalde birer saray memuru olarak görünmeleri ⁴⁷, küçük çapta timar'ın mevcudiyeti ve kıralın muayyen ahvalde timar tevcihi veya bu hakkı geri alması gibi haller gösterir ⁴⁸.

Bunun için şimdilik bu canlı ticarî faaliyetlerin doğrudan doğruya şahsî servet ve mülkiyet fikrinin inkişafına istinat ettiği

⁴⁴ Bu husustaki paragraflar ve topluca muhtevaları için bk. Kohler-Peiser, HG I, S. 110 - 117, kanun maddesi: 6 - 25, 42 - 88, 98 - 126, 241 - 277.

⁴⁵ Landsberger, *Symbolae Koschaker*, S. 230, n. 44. Karş. Schorr, SHAW 1915, 4, S. 3 v. d.

⁴⁶ Gerek sarayın gönderdiği ve saraya gönderilen, gerekse fertlerin tamamen hususî veya ticarî işlerine ait olan Eski Babil mektupları epeyce işlenmiştir. Bu hususta King, *Letters and inscriptions of Hammurabi* (Luzac's semitic texts II) Nr. 1-56 dan ve Landesdorfer'in *Altbabylonische Privatbriefe* adlı denemesinden sonraki eserleri Ungnad'ın, *Babyl. Briefe a. d. Zt. d. Hammurapi Dynastie* (VAB VI) ve *Altbabyl. Briefe aus dem Museum zu Philadelphia*, Sonderdruck aus «Zeitschrift für vergl. Rechtswissenschaft» XXXVI; teşkil ederler. Bundan sonraki neşriyat: Lutz, *Early babylonian letters*; Driver, *Letters of the first babyl. dynasty* (OECT III); P. Kraus, *Altbabyl. Briefe*, S. 3-4 (MVAG 35, 2); Alexander, *Early babylonian letters and economic texts*, Nr. 1-58 (BIN VII).

⁴⁷ Koschaker, *Zur staatlichen Wirtschaftsverwaltung in altbabyl. Zeit* (ZA 47 s. 135 vd. 170 vd.); Schorr UAR Nr. 54, 186. Yeni Babil'de *tamkar sarri* için : aşağıda n. 112.

⁴⁸ HG parag. 26-41; Ungnad, BB (VAB VI) Nr. 64, 186, 195, 228-229, 254.

hususunu, bir ihtimal olarak ele alıyoruz. Fertlerin kendi aralarındaki mukavelelerde saray tüccarlarınınki kadar büyük yekûn ve meblâğlar geçmemesi ve Eski Asur'daki tarzda mühim ticarî müesseselerden ve büyük çapta alış veriş ve ortaklıklardan ayrıca bahsedilmemesi de büyük ticaretin devlet elinde olduğunu gösteren deliller olarak alınabilir. Bu halde halka ait olan ticarî emtia alış verişlerine ait vesikaları sistemli bir ticarî maksada izafe etmekten ziyade günlük yaşayışın tabii akışları telâkki etmek mümkündür. Göreceğimiz gibi, Eski Asur vesikalarının, mahkeme zabıtlarındaki basit yemin formülleri dışında, tam manasıyla iktisadî olmayan hususlara yer vermemesine karşılık, içlerinde tanrıların şahadetine ve onlar huzurundaki yemine⁴⁹ çok ehemmiyet verilen Eski Babil alış verişlerine, emlâk işletmesine ve gelirlerine dair olan mukavelelerle bu emlâki işleten memur veya işçilere gönderilen talimat mahiyetindeki mektuplar çağın istihsal konuları ve şekilleri hakkında kısmen bilgi verecek durumdadırlar. Hususıyla hasat ve ekim mevsimlerindeki işçi kiralamalarına ait yüzlerce mukavele ile Dicle ve Fırat üzerinde gemi ile hububat, hayvan, ağaç, odun ve taş nakline ait olan nakil ve gemi kiralama mukaveleleri istihsal faaliyetinin, iç ve dış ticaretin canlılığını gösterirler. Yalnız bu vesikaların istihsal ve nakil bahislerine tahsis edilmek maksadiyle meydana getirilmeyip, ekserisi devlet memurları halinde olan tüccarlar ile işçiler arasındaki hukukî bağ ve karşılıklı mükellefiyetlere, iş karşılığındaki alacaklara ve ücret meselelerine dair olduklarını kaydetmek gerekir⁵⁰.

Bu suretle de emlâk ve akarın devlet hesabına işletildiği Sumer şehir beylikleri ve Akad devirlerinde olduğu gibi bilhassa bu çağda işçilerin kazançları ve yaşayış tarzları hakkında bazı bilgiler edinmek mümkün olmaktadır.

Elâm kaynakları :

Çivi yazılı hukukî - iktisadî vesikalar arasında Sus'ta çıkmış olanlar da mühim bir yer tutar. Araştırmacıların Akad çağı zamanına tarihledikleri Elâm kralı Puzur - Şuşinak'dan⁵¹ önce ve onun

⁴⁹ KU III, s. 223.

⁵⁰ Lautner tarafından, *Altbabylonische Personenmiete* adlı eserinde bu konu teferruatıyla işlenmiştir.

⁵¹ Koschaker, ZA 43, S. 222 vd.

zamanında yazılmış olup idarî muhtevalı oldukları tahmin edilen Elâmca ve Elâm çizgi yazısı vesikaları ile⁵², muahhar Elâm kırallarından *Şutruk Naḥunte* (13-12 inci asır)nin kurduğu hanedandan itibaren meydana çıkmağa başlıyan, yine Elâmca fakat bu defa Babil çivi yazısıyla yazılmış vesikalar⁵³, henüz anlaşılmadıkları için bir tarafa bırakılırsa; bu iki Elâmca vesikalar grubu arasındaki zaman fasılasını, mevzuumuz bakımından, oldukça bol Akadca ve pek mahdut Sumerce vesikalar aydınlatmaktadır. Bunların doğrudan doğruya Akad çağına ait olanlarını, idarî vesikalarla, sayıları dört beşten yukarı olmayan satış, bağışlama mukaveleleri ve bir borç verme listesi teşkil eder⁵⁴. Az sonra göreceğimiz gibi Eski Babil çağına muasır olan Sus hususî hukuk vesikalarında şahsî mülkiyet Babil'deki kadar gelişmiş bulunmakla beraber, Akad çağına düşen Sus vesikalarından bu hususta bir hükme varmak mümkün değildir. III. Ur zamanından diğer vesikalar arasında çıkan esir satışına ait tek mukavele de bu zamanda Elâm'ın bu hanedan nüfuzuna geçtiğini gösteren biricik hukukî vesika olmakla beraber, umumiyetle kabul edildiği üzere, Sus hukukî vesikalarında Akadca hâkim vaziyetini korumuştur⁵⁵.

Eski Babil hanedanı ile muasır olmak üzere Sus'tan çıkan vesikalarda da, bu zamanda Babil vesikalarının Sumercenin derin tesiri altında olmasına ve Sumer hukukî ibareleriyle dolu bulunmasına rağmen, az sonra göreceğimiz Eski Asur vesikaları gibi, mahdut bazı Sumerce tabirler istisna edilirse, Akadca yine tamamiyle hâkim olarak kalmıştır. Hemen söylemeliyiz ki, Sus'ta çıkmış bütün bu Akadca vesikalar bu zamanlarda sade Akadcanın değil Akadlığın her hususta geniş ölçüde Elâm'a tesirini ifade ederler. Bunlardan şahıs adları dahi akadlaştırılmıştır. Ancak tanrı ve bazı meslek adları dolayısıyla bunların Elâm halkına ait oldukları tesbit edilebilmektedir⁵⁶. Sayıları 400 ü aşan bu hususî hukuk vesikaları, Elâm hususî hukuku ve iktisadı hakkında bize daha etraflı ve esaslı fikirler verecek mahiyettedirler. Bunlar başlıca evlâtlık

⁵² Scheil, DPM IV, S. 63 ve DPM XVII; XXVI.

⁵³ Scheil, DPM IX; XI S. 89 vd.

⁵⁴ Koschaker, ZA 43, S. 225. *ḫubullum* tabiri dolayısıyla, ödünç muamelesinin Akad çağına ait tek işareti Elâm vesikaları arasında ortaya çıkar (DPM XXIV Nr. 342). ⁵⁵ Koschaker, ZA 43, S. 224 vd.

⁵⁶ Koschaker, ZA 43, S. 221 vd.

edinme, mal taksimi, borç ve ödünç, vergi teslimi, arazi ve ev dahil her çeşit alım satım, arazi ve ev kirası, mübadelesi, fertlerin ve kıraların bağışlamaları, ticarî maksatla ortaklık ve arazi geliri ortaklığı, teslim ve muhafaza mukaveleleriyle birtakım mahkeme zabıtlarından ibarettir ⁵⁷. Bu vesika nevilerinden de kolayca hükmedileceği üzere, Babil hanedanıyla muasır olan çağda Elâm'da da hususî mülkiyet mefhumu tamamiyle gelişmiş bulunmaktadır. Bunu ev ve arazi taksimleri ve satışları gösterdiği gibi, ticarî mahiyetteki ortaklıklara ait metinler de ticarî hayatın oldukça canlı olduğunu ifade eder. Fertlere ait bağışlama vesikaları arasında kıral hediyelerine ait metinler de bulunmakla beraber, bunların hepsinin doğrudan doğruya şahsî emlâkin aile efradından herhangi birisine (karıya, evlâtlardan birisine) devredilmesine ait olmaları sebebiyle E s k i B a b i l 'deki veya daha sonraki çağlardaki gibi geniş ölçüde devlet arazi ve mülkiyeti ve bundan ileri gelen arazi tevcihi veya vergiden muafiyet meselesinin E l â m için, hiç olmazsa elimizdeki vesikaların ait olduğu çağlarda, mevzubahis olamayacağını söyleyebiliriz ⁵⁸. E l â m hukukî vesikalarının belirtilmesi gereken diğer bir hususiyeti de, Akadca olmak ve Sumerce hukukî formülleri ihtiva etmemek bakımından benzerlik gösterdikleri E s k i A s u r vesikalarından ayrı olarak ve E s k i B a b i l vesikalarındaki tarzda, yemin meselesine çok ehemmiyet verilmesidir. Fakat daha fazla olarak aile hukukuna veya arazi işlerine dair bir vesikanın tanziminde baştanrının mabedinde bir ayin yapılması, mukavelelerde psikolojik elemanların ehemmiyetle yer alması ve bir gayrimenkul üzerindeki daimî, veya, rehin mevzuunda olduğu şekilde, muayyen bir zamana has, hakların aleniliği meselesi, doğrudan doğruya Elâm hukukî vesikalarının hususiyetini teşkil eder ⁵⁹.

Eski Asur kaynakları :

Yine E s k i B a b i l hanedanıyla çağdaş olmak üzere Kuzey Mezopotamya'da, Asur'da da birdenbire, o zamana kadar hiç

⁵⁷ Scheil, DPM XXII, XXIII ve XXIV üncü ciltler. Bu ciltlerin muhtevaları için ayrıca bk. Koschaker, OLZ 1932, S. 318 vd. ve ZA 43, 221-232.

⁵⁸ Koschaker ZA 43, S. 231 vd.

⁵⁹ Koschaker, Orientalia NS IV, S. 38 vd. : E. Cuq, RA 28, S. 48 - 49.

benzeri görülmeyen büyük bir iktisadî ve ticarî faaliyetle karşılaşılır. Vesikalara göre Asur büyük bir ticaret şehri halini almış, şahsî servet hudutsuz derecede ve bütün inceliğiyle inkişaf etmiştir. Bu zamanda Asur'da oturan *ummeānum* (büyük sermayedar) ların birleşerek büyük şirketler kurdukları ve ajanları vasıtasıyla Anadolu ile ticarî münasebet idame ettirdikleri görülüyor. Gerek bu ajanların, gerekse kendi hesabına çalışan tüccarların, bir nevi banka rolünü oynayan bu şirketlerde *naruqqum*-muameleleri gereğince^{59a} *naruqqum* adı altında hesapları bulunmakta, birçok vesikalara göre bu şirketlerde bir nevi ciro muameleleri, borç ve alacak devri işleri yapılmaktadır. İşte bu ajan tüccarlarla müstakil tüccarlar Anadolu'da kurdukları ticarî şebekeyi, hususiyle Anadolu'nun kıymetli madenleriyle Asur pazarlarından tedarik ettikleri kalay ve mamûl maddeleri mübadele etmek maksadiyle, yüz yıl kadar işletmeye ve idareye muvaffak olmuşlardır. Anadolu'daki ticarî şebekenin unsurlarını teşkil eden, büyük şehirler civarındaki *kārum* (liman, büyükpazar) denilen yerlerdeki belediye daireleri (*bit-kārim*) nin mahdud ahvalde ticarete katıldıkları, tüccarlarla alış veriş mukaveleleri yaptıkları görülmekle beraber, bu işlerin Asur'daki *uaklum* (vekil, reis) veya şehir meclisi (*ālum*) adına yapıldığını gösterecek en küçük izlere dahi rastlanmamaktadır. *kārum*'lardaki *hamištu* meclislerinin ve *hamuštu* denilen memurların da bu münasebetle adları hiç anılmamakta, sadece mahkemelik işlerin halli için şehirden gönderildikleri anlaşılan *bēl ālim* ve *rābişum*⁶⁰ adındaki yüksek memurların da merkez adına menfaat temin edici hareketlerde bulunduklarına ve dolayısıyla iktisadî ve ticarî bakımdan merkeze ve saraya faydalı olmağa çalıştıklarına dair bir imâyâ dahi rastlanmamaktadır. Bunun için Eski Babil ile Eski Asur'un iktisadî ve ticarî hayatı ve şahsî servet ile, sarayın iktisadî hayata katılışı telâkkiler arasında büyük bir fark vardır. Asur'da Babil'deki merkeziyetçiliğin yerine ticarî işlere katılmaktan veya müdahaleden uzak kalıp nazımlık vazife-

^{59a} Landsberger, Ark. Derg. IV, S. 20 vd.; E. Bilgiç, Fak. Derg. V 4, S. 445, n. 98.

⁶⁰ *uaklum*: Landsberger, Ark. Derg. IV, S. 22 n. 2; *bēl ālim*: EL S. 323 d; CCT 33 b, 21; Jena 289, 6; TC III 165, 7, 15; Neşredilmemiş A 12, 14; Mat. 29 a, 21; *rābişum* (*şa ālim*): EL S. 145 b; II S. 13 a; Neşredilmemiş A 5, 1, 4.

sini gören bir idare sistemi kendini gösteriyor. Bu da esas itibarıyla bir şehir meclisi ile onun başında bulunan *şaklum*'dan ibaret olan bir nevi cumhuriyet idaresi diyebileceğimiz sistemdir⁶¹.

Buna karşılık bu faal ticarî hayata Anadolu yerli halkının katılış şekli büsbütün cansızdır. Onların katılışı ticarî maksattan ziyade günlük ihtiyaçları tatmin kasdiyle mal veya tüccarlardan ödünç para alma şeklinde tecelli eder. Halk, maden istihsalı ve yerli kumaşlar imâli hususunda başarılı görünmekle beraber, sırf ticarî maksatla işe katılmış değildir. Halkın bu hali yanında yerli beyler, Asurlu tüccarların mallarını muayyen müddetler için saraylarında saklamak, onların kıymetlilerinin ilk alım ve satım haklarını saraylara inhisar ettirmek, Asurlu tüccarların yollarda emniyetini temin etmek, giren ve çıkan mallardan muayyen vergiler almak, memlekette elde edilen bazı malların, hususiyle altının ve *amûtum* denilen kıymetli mâdenin ihracını men için tedbirler almak, bunların ticaretini de yine saraya inhisar ettirmek suretiyle —bu gayretler idarî sebeplerden ve sarayın maddî ihtiyaçlarını karşılamak endişesinden doğmuş da olsalar—, günlük hayatın icabı olan iktisadî faaliyetlere daha geniş bir alâka göstermişlerdir⁶².

İşte bize umumî hatlarıyla bu kanaatı veren ve Asurlu tüccarlara ait olan vesikalar daha çok iktisadî hayatın ticarî safhasını ilgilendiren geniş ölçüdeki ticarî mektuplarla çeşidli senedler, mahkeme zabıtları ve hesap listelerinden ibarettir⁶³. Evlilik hukukuna ait olanları bir tarafa bırakılırsa, vesikaların çoğunun, taşınabilir malların mübadelesini gaye edinen yabancı Asurlulara ait olması dolayısıyla, bunlar arasında ziraî faaliyetlere^{63a} ve

⁶¹ Landsberger, AHK (AO 24, 4), S. 3 vd; Belleten III, S. 230; E. Bilgiç, Fak. Yıllığı, S. 914 vd.

⁶² E. Bilgiç, Fak. Derg. II I, S. 34 vd.

⁶³ Bütün bu vesikalar, Eisser-Lewy (EL) tarafından, Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe (MVAG 33 ve 35, 5) deki listede toplanmıştır. Bundan sonra çıkan Gelb, OIP XXVII; TC III 1-3 de ve Neşredilmemiş Hr., Mat. I, II; Ankara; A; B; C; Kay. metinleri arasında da birtakım senetler ve zabıtlar vardır.

^{63a} TC III 35 metninde Asur'da ziraatten bahsedilir. CCT III 48 b, den ise *uştatum*'un kış geçer geçmez lüzum hasıl olan bir hububat nevi olduğu öğreniliyor. Metinlerdeki *şapāku* yerleri ve çeşitli hububat ve meyve adları dolayısıyla bu husustaki bilgi biraz genişletilebilir.

ferdlerle ailelerin hususî hayat ve münasebetlerine dair kayıtlar çok azdır. Umumiyetle borcun sebebine dahi temas edilmez.

Asur mektuplarında⁶⁴, Eski Babil mektupları arasındakiler gibi bahçe, tarla işlerinin nasıl yürütüleceğine veya sürülerin bakımına, işçi kiralamasına tahsis edilmiş olanları, yahut alacak verecek işleri dışında, doğrudan doğruya hususî mahiyette haberleşmeye taallük edenleri pek bulunmaz. Bunlarda, Babil ticarî mektuplarının başında ekseriyetle görülen şekilde, nezaket formüllerine de hiç yer verilmemiştir. Eski Asur (veya yayılmış adıyla Kapadokya) mukavele, zabıt ve mektuplarıyla hesap listelerinde kendini gösteren tek esaslı gaye ticarettir. Arazi satışı hiç görülmemekle, ev ve arsa alış verişine ait pek mahdut vesikalar bulunmakla beraber⁶⁵, mevzubahis her madde, maden istihsal ve imaline dair bazı ima ve işaretler istisna edilirse⁶⁶, satılmağa veya satın alınmağa amade birer ticarî emtia olarak ele alınır. Bu sebeple, Anadolu'da yapılan ticarî faaliyetleri aksettiren bu vesikalarla Anadolu'nun ilk tarihî çağının iktisadî hayatını, diğer çivi yazısı sahalarına nisbetle daha tek taraflı işlemek zarureti vardır; daha doğrusu iktisadî hayatın her cephesine aynı derinlikte nüfuz imkânı yoktur. Yalnız vesikaların verdiği bilgiye göre, bu çağda, Anadolu'da meslek ve iş hayatının bir düzene konulmuş olması ve ortaçağ sına'î meslek hayatına hâkim olan bir nevi lonca teşkilâtına⁶⁷ bağlanmış bulunması diğer çivi yazısı sahaları yanında iktisadî hayatta bir merhale teşkil eder.

⁶⁴ Eski Asur mektupları şimdiye kadar ayrı olarak ve toplu bir tarzda işlenmemiştir. EL I-II kısaltmalar listesinde toplanmış olan Kapadokya metin neşriyatının hepsinde ve ondan sonra çıkan OIP XXVII; TC III de ve neşredilmemiş olan, not 63 de kaydettiğimiz metinler arasında, Asurlu tacirlerin işlerine dair birbirlerine, yerlilere, yerli veya Asurlu olan karılarına ve akrabalarına yazdıkları yüzlerce mektup vardır. Bunların dışında yerli beylerin Asur koloni teşkilâtına ve onların da beyliklere yazdıkları mahdut, fakat yerli idare teşkilâtı ve bunların işleme tarzı hakkında bilgi veren mektuplar da bulunmaktadır.

⁶⁵ Asurlular arasında ev satışları: EL 235, 4; KTS, 7 a, 10; TC 21, 40; II 14, 20; III 29, 12; CCT II 22, 31; 44 b, 8-9, IV 24 a, 14-15; Neşredilmemiş Kay. 1, 10; C 29, 25; yerliler arasında: EL 9; 107; KTHahn 9: TC III 255; Neşredilmemiş, Kay. 38; arsa satışı: EL 215.

⁶⁶ E. Bilgiç, Fak. Yıllığı S. 913 vd.

⁶⁷ Landsberger, Belleten III, S. 230; E. Bilgiç, Fak. Derg. II, 1 S. 35.

Orta Babil veya Kas çağı vesikaları :

Eski Babil hanedanının sonlarına doğru vukua gelen büyük bir kavimler hareketi dolayısıyla Ön Asya'nın siyâsî ve idarî çehresi. çivi yazısı sahasının hemen bütününe şamil olmak üzere, değişmiş ve bütün Ön Asya'da feodalizm idaresi sistemi hâkim olmuştur. Bu yüzden Babil'de de Eski Babil hânedanının yerine geçen Kas devletiyle eski büyük merkezî idare yerine feodalizm ve onun icabettirdiği bürokratik sistem geçmiştir. Memleket arazisi, Babil'in eski asil aileleriyle yeni hâkim zümre arasında, daha önceleri de izleri görülen⁶⁸ timar esasına göre taksim edilmiş, böylece, hiç olmazsa bu çağın başına ve ortasına rastlayan zamanda, halkın elinde şahsî servet kalmamıştır⁶⁹.

Bunun için bu çağda Babil'de iktisadî muhtevalı hukukî vesikalar ve hatta her çeşit hukukî vesika pek azdır; bulunanlar, köle ve eşya alım satımına aittir. Bunlar esas itibariyle Eski Babil vesikalarının aynidirler. Yalnız zarfları yoktur ve tarihleme bir evvelki yılın mühim hâdisesine göre değil, kıralların hüküm yıllarına göredir. Hukukî bakımdan *Hammurabi* kanunu hükümlerinin yürürlükte devam ettiği⁷⁰ bu çağ vesikalarının büyük bir kısmını, eyaletlerin idaresine ait vesikalarla buralara ait gelir ve gider hesap listeleri⁷¹, fakat hususiyle kıralların memurlara ve memurların kırallara veya memurların birbirlerine yazdıkları idarî mektuplar⁷² teşkil eder. Bunlardan devrin toplu zirâî istihsal faaliyetleri ve bu maksatla yaptırılan kanal tesisatı ve diğer tesisler hakkında bir fikir edinmek imkânı mevcut bulunmakla beraber, şahsî mülkiyet fikrinin kıymetini kaybetmiş olması dolayısıyla ticarî hayatta bir gevşeme kendini gösterdiğinden ve halk canlı ticarî faaliyetlerden çekilerek, büyük kısmı itibariyle beylerin

⁶⁸ Yukarıda n. 48'e bk.

⁶⁹ K. Balkan, *Fak. Derg.* II, 1, S. 45.

⁷⁰ Meissner, *Babylonien I*, S. 166 vd.

⁷¹ Bu çeşit Kas çağı vesikaları için bk. Torczyner, *Altbaby. Tempelrechnungen*; Clay, *Documents from the temple archives of Nippur*, dated in the reigns of the Cassite rulers (UM II 2); *Documents from the temple archives of Nippur*, dated in the reign of Cassite rulers (BE XIV ve XV).

⁷² Radau, *Letters to Cassite kings from the temple archives of Nippur* (BE XVII 1); H. Waschov, *Babyl. Briefe aus des Kassitenzeit* (MAOG XI); K. Balkan, *Fak. Derg.* II 1, S. 47 vdd.

timar arazisini işleyen ve işleten çiftçiler ve malikânelerinde çalışan zanaat erbabı haline geldiğinden alış veriş ve borç meselelerine dair fazla mukaveleler ele geçmemiş⁷³, doğrudan ticarî mahiyette mektuplar da yazılmamıştır. Bunun için bu çağda hukukî ve iktisadî meseleleri fertlerin birbirleriyle alış veriş münasebetleri bakımından etraflıca ele almak kabil değildir.

Orta Asur çağı kaynakları:

Orta Asur çağına ait olmak üzere Asur'da çıkan hukukî-iktisadî muhtevalı vesikalar mahdut ölçüdedir. Ve bunları arazi ile ev satış ve ferağına, bağışlamasına, esir satışına ait mukavelelerle ödünç mukaveleleri, bir kimsenin diğerine borç devri vesikaları ve idarî vesikalar, nihayet sayıları 20 yi geçmeyen idarî mahiyetteki mektuplar teşkil eder⁷⁴. Mukavelelerin, büyük bir kısmının şekilleri Eski Babil mukavelelerine benzemekle beraber, dilleri bakımından Eski Asur vesikaları gibi Sumercenin tesirinden uzaktırlar; tarihleme şekilleri de onlar gibidir⁷⁵. Asur'da, kiral tarafından bazı arazinin timar olarak verilmesine ve timar'ın birinden diğerine devrine ait birkaç vesikanın da bulunması bize, Kaslar'daki gibi bütün memlekete şamil olmamakla beraber, idarî bakımdan Ön Asya'nın hemen bütününü kaplayan bu feodal idare ve arazi işletme usulünün Asur'da da tatbik sahası bulduğunu gösterir⁷⁶. Fakat bunun birtakım arazi satış ve ferağ mukaveleleriyle yanyana bulunuşu dolayısıyla hususî mülkiyeti tamamiyle bertaraf edecek derecede çağın idare hayatında yer tutmadığı da görülmektedir. Burada şunu kaydetmeliyiz ki, bu mahdut vesikalar, bize çağın hukukî anlayış ve mülkiyet telâkkisi hakkında bir fikir vermekle beraber, iktisadî

⁷³ Bu çağa ait mahdut ölçüdeki alış veriş ve borç vesikaları Peiser tarafından çok eskiden toplanıp işlenmiştir: *Urkunden aus der Zeit der dritten babyl. Dynastie*, S. XI.

⁷⁴ Metin neşri yapılmış veya yapılmamış olan, saydığımız neviden birçok Orta Asur çağı idarî mektup ve vesikalarıyla çeşitli mukaveleler Ebeling tarafından işlenmiştir: *Urkunden des Archives von Assur aus mittelassy. Zeit* (MAOG VII 1-2). Orta Asur vesikalarının orijinallerinin neşir yerleri ve neviyle bunların hukukî mahiyet ve tefsirleri için bk. Koschaker, NKRN, S. 5 vd., 27 vd., 42. Bazı seçilmiş parçaların transkripsiyon ve tercümeleri de bu eserin sonunda verilmiştir. S. 150 vd.

⁷⁵ Koschaker, ZDMG 89, S. 16; NKRU, S. 95.

⁷⁶ Koschaker, NKRU, S. 45 vd., 60.

ve ticarî hayatı canlandırmaya yetecek çokluk ve çeşitlilikte değildirler. Yalnız arazi ve ev satışı vesikalarının timar tevcihi vesikalarından bol olması ve ayrıca Eski Babil ve Eski Asur'daki biçimde borç ⁷⁷ vesikalarının mevcudiyeti Kaslar idaresindeki çağdaş Babil'e nisbetle bir fark teşkil eder. *Hammurabi* kanunu gibi, bir vazı kanun tarafından ortaya konmayıp anane halinde yürürlükte olan hukukî esasların M. ö. 1100 yıllarında toplanıp tesbit edilmiş bir küllünü teşkil eden Asur kanunu ⁷⁸ da esas itibariyle vesikalarımızın yazıldığı çağın hukuk telâkkisini aksettirir ve bu kanun haddi zatında aile ve ceza hukukuna ait hükümleri ihtiva eder. Bununla beraber aile hukuku ile ilgili ceza mevzuları arasında 3-4. paragraflarda bir kadının eve ait eşyayı satmaya salâhiyetli olmadığına işaret edildiğini ; 39, 44 ve 48 inci maddelerde bir borç mukabilinde rehin olarak verilen kız evlâdın, ihtar üzerine ve yeniden verilen mühlete göre borç ödenmediği takdirde, alacaklı tarafından bir kocaya verilerek başlığının kendisi tarafından alınacağını veya alacaklının onu dövüp, tahkir edebileceğinin kaydedildiğini görüyoruz. Bu kayıtlar bize bir taraftan Anadolu'da çıkan Eski Asur yani Kapadokya hattâ Eski Babil ⁷⁹ vesikalarından farklı olarak, Orta Asur çağında kadınlara esas itibariyle alış veriş işlerine iştirak hakkı tanınmadığını, fakat öte yandan da borçlanmadan dolayı rehin olarak verilen şahısların, kanunca kendilerine hakarete bulunulmasına dahi müsaade edilmesine rağmen, *Hammurabi* kanunundaki gibi köle olarak adlandırılmadığını açıklar.

Nuzi ve çevresi vesikaları :

Akad çağına tekabül eden mahdut sayıdaki devlet sosyalizmi iktisadiyatı örneğini veren idarî vesikalarla, Asur'dan gelmiş olduğu tahmin edilen Kapadokya mektupları istisna edilirse ⁸⁰, Orta Asur vesikalariyle takriben çağdaş veya biraz sonraya ait olmak ve Koschaker'in tahmin ettiği şekilde, nihayet dört nesle şamil bulunmak üzere Asur'un doğusundaki eski Arra-

⁷⁷ Koschaker, NKRU, S. 92 vd., 156-164.

⁷⁸ Bu husustaki literatür için bk. yukarıda n. 8.

⁷⁹ HG III, S. 224 vd. ; KU IV, S. 85 ; KU V, S. 116.

⁸⁰ Koschaker, ZA 43 S. 199 vd.

pha (Bugünkü Kerkük havalisi) kırallığındaki Nuzi (Bugünkü Yargantepe veya Yalhantepe) de ve bizzat Kerkük'de ele geçmiş olan binden fazla vesika da çivi yazısı hukuk ve iktisadiyatında mühim bir yer tutar. Akadça yazılmış olmakla beraber içlerinde geçen isimlerden Samilere değil, Hurrilere ait olduğu sabit olan bu vesikalar arasında evlât, esir, hayvan ve diğer menkul malların alış verişine ait olmak üzere birtakım örnekler vardır ⁸⁰. Fakat bu vesikaların büyük kısmını, "satış maksadiyle evlâtlık edinme," mukaveleleri haline sokulmuş arazi satışı vesikaları ve gayri menkul emlâk satışının memnu olmasından dolayı onların mübadelesine ait olan mukaveleler teşkil eder ⁸¹.

Bu sözde evlâtlık edinme vesikalarıyla biz tekrar zamanın idare sisteminin günlük hayata ve onu aksettiren metinlere kuvvetli tesirini müşahade etmiş oluyoruz. Çünkü bunlar, Koschaker'in, sonlarındaki "Tarlanın timar vecibesini evlâtlık edinen kimse taşır," kaydına ve evlâtlık edinen kimselerin, velînin bütün malına tevârüs edemediğine işaretle haklı olarak ortaya koyduğu şekilde ⁸², satılması menedilmiş olan timar arazisi'nin bir meşru hile ile satılmasını mümkün kılan vesikalardır. Fakat arazi alış verişine ait yeknesak vesikalar olmaları dolayısıyla, halkın en çok ziraatle işgal ettiğine bir delil teşkil eden bu metinlerden, Hurri halkının ticarî faaliyetleri hakkında fazla bir bilgi edinilememektedir.

Hitit kaynakları :

Sumerlerin icat ettikleri çivi yazısını Babillilerden iktibas eden Hittitlerin hukukî ve iktisadî kaynaklarından da kısaca bahsetmek gerekir ⁸³.

Hititlerin çivi yazılı kaynakları arasında aile hayatına, alış verişe ait hususî hukuk vesikalarına hiç raslanmamıştır. Böyle olma-

^{80a} Nuzi'de menkul mal mülkiyeti meselesi Cross tarafından, Movable property in the Nuzi documents (AOS 10) de etraflıca işlenmiştir.

⁸¹ Koschaker, NKRU, S. 9 vd., 52 vd.; Gadd, Tablets from Kirkuk (RA XXIII, S. 49 vdd.) un ve NKRU nun neşrinden sonra çıkan Nuzi vesikalarından bir kısmı bilhassa Chiera tarafından, Joint Expedition with the Iraq Museum at Nuzi'nin II- V. cildleri olarak neşredilmiştir. Ayrıca bk. Lacheman, Nuziana I-II (RA 36). Speiser'in, One Hundred selected Nuzi texts'inde ise konumuzla ilgili bazı metinler işlenmiştir.

⁸² Koschaker, NKRU S. 53 vd.

⁸³ Her ne kadar Hitit tarihi, malûm olduğu üzere, Asurlu tüccarların Ana-

sına ve Hitit kanununda alış veriş münasebetleri esnasında vesika tanzim edileceğine dair ayrı bir kayıt bulunmamasına rağmen, bir satış esnasında Hitit tanrılarının şahit gösterilişinden ve bir vesika tanziminden bahsedilmektedir⁸⁴. Bu sebeple hususî hukuk vesikalarının tanzim edilmekte olduğu^{84a}, fakat bunların halkın kullandığı kabul edilen Hitit hiyeroglifi ile, belki de ağaç ve deri üzerine yazılmış olup bugüne kadar kalmadıkları düşünülebilir. Hitit hususî hukuk vesikaları bulunmadığı halde Hitit kanununun⁸⁵ birçok paragraflarının halkın birbirleriyle iktisadî münasebetlerine, menkul ve gayri menkul emlâkinin korunmasına tahsis edilmiş olması ve 178-186 paragraflardan itibaren birçok maddelerin fiyat tarifesi mahiyetinde oluşları dolayısıyla Hitit iktisadî hayatı hakkında oldukça eşaslı fikirler edinilebilmektedir.

Kanunun verdiği bilgi arazi bağışlama vesikaları⁸⁶ ve birtakım mahkeme zabıtları⁸⁷, tâbi beylerle yapılan muahedelerde⁸⁸ mevzuu bahsedilen çeşitli gelir, hediye ve vergiler dolayısıyla tamamlanabilmektedir.

dolu'dan ayrılışlarından az sonra başlayıp 1200 yıllarına kadar hemen fasılasız devam ederse de, onların hukuk ve iktisadına ait başlıca kaynağı teşkil eden kanunun asıl nüshasının kopyesinden ibaret olan ikinci nüshasının Yeni Devlet zamanına ait bulunması (Götze, Kleinasien, S. 103) ve hem kanunun muhtevası, hem de konumuzla ilgili diğer bazı kaynakların bu zamana ait olması dolayısıyla, Hitit hukukî ve iktisadî kaynaklarından bu arada bahsetmeyi uygun buluyoruz. ⁸⁴ KUB XIII 4, II 38 vd.

^{84a} Koroşec, Symbolae Koschaker, S. 36 ve n. 5. Ehelolf, mabetlerde çivi yazılı hususî hukuk vesikalarının bulunması muhtemel olduğunu ve Boğazköy'de bir mabet arşivinin ele geçmesi beklenebileceği fikrini ileri sürüyor: MDOG 75, S. 69.

⁸⁵ Hrozný, Code Hittite provenant de l'Asie Mineure; Friedrich, Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghazköi (AO 23, 2); Aus dem hethitischen Schrifttum, Die Gesetze (AO 24, 3, S. 27-30): Hitit kanununa ait yeni ele geçmiş olan birçok parçalar KUB XXIX Nr. 13-46 da neşredilmiştir.

Umumiyetle Hitit hukuku ve Hitit kanununun bölümleri ve temas ettiği konular için bk. Götze, Kleinasien, S. 102 vdd.

⁸⁶ KBo V 7 (Friedrich, AO 24, 3, S. 31); KUB XXVI 43 ve 58.

⁸⁷ KUB XIII 33-35; KUB XXXI 68 ve 71.

⁸⁸ Hitit muahedelerinin neşir yerleri, tercüme ve tefsirleri yukarıda n. 10 da gösterilmiştir.

Tarihte milletlerarası hukukun ilk mühim vesikaları olan bu muahedeler hukuk sahasında o zamana kadar görülmiyen bir inkişafın delilidirler. Mısır-Hitit muahedesinde siyasî mücrimlerin karşılıklı olarak iadesi kaydı, *Tutḫalia*:

Bütün bu kaynaklardan, başta büyük kiral olmak üzere, asiller zümresi ve beyler tarafından feodal bir tarzda idare edilmekte olan Hitit İmparatorluğu'nda iktisadî ve içtimâî gelişmenin şahsî mülkiyetin teşekkülü istikametinde olduğu intibah alınmaktadır. Mülkiyette timar usulü hâkim bir yer işgal etmekte ve esas itibariyle timar kiralın mülkü olarak kalmaktadır. Fakat asillere, asker sınıfına veya kiralın ve sarayın emlakini işletmeye memur kimselere verilen ve tevarüs edilip başışlanabilen timar arazisinden askerlere verilenlerin sonraları şahsî emlak gibi satıldığına dair kayıtlar da vardır. Kiral emlakini işletenlere verilen timar'ın ise, ihtimal satılmasının men edilmiş olması dolayısıyla, Nuzi vesikalarında gördüğümüz, sözde evlâtlık edinme usulünün Hititlerde de varlığı ileri sürülmektedir⁸⁹. Büyük timar arazisinin bu yollarla gittikçe dağılmış olması dolayısıyla bu husustaki kaide-lerin zamanla gevşediği anlaşıyor. Nitekim bu timar arazisi'nin yanında, ekilmeyen bir araziye ziraate elverişli yapmak, satın almak ve herhangi bir sebeple tasarrufuna aldıktan sonra mülkiyetine geçirmek suretiyle üç şekilde teessüs eden arazi mülkiyeti'ni de görüyoruz. Esasen kanunda arazi cinslerinin fiyatları dahi tesbit edilmiştir⁹⁰. Kanunun bazı maddeleri doğrudan satın alma ve kiralama konusu ile ilgilidir⁹¹. Alınıp satılan şeyler umumiyetle arazi, esir, davar, çeşitli aletler ve ziraat mahsulleridir^{91a}. Kiralama konusunu işçiler, davar ve ziraat aletleri teşkil eder. Arazi ve ev kiralamasına dair kayıtlar yoktur⁹².

ile Amurru beyi *Istarmuva* arasındaki muahede (KUB 23 1 IV 14-15) Asurlu tüccarların tâbi memleketten geçmesine müsaade edilmemesi ve Dr. S. Alp'ın, aynı mahiyette olduğuna işarette bana bildirmek lûtfunda bulunduğu, Götze'nin de metinlerin münasebetine işaret ettiği (KUB XXVI Vorwort, Nr. 40) *Kaşka* muahedesinde (KUB XXIII 77, Vs. 86 vd. + KUB XIII 27, Vs. 16) *Kaşkalı* tüccarların Hitit şehirlerinde ticaret için *bêl madgalti*'den izin almaları mecburiyeti gibi kayıtlarla seremoni inceliklerine dair teferruat, milletlerarası hukukun Hititlerce çok taraflı bir şekilde geliştirilmiş olduğunu, modern mânada devletler hukukunun bazı esaslı meselelerinin daha o zamanlar onlar tarafından ortaya konduğunu gösterir.⁸⁹ Götze, Kleinasien, S. 96 vd. ve S. 105.

⁹⁰ Hrozny, Code Hittite, parag. 185.

⁹¹ Hrozny, Code Hittite, satın alma : 146 - 148, 176 - 177, kira : 78, 150 - 152, 157 - 161.

^{91a} Hititlerde ehli hayvan ve köle mülkiyetleri için bk. Korosec, Symbolae Koschaker, S. 37; Koschaker Festschrift, S. 127 vd.

⁹² Götze, Kleinasien, S. 106.

Hitit kanununda eksik olan bağışlama meselesi hakkında bizi aydınlatan, 86. notta işaret ettiğimiz kiral bağışlama vesikalarına ve bilhassa rahipler talimatnamesine⁹³ göre, yapılan bağışlamanın vesika ile tesbit edilmesi ve bu vesikada bağışlıyan ve bağışlananla, bağışlanan malın şekli, ölçüsü, sayısı ve şahidlerin adları kaydedilmek lâzımdır. Kiral bağışlama vesikalarında bahis konusu olan emlak çok geniştir. Bu arazi, içindeki evler, orada oturan halk, mevcut hayyanlar vs. ile birlikte verilmektedir.

Emlâkin bir kimseden diğerine geçişini tevsik ve tesbit etmiş olan bu bağışlamaların da Hitit içtimaî hayatında gittikçe daha geniş ve serbest bir şahsî mülkiyete doğru akışa müessir oldukları söylenebilir.

88. notta kaydettiğimiz şekilde, devletçe ticarete ehemmiyet verilmekle ve kanunda memleket içinde ve dışında tüccarların öldürülmesi ve soyulması halinde tazminat için hükümler bulunmakla beraber⁹⁴, halk hayatında canlı bir ticarî faaliyetin varlığına işaret eden vesikalar yoktur⁹⁵. Esasen her şeye rağmen büyük ve küçük timar usulü'nün devletin ortadan kalkmasına kadar devam etmesi ve büyük halk kalabalığının bu malikânelerde oturup hizmet etmeleri yüzünden küçük alış verişler dışında fertlerin şahsî servetlerine ve kazanç hırslarına dayanan bir ticaretin gelişmediği söylenebilir. Nitekim Hitit kanununda borçlanmadan ve para borcu dolayısıyla faizden bahis yoktur. Anadolu'daki Asur Ticaret Kolonisi çağından Hititlere ticarî ve iktisadî münasebetler sahasında da derin tesir olmadığı anlaşılıyor. Onlarda alış veriş daha ziyade devlet idaresi, askerî varlık ve resmî kült ihtiyaçları bakımından ehemmiyet kazanmış görünmektedir⁹⁶. Gerek bahsettiğimiz kanun maddeleri, gerekse tâbi devletlerle olan anlaşmanın, Asurlu tüccarları memleketlerinden geçirmemek gibi kayıtları bunu gösterir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, takriben aynı çağa ait olan Amar-na muhaberatı⁹⁷ Asur ve Nuzi hususî hukuk vesikalarından edinilen hukukî ve iktisadî bilgiyi Asur ve Mitanni devletleri

⁹³ KUB XIII, 4 II 25 vdd.

⁹⁴ Hrozny, Code Hittite, parag. 5, III.

⁹⁵ Götze, Kleinasien, S. 110 vd.

⁹⁶ Götze, Kleinasien, S. 112.

⁹⁷ Knutzon, Die El-Amarna Tafeln (VAB II 1-2).

bakımından destekledikten başka bütün Ön Asya'nın siyasi, idari ve kısmen de iktisadi durumu hakkında fikir verecek durumdadırlar.

Yeni Asur çağı vesikaları :

1500 - 1300 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen Orta Asur ve Nuzi hususî hukuk vesikalarından sonra, bütün çivi yazısı sahasında bir umumî durgunluk ve sükûn hâkim olduğundan kaynaklar kısırlaşmakta ve bu hal uzun bir müddet devam etmektedir. Bu arada Deniz Kavimleri adı verilen dalga ile 1200 yıllarında Anadolu'da Büyük Hitit İmparatorluğu'na son verilir ve zaten hususî hukuk vesikaları örneklerini vermeyen Hitit çivi yazılı kaynakları yerini tamamen, halkın kullanmakta olduğu resim yazılı kitabelere terkeder.

Van Gölü çevresinde 900 - 600 yılları arasında, Asur'un zaafından faydalanarak kuvvetli bir varlık haline gelen Urartu Devleti'ne ait olmak üzere Asur çivi yazısı ile ve kısmen kendi dilleriyle, kısmen de Akadça yazılmış vesikalar Urartu kırıallarının harb faaliyetlerine ait olduklarından bu kavmin hukuk anlayışı ve iktisadî durumu hakkında bir fikir edinmek imkânı yoktur ⁹⁸.

Umumiyetle vesikaların kısırlaştığı ve bu suretle hususî hukuk vesikalarının da görünmediği fasıla Mezopotamya'da 10. yüzyıl sonlarında sona erip Asur'da tekrar her çeşit vesika kendini göstermeğe başlar. Bu meyanda takriben 900 den 647 ye kadar fasılasız bir tarih tesbiti imkânını veren ve büyük kısmı Asurlu Sargon'un kurduğu Büyük Asur Devleti zamanına ait olan hususî hukuk vesikaları mühim yer tutarlar ⁹⁹.

Gerek Ninive kiral arşivinde çıkan bu yüzlerce vesika, gerekse az sonra ayrıca bahsedeceğimiz aynı bolluktaki Yeni Babil ve sonraki Pers hâkimiyeti çağı vesikaları, şekil bakımından aralarında farklar bulunmakla ve Yeni Asur vesikaları Orta ve Eski Asur vesikaları gibi Akad tesirini, Yeni Babil vesikaları da Eski Babil mukaveleleri gibi Sumer tesirini hâlâ taşımakla beraber, mahiyet ve muhtevaları itibariyle benzerlik göstermektedirler. Bu benzerlik bilhassa, büyük dünya devletleri haline gelmiş

⁹⁸ Koschaker, ZDMG 89, S. 8 vd.

⁹⁹ Kohler - Ungnad, Assyrische Rechtsurkunden (ARU) S. 1 vd.

olan her iki kültür sahasında şahsî mülkiyet ve servet fikrinin Ön Asya feodalizm çağının tımar esasına dayanan mülkiyet telâkkisinin yerini almasında ve bunun vesikalarda aksetmesindedir. Bu bakımdan çivi yazısının artık doğrudan doğruya Asur ve Babil ile temsil edildiği, eski muharreratın yeniden kaleme alınarak muazzam kütüphanelerin tesis edildiği ve çivi yazısı bilgisinin hemen hemen varlığını kendilerine borçlu olduğu bu Asur ve Babil İmparatorlukları çağında hususî hukuk, iktisat ve ticaret sahalarında büyük inkişaflar kendini göstermiştir.

Aile hukukuna ait olanlar dışındaki Yeni Asur hukukî-iktisadî vesikalarını her çeşit ticarî emtia, esir ve bilhassa arazi, ev bahçe alım, satım, mübadele, kira mukaveleleriyle borç ve işçi kiralama mukaveleleri ve mahkeme zabıtları teşkil eder ¹⁰⁰. Bunlar arasında Asur kırıllarının yakınlarına, kumandan ve memurlarına arazi veya nakdî servet tevcihlerine ve bazan bu araziye ait vergilerin affına dair olan vesikalar da bulunmaktadır ¹⁰¹. Bunlarda, mukabilinde devlete muayyen hizmetlerde bulunmak hususunda kayıtlar bulunmamakla beraber, hususiyle kumandan ve büyük memurlara yapılan tevcihlerden dolayı, feodalizm çağının mutlak tımar usulünün yerine, Eski Babil'de hattâ İsin ve Larsa'da izleri görülen küçük tımar sisteminin (Yukarıda S. 584) bu çağda da şahsî mülkiyet yanında bir dereceye kadar yer aldığını söyleyebiliriz. Fakat umumiyet itibarıyla arazi halkın elinde ve her halde Yeni Babil'deki gibi küçük parçalar halinde dağılmış vaziyettedir ^{101a}.

Kırıllara ait bu vesikalarla halka ait, cinsleri sayılan Yeni Asur hukukî-iktisadî vesikalarının yanında ticarî mektuplar ele geçmemiştir. Ancak kırıllara ait geniş ölçüdeki muhaberât kayda değer ¹⁰². Bu sebeple bu çağ iktisadî hayatının ticarî cephesi Eski Asur ve Eski Babil çağları kadar aydınlatılamıyacağı gibi, kontratların her çağdaki şekilde yeknesak formüllerden ibaret olması dolayısıyla borç sebeplerine nüfuz imkânı da azalır. Bu-

¹⁰⁰ Büyük Asur İmparatorluğu çağına ait hukukî-iktisadî vesikalar için başlıca bk. Johns, ADD cilt I-IV: Stevenson, Assyrian and babylonian contracts, Nr. 1-28; Kohler-Ugnad, ARU S. 1 vd.

¹⁰¹ ARU, S. 7-28, 444 vd.

^{101a} Meissner, Babylonien I, S. 189.

¹⁰² Waterman, Royal correspondance of the assyrian empire I-IV.

nunla beraber, Asur'un her hususta en çok gelişmiş olduğu ve bütün yeni kazılara, bilgi sahamızın terakkilerine rağmen, Mezopotamya tarihi üzerinde durulurken ilk elde hatırlanan, vesikalarımızın da içine düştüğü Yeni Asur İmparatorluğu çağının her konudaki bol vesikalariyle ve hele fatih ve istilâcı büyük Asur kırıallarının bıraktığı tarihî kitabelerle çağın istihsal işlerine, gelir kaynaklarına, umumî iktisadî ve içtimâî seviyesine dair olan bilgiyi genişletmek mümkün olmaktadır.

Yeni Asur hukukî vesikalarının diğer çağlara, hususiyle Yeni Babil hukukî - iktisadî vesikalarına nisbetle mühim farkı, bunlarda kült ile ilgili arkaikliğe çok yer verilmesi ve mukavelelerde tanrıların şahadetinden, yemin, kurban ve takdimlerden bahsedilmektedir¹⁰³. Diğer bir nokta da, Orta Asur çağı vesikalarında olduğu gibi ve Eski Babil, Eski Asur ile Yeni Babil vesikalarından farklı şekilde, kadınların âkid olarak az görünmeleridir¹⁰⁴.

Yeni Babil vesikaları :

Yeni Asur vesikalariyle şekil ve muhtevaları bakımından münasebet ve farklarını belirtteğeldiğimiz Yeni Babil hukukî - iktisadî kaynaklarını da aile hukukuna ait olanlardan başka, arazi ile birlikte her çeşit satın alma, mübadele, arazi ve işçi kiralaması, iş ve geniş ölçüde borç senetleriyle makbuzlar, mahkeme zabıtları teşkil eder¹⁰⁵. Zamanın ilerlemesiyle her muameleyi tevsik âdetinin daha çok yerleşmesi yüzünden¹⁰⁶ vesikalar bu zamanda çok bollaşmıştır¹⁰⁷.

¹⁰³ ARU, S. 119-148, S. 444.

¹⁰⁴ ARU, S. 448.

¹⁰⁵ Yeni Babil çağı hukukî-iktisadî vesikaları ve ondan sonra çivi yazısının ortadan kalkışına kadar olan zamana ait vesikaların neşir yerleri ve işlendikleri eserler için başlıca bk. Peiser, *Babyl. Verträge*; Stevenson, *Assyrian and babylonian contracts*, Nr. 29 vdd. Ungnad, *Selected Business Documents* (Semitic study series X); NRU, S. IX vd.; umumi olarak: San Nicolo, *Beiträge*, S. 83 vd.; Meissner, *Babylonien I*, S. 167 vd.

¹⁰⁶ Meissner, *Babylonien I*, S. 167 vd.

¹⁰⁷ Taşındığı tarihe göre Babil kralı *Nabonid* zamanında yazılmış olan Yeni Babil kanunu doğrudan borç hukukuyla ilgili kısımları ihtiva etmez. Esas itibariyle evlilik ve veraset hukukuna taallûk eder. Fakat 2-3. maddeleri tarla kirasının çalışma tarzına, 5. madde ise alış veriş işlerinin vesika ile tesbiti lüzumuna dairdir: SBPAW 1889, S. 823 vd. Kanunun hukukî mahiyeti hakkında bk. San Nicolo, *Beiträge*, S. 85 vd.; Meissner, *Babylonien I*, S. 168 vd.

Yüzlerce olan bu vesikaların en eskileri M.ö. 7. yüzyıldan başlar. Fakat aynı biçimde ve Yeni Babil lehçesi ve yazısıyle meydana getirilmiş vesikalar, Yeni Babil devletinin 539 da çöküşünden sonra, Pers istilâsı, Selefküsler ve Arsasitler zamanında da yazılmağa devam edilmiştir. Ve bu vesikalar ancak M.ö. 2. yüzyıldan 1. yüzyıla döndüğü sırada yerlerini, daha, Yeni Asur vesikalarının ve biraz sonra da mezkûr Babilce vesikaların kenarlarına yazılmaya başlıyan bir yeni dil ve yazı ile, yani Aramca olarak Aram yazısıyle tahrir edilmiş vesikalara bırakmışlardır¹⁰⁸.

Yeni Babil muharreratı arasında oldukça bol mikyasta ele geçen mektupların bir kısmı kırılların şahsî, siyasî ve askerî muhaberelerini teşkil etmekle beraber büyük bir kısmı ticarî muhaberele ait olduklarından ticarî durum hakkında daha geniş bilgi edinilmektedir¹⁰⁹. Mektupların, alış veriş vesikalarının bu çağda çok gelişmiş ve şümullenmiş olması¹¹⁰, mal teslim ve kabulün tasdikine, gelir ve giderlerin hesabına, işçi ve patronlar arasındaki hesaplaşmaya ait vesikaların çokluğu ve nihayet saray ve mabet idarelerinin de alış verişe katıldıklarını gösteren saray ve mabede ait ticarî notlarda, tıpkı Eski Babil'deki gibi, şahit, kâtip, vesikanın tanzim yeri ve tarih kaydı bulunmadığından hukukî vesikalardan ayırdedilen idarî vesikalar¹¹¹ bu çağ ticaretinin canlılığını göstermeğe kâfidirler.

Yeni Asur çağından farklı olarak Yeni Babil vesikalarında artık küçük timar'ın izlerine de raslamıyoruz. Her çağda ve her yerde olduğu gibi bu çağda da saray ve mabet mensupları geniş emläke sahiptir. Bu emläkin mahsulleri ve kira karşılıkları depolarda saklanmakta ve gerektiğçe sarfedilmektedir¹¹².

¹⁰⁸ San Nicolo, Beiträge, S. 83, 130 vd.; Koschaker, ZDMG 89, S. 19-21.

¹⁰⁹ Yeni Babil mektupları için bk. C. Thompson, Late babylonian letters (Luzac's semitic text and translation series XVII); Ebeling, Neubabyl. Briefe aus Uruk, S. 1 vd.; Dubberstein, AJSL LVI 1, S. 20.

¹¹⁰ San Nicolo-Ungnad, NRU, S. 49 vd., 192 vd.; Meissner, Babylonien I, S. 189 vd.

¹¹¹ San Nicolo - Ungnad, NRU, S. 619 vd.

¹¹² Ebeling, Neubabyl. Briefe aus Uruk, Nr. 2-8, 364, 374. Eski Babil'deki gibi bu çağda da, kıralın ve dolayısıyla sarayın memuru telâkki edilen tüccarlar (*tamkar şarri*) ve bunların reisi olan kimseler (*rab tamkari şa şarri*) bulunmaktaydı: Unger, Babylon, S. 382 vdd., Kol. IV 19; VS VI 252, 10; III 18, 2; Stevenson, Assyrian and babylonian contracts, Nr. 29, 12.

Halka ait olanların yanında saray mensuplarının daha çok aileden olan kimselere yaptıkları bağışlar ¹¹³ bunu gösterir. İşte bu sebeplerle, iktisadî hayatının tasvirinde, başta tarihî olanlar bulunmak üzere, diğer kaynaklardan da faydalanılan Yeni Babil çağında tam mânasiyle şahsî mülkiyetin ve servetin revaçta olduğu neticesine varılır. Arazi zamanla gittikçe dağılarak bu çağda en küçük parçalar halinde halkın eline geçmiş ve her ailenin, esirlerin ve işçilerin yardımıyla kendi tarlalarını işlemesi suretiyle teksif edilmiş (intensif) ziraat usûlü son haddine vardırılmıştır ¹¹⁴.

¹¹³ BE Ser. D, IV, S. 142 vd. ; San Nicolo-Ugnad, NRU, S. 17 vd.

¹¹⁴ Meissner, Babylonien I, S. 189.

KIRŞEHİR'İN DİKKATİMİZİ ÇEKEN SAN'AT ÂBİDELERİ

Dr. W. RUBEN

Ankara Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Hindoloji Profesörü

Almancadan Türkçeye çeviren : A. İTİL

A. Yapılar

I. Cacı Bey Medresesi :

Kırşehir'in, İstanbul - Ankara - Bağdat - Şam ve Mısır merkezlerini birbirine bağlayan eski bir kervan yolu üzerinde kurulu bulunması, gelişme imkânları bulma bakımından bu şehire müsait bir mevki temin edegelmıştır. Bu kervan yolu, Kızılırmak nehrinin güneye doğru olan kavisini iki noktada keser; ve her kesim noktasında da muazzam ve eski birer köprü vardır. İşte Kırşehir, bu iki eski köprü arasında ve Ankara'nın takriben 190 kilometre güney - doğusunda olmak üzere, Kızılırmak kollarından Kılıçözü ırmağı boyunca 20 kilometre kadar bir sahayı kaplayan bir vaha içerisinde bulunmaktadır. Şehir bu mevkii ile eski kervan yolcuları için en elverişli bir istirahat mahalli idi. Ankara'dan hareket eden bir yolcu Kırşehir'e geldiği zaman, buradan Niğde'ye doğru seyahatına devam edebildiği gibi, kuzey - doğuda Kayseri veyahut güneyde Koçhisar - Konya istikametine de yolunu çevirebilirdi. Kırşehir, bu iki esas caddenin birbirini kat'ettiği noktada kurulmuştur; Kılıçözü ırmağı ile diğer iki kuvvetli derenin birleştikleri yerde bulunan ve hâlâ eski Yunanca ismini muhafaza etmekte olan (Therme) sıcak su menba'ı şehrin yanı başındadır. Ayrıca Kırşehir'in etrafını kavaklıklar, meyve bahçeleri ve bağlar çevirmektedir. Şehrin orta kısmında, eskiden bir müstahkem mevki olduğundan şüphe etmediğimiz bir tepe vardır. Tepe sun'i bir şekilde meydana getirilmiştir. Yapı malzemesi bakımından bu bölgenin zengin olduğunu görmekteyiz: sıcak menba sularının teressübatından meydana gelen travertin'le, Kırşehirin kuzeyine düşen Naldöken dağ yamaçlarının bembeyaz mermerleri pek

mebzul miktardadır. Oğuz Türklerinin 1050 yıllarındaki istilâları sırasında, şehrin Bizanslılardan Türkler tarafından alınmış olduğu anlaşılıyor. Fakat şehirdeki yapıların tarihleri daha sonraki, yâni Kırşehir'in Türkler eline geçmesinden ancak 200 yıl sonraki devirlere aittir; bu yapılar Cengiz Han'dan sonra, yâni Moğollar'ın Konya Selçuklarına karşı kazandıkları zaferden (1244) bu tarafa meydana getirilmiye başlanmıştı¹.

Kırşehir bu sıralarda Selçuk valilerinden birisi tarafından idare edilmekteydi. Ve şehrin o zamanki savaşıardan aslâ te'sir görmemiş olduğu, ve adetâ bir sulh adası halini muhafaza etmiş bulunduğu anlaşılıyor. Ahi teşkilâtının kurucusu sayılan Ahi Evran'a ait türbeyi bugün bile Kırşehir'de ziyaret etmek mümkündür. Ahi Evran'dan başka Kırşehir'e gelenlerden, Mevlâna Celâlettin Rumî'nin arkadaşlarından Süleyman-i Türkmanî ve keza onunla gelen Aksaray'lı Mehmet Çelebi de vardır. Bunların ikisi de Kırşehir'de, son yıllara kadar yaşamış bulunan birer mevlevî imâretinin müessisi olmuşlardı. Bugün Kırşehir'de bu iki zâta ait olmak üzere müşterek bir türbe mevcuttur. Hacı Bektaş'ın da Kırşehir'den pek uzakta olmadığını görüyoruz. İlyas Baba'nın torunu olan Aşık Paşa'nın Kırşehir'de doğmuş olması veyahut ta oraya sonradan gelip yerleşmiş bulunması pek muhtemeldir. Kırşehir'de onun da adına izafetle bir türbe inşa edilmiştir. Bunlar bize, Kırşehir'in bu sıralarda zengin bir fikir adamları muhitine beşiklik etmiş olduğunu ispat ediyor. Bu büyük simaların yanıbaşında Kırşehir'de, diğerlerine nisbetle daha sonra gelen diğer birtakım şahsiyetler de yaşamışlardı. Meselâ Kalender Baba bunlardan birisidir. Bugün Kırşehir'in 12 kilometre kadar batısında kalan ve fazla sıcak su menba'ları ile şöhret kazanmış bulunan Karakurt'taki Kalender Baba türbesini ve medresesini ziyaret etmek mümkündür; maalesef bu yapılar bugün çok harap bir durumdadırlar. Bundan başka Kırşehir'de, Nasuh Dede ve Kaya Şeyhi gibilerin de mezarları vardır ki, bu mezarların bulundukları bu mahalleler bu adla anılmaktadırlar. Kırşehir'lilerin anlattıklarına bakılırsa bu

¹ Kırşehir tarihi hakkında yazılmış olan önemli eserlerden birisi de Cevat Hakkı Tarım'ın şu eseridir: Kırşehir tarihi, Kırşehir 1938. Saim Ülgen, «Kırşehir'de Türk Eserleri» adlı resimli makalesini hazırlarken (Vakıflar Dergisi II, Ankara; 1942 253 - 61) tarihî malzemeyi bu kitaptan almıştır.

zâtlar da yukarıda adlarını andığımız kimselerle birlikte Horasan'dan buraya gelmişlerdir.

Selçuk'lar, 1228 de Erzincan'dan kovdukları Mengüç hânedanı hükümdarlarından sonuncusu Muzafferuddin'i Kırşehir'e yerleştirmişlerdi. Muzafferuddin sonradan burada bir medrese yaptırdı. Onun ölümünü müteakip te karısı ona bir türbe inşa ettirdi. Bu türbe bugün de ayaktaadır. Muzafferuddin'den kalma saray binasını gördükten sonra, vaktiyle Kırşehir'in ne kadar debdebeli günler yaşamış olduğu hakkında daha kolayca hüküm vermek kabîl oluyor.

Kırşehir'in eski zamanlarına ait durumu işte bu hatlarla tasvir ve tesbit edilebiliyor. Bu zamanlarda İngiltere ve Fransa'da müstebit krallar en şa'saalı günlerini yaşamaktaydılar. İngiltere'deki, İtalya ve Belçika'daki şehirlerde en muazzam ve muhteşem yapılar bu devirlerde yapılmaktaydı. Almanya'da Habsburg, Wittelsbach ve Hohenzollern hanedanları bu zamanda iktidar mevkiini ellerine geçirebilmişlerdi. Paleolog bir imparator tarafından idare edilmekte olan Bizans bu sıralarda son devirlerini yaşamaktaydı; ve Osmanlıları, Bizans'ı istilâ etmek emelinden alıkoyan Moğol akını da bu zamana tesadüf etmektedir. Bir taraftan Kahire şehri Memlûk'ler tarafından en muhteşem yapı örnekleriyle imâr ve tezyin edilip dururken, bir taraftan da diğer bir Türk hânedanı Delhi hükümrânlık tahtını işgal etmekte ve orada, Baban'dan başlamak üzere Hindistan'daki fûtuhat hareketlerini tamamlamaktaydı. Hindistan'daki bu hanedan en haşmetli devrini Mehmet Tuğluk (öl. 1350) zamanında idrak etmiş bulunuyordu. Ortacağın "Şövalyelik Devri,, adını verdiğimiz kısmı böylece sona ermiş oluyordu². Marco Polo 1271 yılında Anadolu'yu geçerek Moğol imparatorunun sarayına gelmiş, onu ziyaret etmişti. Onun ancak bu seyahatından sonra idi ki Avrupalıların, Asya'nın çok zengin hazinelerini görebilmek için gözleri dört açılmıştı. Ve bu, Doğu'ya hasret günümüze kadar devam etmektedir. Ortaçağ felsefesi bu sıralarda yükselişinin en zirve noktasına erişmiş ve gerek Avrupa, gerekse Hind şehirli işçilerinin fazlasıyla benimsedikleri Mistik, felsefe şek-

² Bu hususta daha tafsilâtli malûmat elde etmek için Indisches Mittelalter (Istanbul Schriften Nr. 3 1944, s. 133.) adlı eserimize bakınız.

lini almıştı³. Ahi Evran ve Âşık Paşa gibilerin, Kırşehir'de Türkçe konuşmak, Türkçe vaazlar vermek ve duaları Türk diliyle okumak suretiyle, milli şuuru (çünkü Osmanlıların dini mevzuat için kabûl ettikleri dil Farsça ve Arapça idi) mistik felsefe ve içtimai teşkilâtçılığı birleştirmiş olmalarına muvazi olmak üzere, bu zamanlarda, Avrupa ve Hindistan'da aynı fikir cereyanlar mevcut bulunuyordu. İşte Orta Anadolu'nun, bir vaha içerisinde kurulan, muhteşem yapıları ve mistiği ile birlikte *idilik* bir şehrinin tarihi ile dünya tarihi arasındaki münasebet bunlardan ibârettir.

1251 yılında Kony'da, fevkalâde güzel olan İnceminareli medresesi, 1271 de Sivas'ta Gök medresesi yapılırken, Kırşehir'in Selçuklar devri valilerinden olan Cacı Bey ve belki de onun oğlu Nureddin Cibril tarafından Kırşehir'deki Cacı Bey medresesi ve Cacı Bey türbesi inşa ettirilmişti. Cacı Bey türbesi Kırşehirin en güzel binalarından birisidir. O zamanki medrese hayatı hakkında bize en sarîh malumatı verecek bir vesika olan bu binanın vakıfnamesi bugün de mevcuttur. Ve Kırşehir'de bugün, bu devir hocaları tipinde hocalar vardır. Yalnız şu kadarla ki bugünkü hocalar daha ziyade dünyevî sayılacak olan işlerle iştigal ederler. Cacı Bey türbesinin cephe kısmını üç bölcecek olursak, sol kısımda esas türbe, ortada büyük kapı ve sağ kısımda ise tahkim edilmiş hissini veren ve sarı travertinden yapılmış, penceresiz bir duvar gözeçarpar. Kapıdaki burmalı iki büyük sütun dikkate değer. İçeriye girilince de bir çift sütunla karşı karşıya geliriz. Bunlar da kendi üzerlerine dikkat nazarımızı çekmekten geri kalmıyorlar. Binanın içi gayet basit bir tarzda yapılmıştır. Yalnız (vaktiyle açık kubbeli bulunan) orta boşlukla, minber ve mihrabın bulunduğu ve arka tarafı örülü olan arka boşluk arasında, sağlı sollu olmak üzere iki tarafta gayet enteresan ve nevi şahsına mahsus iki sütun vardır. Bu sütunlar bildiğimiz diğer sütunlar gibi heyeti umumiye itibariyle bir direği andırmaktan daha ziyade bir tesbih şeklini iraa etmektedirler (Şekil 1): tıpkı bir tesbih tanelerinin bir ipe dizili bulunuşu gibi, bu sütunlarda da dört küre ve altı tane mahrutî nâkis şeklinin yanyana gelmiş olduğu görülmektedir. Her sütunun üst üste bir kısmında, üzeri zengin motiflerle süslü ve boyca daha büyük bir

³ Bu hususta daha fazla malûmat edinmek için Doğuda ve Batıda Ortaçağ Felsefesi (D. T. C. F. Dergisi II, 4 1944 s. 577.) adlı makalemize bakınız.

küre daha vardır. Bu sütûn tipinin daha sistematik bir ifâde ile tarifini yapmak lâzım gelirse şöyle demek icabeder: bir küre ile iki mahruti nâkis yanyana gelerek bir kısım teşkil etmişlerdir. Sütûn bu kısımlardan üç tanesinin bir araya gelmesiyle meydana gelmiş bulunuyor. Sütûnun en alt üçte bir kısmıyla orta üçte bir kısmını yine bu kürelerden bir tanesi, ve orta üçte bir kısmıyla en üst üçte bir kısmını boyca daha büyük ve üzeri zengin motiflerle süslü diğer bir küre birbirine rapteder⁴.

Gerek İslâm ve gerekse diğer mimâri san'at eserleri içerisinde, bu tip sütûnlara, rastlayamadık. Ancak, bu tip sütûnlarla, aşağıda zikrettiğim tipler arasında bir mukayese yapmanın yerinde bir iş olacağını tahmin etmekteyim:

Eski Bitinya'da kurulmuş küçük bir şehir olan ve bugün bir Çerkes şehri olarak kabûl edilen Düzce'de, Bolu üzerinden Ankara'ya giden otobüs yolu üstünde, bir evin önünde bulunan bir çift ahşap sütûnün fotoğrafını takdim etmekteyiz (Şek.). Ev nihayet yirmi veya otuz yıllıktır. İki sütûnün altında da kaide olarak, İyonya devrine ait birer sütûn başlığı yerleştirilmiştir. Bu başlıkların üzerine de, mikâp şeklinde birer taş parçası oturtulmuş vaziyettedir. Kırşehir'deki sütûnlarda bulunan ve bir küre ile bu küreye tepelerinden bitişik bir vaziyette duran iki nakıs mahruttan ibaret motif, burada üç defa tekrarlanmıştır: 1) en alt kısımda, 2) sütûnün en tepesinde ve bir nevi küre olan başlığın hemen altında, ve bir de 3) ortada; yalnız orta küre kısmı çok yassılaştırılmıştır. Sonra bu üç bölüm arasında, sütûnün üstüvanî biçimi iki parça halinde devam etmektedir.

Diez, Kırşehir'deki sütûnların tip itibariyle Ortaçağ Gürcü kiliselerinden menşe aldığını ileri sürmektedir^{4a}. Bu ahşap sütûnlarda da aynı motif üç defa tekrar edilmiştir; demek oluyor ki bir Ortaçağ sütûn tipi bugün bile, ve Anadolu'nun ormanı bol mıntakalarında ahşaptan yapılmış olarak, yaşamakta devam etmektedir.

Yine aynı zatın ileri sürmüş olduğuna göre, bu motifin sütûn kaidelerinde de bulunuşu tâ Etiler'e kadar geri gider. Biz Diez'in bu fikrine şu kısmın da ilâve edilmesini pek arzu ederdik: çok

⁴ Saim Ülgen'in 9 numaralı resmine bakınız.

^{4a} Felsefe Arkivi II, İstanbul 1947 s. 229

muhtemeldir ki, bu motifin aynı zamanda sütûn başlıklarında da işlenmiş olması üzerinde, Hind-Ahamaniş tarzı mimârisinin müş-terek malı olan çan biçimli sütûn başlıklarının tesiri olmuştur.

Kırşehir sütûnlarını bu binlerce yıllık eski sütun tipinden ayıran taraf, onların berikiler gibi, üç kere tekrarlanan üç parçalı motifler arasındaki üstüvanî kısımlara malik olmayışları ve buna mukabil, ortalarında en büyük bir küreyi taşımakta bulunmalarıdır.

Bir hindolog olmak hasebiyle, bizi burada her şeyden önce Hindistana ait malzemenin ilgilendireceği pek tabiidir:

Cayna'lar, Racputâna bölgesindeki Abu dağı üzerinde kâim ve saf beyaz mermerden meydana getirilmiş olan fevkalâde güzel ve bir o kadar da muhteşem mâbetlerini M. s. XIII. yüzyılda inşa etmişlerdi. Bunlardan birisi olan Tecapâla mâbedi içerisinde en san'atkârane yapılmış süslü sütunlar vardır⁵. Biz eğer buradaki sütunlar üzerinde bulunan ve büyük bir itina ile işlenmiş olan süslerden ve tasvirlerden sarfı nazar edecek olursak geri kalan kısmın, az miktarda dahi olsa, Kırşehir'deki sütunlarla mukayese edilebilecek tipler olduklarını görmekte gecikmiyeceğiz: burada da sütunun, en ve boy bakımından gittikçe küçülen 5 kısmın bir kaide üzerine ve üst üste vaz'edilmesiyle vücûd bulduğunu açıkça görmekteyiz. Ve keza burada da sütun, heyeti umumiyesi itibariyle bir üstüvane şeklini arz etmekten uzaktır. Yalnız bu Cayna sütunlarında, Kırşehir'in Cacı Bey medresesindeki sütunlarda olduğu gibi, muntazam bir yuvarlaklık ve ölçü yoktur; ve onlar gibi bir tesbih tânesi manzarasını arzetmezler (Şekil 3).

XII. yüzyıldan kalma Belur (Maisor) mâbetlerinden birisinin de, tıpkı oyma tahtadan yapılmış hissini veren ve heyeti umumiye itibariyle bir üstüvânî biçim arzetmekten uzak kalan sütun örnekleri vardır. Bunların orta kısmında dairevî bir şişkinlik ve bu şişkin kısmın alt ve üst taraflarında da birtakım girintilerle birbirinden ayrılan başka çemberler vardır⁶. Bu sütunlardan bazıları, bir kuyumcu tarafından dikkat ve itina ile işlenmiş kadar zarif ve

⁵ Hürlimann'ın (Indien, Berlin 1928) 249; Smith'in (History of fine art in India and Ceylon, Oxford 1930) 67 numaralı resimlerine ve Konow'un (India, Oslo 1944) s. 67 bakınız.

⁶ Mâbedin dışındaki sütun için Nawrath'a (Indien-China, Wien 1938, 121); içindeki sütun içinse Diez'e (Die Kunst Indiens, Potsdam, V. levha); Belur'daki sütun için Glasenepp'a (Heilige Staetten Indiens, München 1928, 70) bakınız.

san'atkâranedirler⁷. Aynı çağa ve aynı yere ait olmak üzere, Hoysalesvara mâbedinde de bu nevi şahâne sütûnlar vardır⁸.

Hindistan'da en eski sütûn örnekleri, veyahut daha emniyetle söylemek lâzım gelirse, taş sütûnlar, Ahamenid Persleri zamanından kalma sütûnlardır. Fakat sütûnların üstüvânî biçimini örtecek veyahut üstüvâneliklerin ikaybettirecek kadar tezyinat kısmı üzerinde durmayı ilk olarak Hind'li mimarlar akıl ettiler. Besnagara'da⁹ ve Milâttan önceki yüzyıllara ait olan Amarâvati tasvirlerinden birisinde¹⁰ bunu açıkça görmek mümkündür. Hind mimârlarının bu yoldaki merakları sonradan, sütûnların reliyeflerden, süslerden ve hattâ türlü sahneleri canlandıran plâstik san'at eserlerinden ibâret olarak meydana getirilmesine kadar ileri gitti. Yunan tarzı mimârisine öteden beri alışmış olan gözlerimiz için bu, barbarlara has bir tarz olarak görülmekte ve bize alışkınlık bulunmadığımız, Hindû'ların fantazi yapmak ve lüks merakı hakkında bir fikir vermekten başka bir işe yaramamaktadır¹¹.

Hindistan'ın Pencâb mıntakasında Milâttân sonra birinci yüzyılda doğmuş olan ve kuvvetli bir Yunan ve Bakteriyan tesiri altında kaldığı şüphe götürmez olan Gandhâra¹² san'atına ait olmak üzere bir Buddha reliyefi vardır. Bizce bu reliyefin menşe itibariyle öz Hind malı olması icabeder. Reliyef üzerinde, Kırşehir'dekine benzer bir sütûn tasviri vardır (Şekil 2). Bu da heyeti umumiye itibariyle bir tesbihi veya bir gerdanlığı andırır; yalnız şu farkla ki buradaki sütûn muntazam küreciklerden meydana getirilmiş ve Kırşehir'dekinde olduğu gibi kürelerin arasında nakis mahrutlar ve süslü, hacim itibariyle daha büyük bir küre yoktur.

Bu müşahedelerden edindiğimiz kanaata göre, bütün bu nevi sütûnların, Ön Asya'nın çok eski ahşap mesken tiplerinden menşe almakta olmaları icabeder. Ve Akdeniz'le Hindukuş dağ silsilesi arasında kalan dağlık ülkelerde bu mesken tipinin vaktiyle müş-

⁷ Nawrath 125.

⁸ Nawrath 119. Hoysala hakkında Indisches Mittelalter adlı eserimize bakınız. ⁹ Smith 29. levha. ¹⁰ Smith 22. levha.

¹¹ Meselâ Indrasabbâ: Hürlimann 98; Delhi: aynı eser 205; Palampet v.s. Nawrath 140, 145, 192, 196. Diez (s. 96.) ve Masson-Qursel (L'Inde antique, L'évolution de l'humanité Paris 1933, s. 498). Hindistan'daki sütûn tiplerini ele alarak eserlerinde bunları incelemişlerdir.

¹² Smith 27. levha.

terek olarak bulunduğunu ve binaenaleyh, bu tip sütûnlar arasında herhangi bir akrabalığın mevcudiyetini pek muhtemel görüyoruz.

Üzerine durmadan geçmiyeceğim noktalardan birisi de şudur:

İstanbul'daki Süleymaniye Camii'nin hocalarından birkaçı, orada bulunan ve porfirden yapılmış iki sütûnunun Hindistan'dan getirtilme olduğunu anlatmışlardı. Bu sütunlardan bir tanesi, camiin batı duvarındaki galeri kısmına alttan dayaklık etmekte ve ikincisi ise cami avlusunda, büyük dış kapının önünde dikili bir vaziyettir. Birinci sütûnun üzerinde vaktiyle yazı bulunduğu anlaşıyor; okunamadığından dolayı bu yazı sonradan silinmiştir. Ve yazının izleri, bugün bile taşın üzerindedir.

Eski Kapadokya, yani bugün Kayseri ve Kırşehir'in bulunduğu yer olan bölge ile Hindistan arasında vaktiyle birtakım münasebetlerin mevcûd olduğuna dair bundan 100 yıl kadar önce Mordtmann eserinde bilgi vermişti. Mordtmann eserinde¹³ Zile'de (Amasya ve Tokat arası) kurulan yıllık pazarlara Hind'li tüccarların Hindistan'dan mal getirdiklerini kaydeder. XII. yüzyıl Türk minyatürcülüğüne ait olarak elimize geçmiş bulunan bir resim albümündeki birtakım Hind fakir tasvirleri^{13a}. Bu tipik insanların bu sıralarda san'atkârların nazarı dikkatini celbettiklerini ve binaenaleyh, kendisine oldukça sık sık tesadüf edilmekte olduğunu göstermektedir.

Kırşehir'de bulunduğumuz sıralarda oranın Ortaokul Müdürünün müzaheretleri ile okulun III a sınıfına bir ders saati için girmiş ve öğrencilerden Kırşehir'in tarihi hakkında bildiklerini, bir efsâne, masal veyahut ta hikâye varsa yazıp vermelerini rica etmiştik. Topladığımız ödevlerden bir tânesini olduğu gibi aşağıda veriyoruz:

Yeşil Yelpaze: Zamanın birinde bir padişah varmış. Bu adamın üç kızı olmuş. Üçü de 7, 6, 5 yaşındaymış. Hoca eğer kızının biri beş, birisi altı, birisi de yedi yaşına gelirse Hindistana gidip istediklerini getireceğim diye niyet etmiş. Bunun üzerine kızları bu yaşa gelince yanına çağırıp şormuş. Çocuklarım, ben Hindistan'a gideceğim, ne istersiniz? deyince kızlar şaşırmışlar ve demişler ki, kadımıza soralım da ondan sonra söyleriz. Gidip ka-

¹³ A. D. Mortmann (aeltere), Anatolien, ed. F. Babinger, Hannover 1925 166. s.

^{13a} Franz Taeschner, Alt-Stambuler Hof- und Volksleben, Hannover 1925, I. Tafelband No. 43.

dıya sormuşlar, kadı büyük kıza sen memleketimizin imar edilmesi için heykeltıraş mimar getirmesini iste. Orta kıza da sen de içi sırlarla dolu ve oldukça bilgi, yeni yeni ilim öğreneceğini Hind yıldızı kitabını ve esrarlı bir tarak iste deyip küçük kıza şende yeşil yelpazeyi iste demiş. Bunları kızlar gelip babasına aynen söylemişler. Hoca sabahleyin kalkıp erkenden gemiye binmiş. Az gitmiş uz gitmiş dere tepe düz gitmiş. Nihayet Hindistana varıp inmiş. Hemen 5 heykeltıraş 4 tane mimar bulup. Derhal Hint yıldızı kitabını buldurup 1 tane de esrarlı tarak alıp cebine koymuş. Şimdi işler yeşil yelpazeye kaldı diyerek aramıya başlamış işte bu aradığı şey bir adam olup Cace Beyin uşağı imiş. Bu adamı da alıp memlekete gelmiş. İşte burası da Kırşehir'den başka yer olmayıp bu hoca Cace beymiş. Bu getirdikleri adamlar Selçuklardan 671-1272 tarihinde yaptırılan bu medrese Selçuki mimari tarzının en güzel emeklerindendir. Çinilerle süslüdür ve şehrimizin ortasında bulunmakla beraber mezarlıkları sol tarafta yapılmış ve hocanın mezarı burada mermerle yapılmıştır.

Ödevi yazan, Saliha Taslak adlı bir kız öğrencidir. Saliha Taslak, Kırşehir'in Selgâh adı verilen kısmında yerleşmiş olan ve efradı bakkal v. s. gibi esnaftan veyahut küçük memurlardan müteşekkil bulunan küçük bir ailenin kızıdır. Aileye mensûp ve fakat İstanbul'da ve İzmir'de yaşamakta olanlar da vardır. Anlattığı hikâyeyi Saliha ninesinden dinlemiştir. Ve hikâyeye tamamiyle şehirci bir an'anenin mahsûlüdür. Ve orta derecede bir şehirli zümre tarafından muhafaza edilmiştir.

Hikâyeyi tahlil etmek pek o kadar güç olmasa gerektir. Bir babanın uzun bir seyahata çıkacağını söyliyerek çocuklarından, dönüşünde getirmek üzere üç şey dilemelerini istemesi motifi ötedenberi malûmumuzdur¹⁴. Babanın esrarlı birtakım şeyler getirmek üzere, mucizeler diyarı sayılan Hindistan gibi bir yere gitmesi de pek tabiidir. Hele ortanca kızın babasının Hindistan'dan sihirli ve her istenen şeyi derhal içinde bulabileceği bir "Hint Yıldızı," kitabı getirmesini arzu etmesi keyfiyeti ile; Cacı Bey medresesinin inşa ettirilmesinden biraz önce, yâni 1260 yılları sıralarında Kanî mahlesiyle şair Ahmet bin Muhammet Attusî'nin

¹⁴ Grimm 88 ; Aarne-Thompson Nr. 74, Helsinki 1928 : Typ 425c ; Motiv 229. s. ; Bolte-Polivka, Anmerkungen zu den Maerchen der Brüder Grimm II, 219. s.

Horaşan'dan gelmesi ve Selçuk hükümdarlarından İzzettin Keykâvus'a, Hind masal kitabı olan Pançatantra'nın mesnevî şeklinde bir tercümesini takdim etmesi arasında herhangi bir münasebet aramamak elde değildir. Kani bu kitabını hazırlarken, Pençatantra'nın Abülmaali Nasrullah bin Muhammet bin Abdülhamit tarafından 1144 yılında, Behram Şah zamanında yapılan Farsça tercümesinden istifade etmiştir¹⁵. Pançatantra'nın ilk olarak Farsça'ya nasıl tercüme edilmiş olduğu hakkında şu şekilde bir rivayet anlatılmaktadır: Sasanî hükümdarlardan Husrev Anuşirevan, şahsî tabibi Borzue'yi (Büzürgmühr), ölmezlik suyu getirmek için Hindistan'a gönderir. Dirayetli hekîm Hindistan'dan hükümdarına, hakikî hayat tesiri olan ve Hindlilerce hayat bilgisi kitabı olarak kabûl edilen Pançatantra kitabını getirir¹⁶. Saliha Taslak tarafından anlatılan hikâyenin son kısmı da böyle bir rivayetten menşe almış olsa gerektir. Tabii çocuğun anlattığı hikâye, bize gelinceye kadar çok değiştirilmiş ve kısaltılmıştır. Hikâyenin ilk şeklinde, şüphesiz ki sihirli Hind kitabı ile tarağın ve "Yeşil Yelpaze,, uşağının nerelerde kullanılacağı açıkça izah ediliyordu.

Acaba hikâyenin daha bozulmamış olan şeklinde: en büyük kız tarağı, ortancası kitabı ve en küçüğü ise yelpazeyi mi babalarından istemişlerdi; ve sonradan sihirli kitabın yardımıyla medreseyi inşa edebilen mimâr bu yeşil yelpaze mi olmuştu? Bundan Cacı Bey'in Selçuk mimârlarını getirmiş olduğunu -ki masalda Hindistan'dan getirilmiş gösteriliyor- çıkarabilmemiz için de tabii elimizde kuvvetli deliller yoktur. Ve şayet böyle bir şey bahis mevzuu ise, o zaman, Kırşehir halkının daha önceden böyle binaları görmemiş olduklarına ve bu çapta büyük yapıların sihrî kabiliyetler sahibi telâkki edilen Hind mimârları tarafından meydana getirildiklerine inanıldığı için, bu gibi masalların ortaya çıktığına hükmetmek lâzım gelir.

Veyahut şu şekilde düşünebiliriz: mademki bu hikâye böyle bir zihniyetten doğmadır, o zaman mimârın hakikaten Hindistan'dan getirilmiş olduğunu kabul etmek için bir mecburiyet yoktur. Demek ki yukarıda anlattığımız Borzue hikâyesi ile medresenin

¹⁵ W. Ruben, Tercüme mc. I. cild. 5. sayı 480 s.

¹⁶ Penzer'in The Ocean of story (V, London 1926) adlı eseri içerisinde Sir Denison Ross; Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen 1936, 425.

inşa ettirilmesi hadisesi yekdiğeriyle birleştirilmiş ve uzak ülke olarak ta Borzue hikâyesindeki Hindistan seçilmiştir.

Öyle ise, sütunların böyle karakteristik bir şekilde, üç parçadan ibaret birtakım motiflerin yanyana eklenmesiyle meydana getirilmiş bulunmaları ve böylelikle esas üstüvaneliklerini kaybederek bir gerdanlığı andırmakta olmaları keyfiyetini doğrudan doğruya Hindistan'la alâkalı görmek acaba doğru mudur? Bu sütunlar acaba, Hindistan seyahatından dönen bir Selçuk mimâr tarafından mı, yoksa Anadolu'yu ziyaret etmiş bulunan bir Hindli san'atkâr eliyle mi meydana getirilmiştir? Veyahut da, bunların ikisi de, eski Önyasya ahşap mimârisinin birer kolu olarak hem Hindistan'da ve hem de Anadolu'da çağdaş ve fakat birbirinden ayrı yaşamakta devam eden mimârî tarzların birer mahsûlü müydüler?

II. Lâle Camii :

Lâle Camii, Cacı Bey medresesinden takriben 200 metre kadar uzakta bir yerdedir¹⁷. Camiin eskiden Lala Camii adıyla anıldığı ve Mengüç'lere ait bir türbe ile bir medresenin, camiin arka tarafından bitişikte bir yerde bulunduğu nazarı itibara alınarak onun Mengüç hanedânı hükümdarları nezdinde lalalık yapmış birisi tarafından inşa ettirilmiş olduğu anlatılmaktadır. Cami esas itibarıyla üç kısımdan ibaret olup, sol kısmı maalesef bundan 45 yıl kadar önce yıkılmış ve ortadan kaldırılmıştır. Orta bölümün önünde, kare şeklinde ve dört kalın sütun üzerine oturtulmuş, küçük kubbeli bir veranda kısmı vardır. Verandadan sonra yine kare şeklinde ve arka arkaya yapılmış, üstleri kubbeli iki boşluk daha gözümüze çarpar. Veranda kısmı da dahil olduğu halde, binanın derinliğine doğru dizilen bu üç höcrenin büyüklükleri yekdiğerinden farklıdır: veranda 450, orta boşluk 635 ve en gerideki boşluk ise 728 santimetre karelik bir yer işgal etmektedir. Tıpkı boşlukların bizzat kendileri gibi, üzerlerindeki kubbelerde de bu derinliğine gittikçe büyüme hususiyeti vardır. Camiin gerek ortadan kalkan sol bölümünün ve gerekse sağdakinin üzerlerinde kubbe yoktur. Biz tabii bugün ancak onun sağ bölümünü görebiliyoruz. Saim Ülgen'in 15 numaralı resminde camiin orta bölümünü görmekteyiz. Yine bu resimde camiin sol bölümünün yıkılmasından

¹⁷ Ülgen, 15-16. resimler: İç ve dış görünüş.

sonra binanın ana duvarı olarak ve gelişigüzel yapılmış duvarı görmek mümkündür. Camiin sağ bölümünün tavan kısmı kemerli, damı ise düzdür. İki kısımdan ibâret olan bu bölümün höcreleri, boyca orta bölümün höcrelerine ayrı ayrı uymakta ve ence 350 ve 380 santimetredirler. Höcrelerin köşelerde birleştikleri noktalarda, her höcrenin ayrı ayrı biçimine ve eb'adına göre şekil almış bulunan ve bizim için garip olan birtakım direk tipleri göze çarpmaktadır¹⁸.

Bu şekilde birbirinden farklı höcrelerden müteşekkil ve bu sistemde bir damı bulunan bir camii ben daha görmedim. Binaın eskiden cami değil, bir han olduğu hakkında dolaşan bazı rivayetler vardır. Bazıları da onun uzun zaman bir darphâne olarak kullanılmış olduğunu söylerler. Fakat diğer taraftan da camiin arka duvarının kible tarafına çevrili olduğunu görüyoruz. Ve bu da burasının bu maksatla, yani cami olarak inşa edilmiş olduğuna şahittir. Bunların hepsine rağmen binada bizim için çözülmemiş bir muamma halinde kalan taraflar da yok değildir. Meselâ binaın güney tarafına olan duvarı üzerinde, vaktiyle bu cephede birtakım basık kapılar mevcut olduğunu ilham eder mahiyette bazı izler vardır. Birtakım taş parçalarından ibaret olan bu kalıntılar, duvarın dış yüzündedir. Duvarın iç taraftan sıvasını kaldırarak bu izler üzerinde daha inceden inceye araştırmalar yapılsa belki de bu hususta daha isabetli hükümler vermek mümkün olacaktır.

Bunlardan maada binada dikkatimizi en fazla üzerine toplamakta olan bir cihet dana vardır : Bir defa, gerek orta bölümle veranda kısmını birbirinden ayıran ve üzerinde camiin kapısı bulunan duvarın ve gerekse bugün mevcut olan sağ bölümün ön duvarının, eskiden açıkken sonradan kapatılmış olduğuna şüphe etmek için elde hiçbir sebep yoktur. Muhakkak ki bu kısımlar da, tıpkı veranda kısmının dış üç tarafı ve camiin iç kısmı gibi, uçta sivrilen açık kemerler halinde inşa edilmişlerdi. Bu kısımların taşlarla ve hem de kaba ve üstünkörü bir tarzda örülmüş olması ancak son zamanlarda olmuştur. Güney duvarı ile batıya düşen duvardaki işçilik oldukça üstün ve başkadır. Şimdilik mevcut olmıyan sol bölümün ön duvarı da herhalde aynı şekilde açık bir

¹⁸ Maalesef Saim Ülgen'in resimleri arasında bu direğin resmi yoktur,

vaziyet arz ediyordu. Demek ki, önünde uçta sivrilen kemerli üç açık gözden ibaret duvarı ; iki yanında düz damlı iki bölmesi ve ortada üç kubbesi bulunan bir cami tipiyle karşı karşıyayız. Bu ise, bizim Anadolu'da eşini görmediğimiz bir cami tipidir. Binaya arka cepheden bakınca bir Yunan tarzı mimârisi tesiri bırakmakta ise de, üç kemerli gözden ibaret açık bir ön duvarı olan cami örneğini ancak Hindistan'daki bu çeşit binalarla mukayese etmek daha yerinde olur zannındayız. Hindistan'da da Lâle camiine tamamen benzeyen camilerin bulunmadığı pek tabiidir. Hindistan'daki önü açık camilerin ön kısmında, tıpkı Arabistan'da v. s. olduğu gibi sütunlardan müteşekkil bir avlu vardır. Tabii bu tip açık cami tipleri sıcak memleketlere mahsus bir tiptir. Ve Kırşehir'deki bu açık camiin bulunmasını ancak şu şekilde izah etmek mümkün olacaktır : İhtimal ki vaktiyle Kırşehir'de yerli halkın alışkını bulunmadıkları üslûpta bir bina inşa etmek isteyen bir usta, ve velinimetini bulunan efendisine kafasında taşıdığı Hind tarzı mimârisini sevdirebilmiş bir heykeltraş türemiş ve gördüğümüz bu eserleri meydana getirmiştir. Acaba, Cacı Bey'in hakikaten Hindistan'dan bir usta getirtmiş olduğuna ve ona yalnız Cacı Bey medresesindeki iki sütünü yaptırmakla kalmayıp, Lâle camiinin açık ön duvarının da inşasını ondan istemiş olmasına ihtimal verilemez mi ? İki binada da Hint tesiri ancak bu iki noktada görülüyor : hele medresenin diğer tarafları tamamiyle Selçuk tarzı mimarisindedir. Lâle camiinde ise daha ziyade Yunan tesiri kendisi göstermektedir.

Maalesef bu hususta halk arasında mevcut herhangi bir an'edenen istifade etmenin imkânı olmuyor. Lâle Camiinin inşası hakkında öğrenci Saliha Taslak'tan dinlediğim hikâyeyi aynen aşağıda veriyorum :

Lâle : Zamanın birinde bir hoca varmış. Medresede ders okutmuş. Aradan bir müddet geçtikten sonra medreseye yeni bir talebe gelmiş. Bu çocuk her gün elinde bir çiçekle dershaneye girermiş. Bu, hocanın nazarı dikkantını celbederek çocuğa sormuş. Sen niçin bu çiçeği her gün taşıyorsun diyerek çocuğun elindeki çiçeği alıp, bir kanadını koparmış. Çocuk bu zaman ağlayarak ben onu 2300 liraya aldım diyerek çırpınmaya başlamış. Bu sefer hoca çiçeği vermiye mecbûr olmuş ve çiçeği verirken çiçeğin tohumları eline gelmiş. Hoca bunları alarak evine gelip tohumları

avluya saçmış. 15-20 gün sonra tohum yeşerip yaprak ve tomurcuk haline gelmiş. Hoca medreseye gittiği zaman o talebe çiçeği koparıldığından dolayı müteessir olduğu görüp üzülmüştü. Hoca eve geldiği vakit çiçeklerle meşgul oluyordu. 3-4 gün sonra bir sabah hoca pencereden bakarken çiçeğin birinin açtığını görünce koşarak çiçeği koparıp medreseye koşturmuş, ve o talebeden bu çiçeğin ismi ne diyerek sormuş ve çocuk lâle diye cevap vermiş. Birkaç gün sonra açılan bütün çiçekleri toplayarak Malatya'ya götürüp lâlenin bir tanesini 5000 liraya vererek birçok para almış ve Kırşehir'e dönmüş; paralarla bir cami yaptırarak Lâle camisi ismini koydurmuştur. Ölümlük çeşme yapılmasını istemiş. Caminin 3 metre uzağında bir çeşme yaptırılmış ve Lâle çeşmesi ismini almış.

Lâle camisi : Binanın methalinde açık kemerler üzerinde tutturulmuş bir kubbe bunun altında sofadan sonra aynı kemere istinat eden üç kubbe ve sofa vardır. Sol taraftaki sofa yıkılmıştır. Bina üç kubbeden ibaret kalmış. Sonradan kemerler örülerek kapı ve mihrap ilâvesiyle cami çevrilmiştir.

Kapı ve mihrap beyaz mermerdendir. İşlentisi çok güzeldir. Lâle camisinin üzerinde hiçbir kitabe yoktur. Biraz ilerisinde 982 tarihli bir çeşme vardır. 45 sene evvel kalede bulunan ortaokul yapılırken emsali gibi Lâle camisi yaptırılarak taşları alınmak istenilmişse de halkın müracaat ve şikâyeti üzerine geri bırakılmıştır.

III. Ahi Evran Türbesi :

Kırşehir'de bulunan Ahi Evran türbesi, üzerinde etraflı bir şekilde durulmaya değer, önemli bir tetkik mevzuudur. Vakıa estetik bakımdan binanın göz alır tarafı yoktur. Ve Cevat Hakkı Tarım ile Saim Ülge'nin, eserlerinde bu türbe hakkında fazla tafsilât vermemiş olmaları da bu cihettendir. Fakat diğer taraftan Rus türkologlarından V. A. Gordlevski, Bulletin de l'Academie des Sciences d'USSR (1171-94. s.) de 1927 yılında yazdığı "Türkiye'de Ahi Evran müridi Dervişler ve lonca teşkilâtı (Ueber die Derwische Achi Evrans und die Zünfte in der Türkei), adlı makalesi içerisinde, Kırşehir'de şahsen yapmış olduğu tetkiklerin sonuçlarını vermekte ve adı geçen türbenin bir taraftan tasvirini yaparken bir diğer taraftan da bu türbe hakkında bugün halk ağzında dolaşmakta olan rivayet ve haberleri bir arada kaydetmektedir.

a. Ahi'lerin tarihi bahsi¹⁹ :

Türklerde lonca teşkilâtının kurucuları olan Ahi'lerin uzun ve çok eski bir tarihleri vardır. Bir nevi lonca teşkilâtı, tâ Eskiçağdanberi de mevcuttu. Eski Yunanlı'lar, iptidaî kabile hayatından sıyrılıp ta birtakım devletçikler ve şehirler tesis etmeğe başladıkları sıralarda, eski kabile ve klan teşkilâtı yerine bu sefer mahalli birtakım esnaf cem'iyetleri ve bazı kommünal (Communal) birlikler meydana getirerek, bu yeni teşekküllerin adât ve an'aneleriyle eski kabile geleneklerini yaşatmağa çalışıyorlardı. Sonraları Romalı'lar ve daha sonra da Bizans'lar bu eski müesseseyi devam ettirdiler, en nihayet onlardan da, bilhassa Mısır ve İstanbul²⁰ müslümanlarına bu intikal etmiş oldu. Bir diğer taraftan da, İslâmiyetin ilk çağlarındanberi, Antik kültürden kaynak alan ve fakat sonradan soysuzlaştırılmış bulunan birtakım küçük cem'iyet tiplerinin, şehirlerde kurulan bazı kulüpler şeklinde yaşamakta devam ettiklerini görmekteyiz. İçinde kurulan içkili ve rakslı sofralarda mükellef yemekler yenen bu nevi kulüplerin esas gayeleri cem'iyet içindeki topluluğu elden geldiği kadar muhafaza etmekten ibaretti. Bu tip kulüplerde, eski Arap literatürü içerisinde İran ve Irak'ta da mevcûdiyetine işaret edilen²¹ bir nevi Fransız eski

¹⁹ Aşağıda adlarını sıra ile verdiğimiz yazılar, müteakip ayak notlarında ancak basılmış oldukları senelerle zikredileceklerdir :

1913 : Hermann Thorning, Beitrage zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens, Türkische Bibliothek Bd. XVI, Berlin.

1929 : Franz Taeschner, Beitrage zur Geschichte der Ahis in Anatolien, Islamica IV, 1 ff.

1930 : Aynı müellif, Ein Mesnevi Gülschehris auf Ahi Evran, Hamburg.

1932a : Aynı müellif, Das Futuvvetname des persischen Dichters Hâtifi, Festschrift G. Jacob zum 70. Geburtstag, Harrassowitz.

1932b : Aynı müellif, Das Futuvvetkapitel in Gülschehris altosmanischer Bearbeitung von Attars Mantiquddayr. Berliner Sitzungsberichte 1932 XXVI.

1932c : Aynı müellif, Futuwwa-Studien, Islamica V 285 ff.

1933 : Aynı müellif, Die islamischen Futuwwabünde' ZDMG XII, 6 ff.

1937 : Aynı müellif, Der Anteil des Sufismus an der Formung des Futuwwaideals, Der Islam XXIV, 43 ff

1938 : Aynı müellif, Islamisches Ordensrittertum z. Zt. d. Kreuzzüge, Die Welt als Geschichte, 382 ff.

Bu kitapları bizden esirgemiyen ve halen İstanbul'da bulunan sayın bilgin Helmuth Ritter'e, bu iyiliklerinden dolayı burada teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

²⁰ 1913 78 v. d.; 1933, 44; lonca teşkilâtının çok eski olduğu gösterilmiştir.

²¹ 1933, 12.

jeunesse dorée spor talimleri de yapılmaktaydı. Ortaçağ batı Avrupa'sı lonca teşkilâtının kabile ve ziplerden menş'e aldığını kesin olarak ispata imkân bulunamamışsa da Hind kast teşkilâtının eski kabile hayatından intikal etmiş olduğunda artık şüphemiz kalmamıştır ²².

İşte bu genel mülâhazalardan sarfınazar edecek olursak, Ahi'ler hakkında aşağıdaki hususları tesbit etmek imkânını bulabilmekteyiz:

1. Devre, Milâttan sonra 550-800 arası ²³.

Müslümanlığın mücadeleci ve muazzam bir hareket halinde bir taraftan İspanya'ya kadar yayılırken, diğer bir taraftan da Hind kapılarına dayandığı sıralarda, Müslümanlar arasında nev'i şahsına münhasır, ideal bir kahramanlık tasavvur ve düşüncesi vardı. Böyle bir düşünce İslâmiyetten önceki Arap kültürünün malı olsa gerektir: İdeal kahramanda, ölçü ve sınır tanımayan bir sahâvet ve bir o kadar da, başkaları uğrunda kendini feda edebilmek meziyeti aranıyordu ²⁴. Bunların en meşhurlarından olanı Hatem Tâi'dir. Ondan sonraki zamanlarda yaşamış olan Elbirûni, kitabında ²⁵, Hatem Tâi'nin kendi elindeki mızrağını düşmanına teslim etmiş olmasını ifrata varılmış bir cömertlik olarak ve hem de zemle kaydeder. Hatem Tâi bu hareketiyle, öldürülmüş askerlerini tekrar diriltebileceği ve elinde taşıdığı sihirli ilâci azılı düşmanı İndra'ya veren Hind kahramanı Namuçi'yi hatırlatır. Bu efsanenin anlatıldığı devir de, aşağı yukarı Elbirûni'nin yaşamakta olduğu devirdi ²⁶. Diğer taraftan Hatem Tâi tipi, Ortaçağ Hind efsânesinin hükümdar Vikrama ve Hind epiğinin Ghatotkaça gibi kahramanlarını da insana hatırlatmaktadır. Bir rivayete göre, Hatem Tâi bir gün misafirlerinden birisine kendi kafasını keserek hediye etmişti; aynı şey, yukarıda bahsi geçen Ortaçağ Hind efsâneleri içerisinde bilgin Nagarcuna hakkında da anlatılmaktadır ²⁷. Burada hem Hindistan'da ve hem de Öasya Müslüman âleminde,

²² W. Ruben, Eski Hind Tarihi, Ankara 1944. E. W. Hopkins, Ancient and modern Hindu guilds, Yale-Review, May-August 1898.

²³ Bu devir içerisinde dünya tarihinin ayrıldığı bölümler hakkında, Indisches Mittelalter adlı eserimize (Istanbuler Schriften 1944) bakılmalıdır; yazının devamınca, ayak notlarında bu eserden sadece (orta çağ) adıyla bahsedilecektir.

²⁴ 1933, 9 v. d.

²⁵ 1937, 73.

²⁶ Ortaçağ 127.

²⁷ Ortaçağ 73.

Ortaçağ başlangıçlarında, birbirine benzer ve aşırı fedakârlıklara katlanan kahraman tiplerinin paralel bir şekilde yaşamakta olduğu nazarı dikkatimizi çekmektedir. Hindistan'da bu ideal kahraman tiplerinin, tâ Eskiçağın ilk asırlarındanberi yaşamakta olduğu anlaşılıyor. Çünkü Buddhist'ler ve Brahman'lar, eskinin malı olan ve fakat varyantlar halinde Ortaçağ masal mecmuaları içerisinde yaşamakta devam eden efsânelerinde²⁸, Şibi adlı bir hükümdarın katlanmış olduğu ibretâmiz fedakârlıkları överek anlata anlata bitiremiyorlar. Hükümdar Şibi, kendisine sığınmış bulunan bir güvercin misafirinin hayatını satın almak maksadiyle kendi vücudundan etler keserek bir atmacayı doyurmuştur. Elbirûni de kitabında, misafiri bulunan çekirgeleri düşmanlarından saklıyarak himaye eden asıl ruhlu bir eşkiyanın bu hareketini aşırı cömertlik diye tavsif etmekte ve yine zemmetmektedir. Hristiyan camiası içindeki Martin ve diğer azizlere fedakârlıklar yaptıran da yine aynı zihniyettir. Netice olarak açıkça görülüyor ki karakter bakımından birbirine benzer asırlar Batıda nasılsa, tâ uzak Doğuda da aynı şekilde boyuna akıp gitmiştir; yalnız şu kadarla ki, bu akıp giden zaman nehirlerinin kaynak aldıkları yerleri tesbit etmek bizim için imkân haricinde kalıyor²⁹.

Burada bahis mevzuunu teşkil eden birtakım teşekküller değil, daha ziyade münferit şövalye tipleridir. Ve bu tiplere maledilen üstün cömertlik ve asalet ideali ile, meselâ eski Yunan veya hut ta Hind epik kahraman tipleri arasında bir zıddiyet göze çarpmaktadır. Kullanılan isim fetâ'dır. Daha sonraları şövalyeler birliğine ve bu birlik üyelerine de fetâ denmeye başlandı. Ve arada tarihî bir münasebetin mevcudiyeti de böylelikle ortaya çıkmış bulunuyor.

Hindistad'da bu nevi ideal kahraman tipleri, ister Şivait'lerde (meselâ hükümdar Vikrama gibi) ve isterse Buddhist'lerde olsun yalnız olarak değil, mistik düşünce tarzı ile, bu dünyanın faniliğini ve ancak ıztıraplar kaynağı olduğunu, buna mukabil mitik bir tasavvurla "kurtuluş", mertebesi olarak tavsif edilen ve saadetler âlemi olan bir öbür dünyanın mevcudiyetini kabul eden fikirlerle daima münasebettar bir şekilde karşımıza çıkar. Böyle bir mistik düşünce tarzının ilk köklerini, Buddha'dan daha önceki

²⁸ W. Ruben, Buddhizm Tarihi Ankara 1947.

²⁹ 1938, 382.

Upanishad'lara kadar geri götürmek mümkündür. Ve daha ilk başladığı sıralarda bile bu fikir tarzı, devrinin hükümdarları ve asıl muharipleri tarafından fazlasiyle müzaheret görmüş ve bu asilzade tabaka tarafından halk arasında yayılmıştı. Nitekim, mistisizme müstenit birer din müessisi sayılan Buddha, Krishna ve Mahâvîra'lar da, aynı şekilde asıl muharip sınıfına mensup kimselerdi. Muharip mütefekkirler, canlı birisini öldürmenin büyük bir günah sayılmıyacağı gibi, herhangi birisi tarafından öldürülmüş olmanın da pek o kadar mühim bir zarar olmadığını hocalarından öğreniyor ve talebelerine öğretiyorlardı. Çünkü, diyorlardı, ortada zarar gören tek birşey varsa o da, esasen fanî olan bedendir; yoksa ebedî olan ruhta hiçbir değişiklik vuku bulmamaktadır. Ruh, diyorlardı, maddeden başka ve ulvî bir varlık olduğuna göre bir Tanrı ve netice olarak en son hakikattir; böyle yüksek ve ulvî bir varlık için ne günahkâr olmak ve ne de başkası tarafından ziyan görmek ve ortadan kaldırılmak bahis mevzuu olabilir. Böyle mücadeleci bir mistik felsefe tipini biz ne eski Yunanlı'larda ve ne de eski Yahudi'lerde görebilmekteyiz. Ancak, Ortaçağ Hristiyanlığındaki *ecclesia militans ve justum bellum* tipleri ve bir de Müslümanlıktaki cihad'la³⁰ bunun arasında herhangi bir münasebet aramak belki daha uygun düşer. İlk olarak Hindistan'da izlerine raslanıldığına göre, bu memlekette doğmuş olması da pek muhtemeldir. Böyle bir Hind asıllı düşünce tarzının vaktiyle, Ortaçağda Basra körfezi üzerinden Önasya'ya gelip yerleşmiş olması ihtimal dahilindedir. Esasen İslâmiyetteki sofizm'le Hind mistisizmi arasında ne gibi bir münasebetin mevcut olduğu meselesi de uzun zamandanberi ihtilâflı bir mesele olarak kalmakta devam etmektedir³¹.

2. Devre, Ortaçağ 800-1050 arası :

Ortaçağın bu ikinci devresinde Sofi'ler de, yukarıda bahsini ettiğimiz şövalyelerin, fazilet timsali kahramanlar için düşündüklerinin aynısını düşünmekte ve bu ideal kahraman tipleri hakkında uzun uzun bahisler yazmaktaydılar³². Tabii bu yazılarda, kahramanların silâhlarla çarpışmaları değil, onların göstermiş oldukları üstün dürüstlük, arkadaşına karşı sadakat, cömertlik ve bir de her türlü suçtan münezze olma ideal hasletleri övülürdü³³. Bazan

³⁰ 1938, 383.

³¹ Ortaçağ.

³² 1933, 23 v. d.

³³ Aynı eser 26.

bunların ölünceye kadar dövüştükleri de tasvir edilirdi. Yalnız çarpışırken bile kahraman mertliğini elinden bırakmaz. Halbuki Krishnait Hind kahramanları mistiğinde muharebede şerefe ve mertlik gibi seylere pek okadar büyük bir ehemmiyet verilmektedir: Krishnait Hind kahramanları, mensubu bulundukları kastın vazifesi çarpışmak olduğu için harbederlerdi. Fakat buna mukabil, şahsın kendisini büsbütün Tanrıya vermiş olması veya soyu sopu büsbütün yüzüstü bırakıp gitmesi³⁴, Krishnait'lerdeki târiki dünya tipleri, ve yamalardan elbise³⁵ nev'i ise Buddhist'lerin giydikleri ile akraba olsalar gerektir. Aynı zamanda Sofi'ler üzerinde Stoïqu'lerin tanzim etmiş oldukları meziyet ve kusur kataloglarının da büyük tesir icra etmiş olması muhtemeldir; bu doğrudan doğruya olabildiği gibi Hristiyanların vasıtasıyla de olmuş olabilir³⁶. Yalnız kullanılan fütüvvet kelimesinin aslı, eski Arapların kahramanlık mefhumundan neş'et etmiş olması lâzımdır. Ve bu mistik düşünce tarzı ile muhariplik unsurunun muhtelif kaynaklarını ayrı ayrı ele alıp incelemek lâzımdır. Yalnız, bu iki unsurun birbiriyle sıkı bir şekilde alâkalı bulunduğu hiçbir şüphemiz yoktur: Şövalye kahramanlar mistikçi mütefekkirlerden mistiği ve Sofi'ler de muharip sınıftan kahramanlık idealini almışlardır³⁷.

Bu felsefi cereyanların yanıbaşında, münevver tabakanın dışında ve felsefe ile ilgisi bulunmayan bir nevi şövalyeler toplulukları vardı ki bunlar eski Arap kahramanlık devri an'anelerini devam ettirmekte ve sınırlarda çarpışan bir zümre olarak Gazi adıyla anılmaktadırlar³⁸. Bu nevi Gazi tiplerine de her iki tarafta rastlamak mümkündür: Arap âleminde Battal Gazi'nin yaşamakta olduğunu ve Bizans'ta ise Digenes Akrites'i³⁹ görüyoruz. Cermen'lerin Batıda, İslâm akınına karşı mücadele etmiş olan Roland ve Cid hakkında destanlar tanzim etmiş oldukları gibi, Türkler de, Trabzon'da ve Bizans'lara karşı gösterdiği kahramanlıklardan dolayı kahraman Salur Kazan hakkında, destanlar yazmağa başlamışlardır⁴⁰.

³⁴ 1937, 62. ³⁵ 1937, 56. ³⁶ 1913, 190. ³⁷ 1937.

³⁸ 1937, 68 ve 51, 1. not: Köprülü'nün *Les Origines de l'empire Ottoman*. Paris 1935 adlı eseri, 102 v.d.; 1938, 384 v. d.

³⁹ Ortaçağ 67. ⁴⁰ Aynı eser 127.

Emevî halifelerden Halife Abdülmelik'in, firar etmiş olan kölelerden müteşekkil ve bu nevi bir hudût muhafızı kıt'ası meydana getirmiş olduğu rivayet edilmektedir. Ve yine bu habere göre, bu kıt'aya o zaman gençler derneklerinden birisinin adı verilmişti ⁴¹. Bu gibi askerî kıt'aların Antik devir trup teşkilâtı bakiyeleri mi olduğu, yoksa Arap'lardan mı kaldığı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Yalnız gençlik derneği unvanı, Ortaçağın bu 2. devresi boyunca daima fevkal'ade, ihtilâlcı ve savaştan teşekküller için kullanılmıştır. Bu nevi teşekküller, hasımları tarafından hakir görülmekte ve başı boş serseriler, çıplaklar gibi tâbirlerle vasıflandırılmaktaydılar: ellerindeki mızraklarla savaşmakta oldukları halde üzerlerine zırh v.s. giymezlerdi; ve fakat buna mukabil akıllara durgunluk verecek kadar cesûr bir o kadar da gururlu idiler. Bu teşekküllerin önüne geçebilmek ancak zaptiye ve askerî kuvvetle ve çok seyrek olarak da içlerinden birisinin kendi derneğine karşı işleyeceği bir ihanetle mümkün olabiliyordu. Mülk bakımından olan ferdî servetlerin mümkün mertebe muvazeneli bir hal almasını bir gaye olarak kabûl etmiş oldukları için, şehir halkının bir kısmı da onların tarafını tutmaktaydı ⁴². Malûm olduğu üzere bu sıralarda gerek Doğuda ve gerekse Batıda ⁴³ türlü sosyolojik cereyanlar vardı; fakirler hesabına mücadeleye girişmiş olan Türklerdeki Köroğlu ile, bir taraftan Hind'lilerin Apaharavarman'ı ve diğer taraftan Goethe'nin Götz'u ve Schiller'in Räuber'i hep birbirinin akraba-siydiler. Hasımları tarafından eşkiyalar gürhû tabiriyle anılan bu teşekküller, Sofî'lerin fedakârlık, sadakat v.s. gibi ideallerine çok büyük kıymet atfediyorlardı ⁴⁴. Mısır'da elimize geçmiş ve ahlâkiyatı alâkadar eden yazılar içerisinde bugün bile, bu nevi yanke-sici, eşkiya ve alel'ade hırsız derneklerinin tasvirlerine rastlamak mümkündür ⁴⁵. Hiç şüphe yok ki bunlarla bu eski teşekküller arasında herhangi bir münasebet mevcuttur.

Hindistan'da Thag tipleri ⁴⁶ en aşağı M. s. XII. yüzyıldan beri mevcutturlar. Yalnız bunlar sosyal zaruretleri dolayısıyla bu mesleke intisap etmiş değillerdir. Çünkü (modern İngiliz muharrirlerin verdikleri bilgilere inanmak lâzım gelirse) bunlar aynı

⁴¹ 1938, 388 not kısmı.

⁴² 1938. 390 - 2.

⁴³ Ortaçağ 81.

⁴⁴ 1933, 31.

⁴⁵ 1933, 49.

⁴⁶ Garbe, Beitrage zur indischen Kulturgeschichte, Berlin 1903, 187.

zamanda hükümdarlarla dahi aynı çatı altında ⁴⁷ kalabilmektedirler ; ve sonra bunlar bir dernek halinde değil, bir k a s t'lırlar. Binaenaleyh adam öldürmek ve adam soymak bir meslek halinde babadan oğula tevarüs suretiyle geçmektedir ⁴⁸. İnsan öldürmek bu insanlar göre, bir nevi dinî icâp ve korkunç tanrıça Durga'ya karşı edası lâzım olan bir kurban borcu şeklinde kabul edilmekte ise de, haddi zatında ideal bir gayeleri yoktur. Bu böyle olmakla beraber, bunların hep çamaşırcıları, çöpçüleri, hânende ve rakkasları, müzisiyenleri, yağ tüccarlarını, cem'iyetin tardettiği cüzamlı ve miskin kimseleri, birtakım Brahman talebelerini, sığırtmaçıları, (dülgerler sınıfı ile karışık olmakla beraber) demirciler ve Ganj'dan mukaddes su taşıyan sakalar tabakasını himâye etmekte oldukları nazarı itibara alınırsa ⁴⁹, bunlarda da bir dereceye kadar sosyal bir taraf aramak mümkündür. Ve keza, bunların vaftiz sırasında, (öldürmek için âlet olarak kullanılacak olan) bir kemend ipi hediye etmeleri ⁵⁰ ve bu merasimin din, karakter taşıması ile ; Müslümanlardaki gençlik dernekleri seremonileri arasında bünye itibariyle sıkı bir akrabalık vardır : ve çok muhtemeldir ki, İngilizlerin ezici imha siyasetine marûz kalmadan önce bu Thæg'lar da şimdikine nisbetle daha asıldılar.

Müslümanlar bu devrede, dervişlik tarikatının da temelini atmış bulunuyorlardı. Çok yazık ki, dervişliğin nereden neş'et etmiş olduğunu henüz tesbit etmeğe imkân bulunmamıştır. Dervişlik bir taraftan sofizm ile münasebettar olmakla beraber, diğer taraftan da bir nevi dernek tipini arzetmekte ve yegâne ideal olarak sadakat peşinde koşmaktadır; ve binaenaleyh, İslâmiyetteki muharip teşekküllere veyahut ta Hristiyanların şövalye sınıflarına nisbetle, Hristiyanların ve Buddhist'lerin ruhban sınıflarına daha ziyade yakınlık ve benzerlik gösterir. Yalnız, bu camiaya mensûp olan derviş kimseler her şeyden elini ayağını çekmiş ve rahipliği kendisine meslek edinmiş tipler değildi ; bilâkis bunlar birtakım tüccarlar ve zanaat sahibi esnaf olarak yaşamaktadırlar. Ve birbirleriyle buluşmaları da ancak küçük misafirhanelerde ve âyinler sırasında olurdu.

⁴⁷ Ayni eser 192.

⁴⁸ Ayni eser 196.

⁴⁹ Ayni eser 196.

⁵⁰ Ayni eser 197.

3. Devre, Ortaçağ 1050 - 1250 arası:

Türklerin, bilhassa Selçukî Türklerin istilâ hareketleriyle, bu hareketlerin saikasıyla meydana gelmiş olan Haçlı Seferler, Abbasî Halifeleriyle Bağdat'ta karşılaşmışlardı; bizzat Selçukî'lerin kendileriyle de burada buluşulmuştu. Haçlıların teşvikiyle yürüyüp gelmekte olan Selçuklara karşı Halife Nasır (1180-1225), elindeki kuvvetini ıslâh etmeye ve bunun için de o zamana kadar muntazam bir teşkilât sahibi olmıyan "eşkiya,, gençler derneğini yeniden teşkilâtlandırmaya karar vermişti. Tam bu sıralarda, bu derneklerden bir tanesi, (yine bu derneklerden diğer birisi olarak kabul edebileceğimiz) Assasîn'lerle⁵¹ mücadele halindeydi; demek oluyordu ki bu nevi terror gruplarına mübrem ihtiyaç vardı. Bunun üzerine Halife Nasır bizzat kendisi başa geçerek, o zamana kadar daha ziyade ihtilâlcı olarak faaliyette bulunan bu derneklerin idaresini eline aldı. Bundan sonra onları bir merkeze bağlayarak, devrin diğer birçok prens ve şövalyelerini de kendisini takibetmeye mecbur bıraktı. Halife bizzat kendi eliyle, yeni teşekkül etmiş olan birlik azalarına, birliğin şeref libası olan pantolonlar dağıttı ve hazar zamanı meşgalesi olarak birlik mensuplarına mektup güvercinleri yetiştirme ve okla atış talimleri yaptırttı. Böylece o, eşkiyalar gürûhundan, Hristiyanlarda mevcut olan örneğe uygun olarak, bir muharip şövalye sınıfı meydana getirmiş oluyordu.

Afganistan amiri Mahmut Gorî de, bu zamanlarda teşekkülüm azalarından biriydi⁵². Mahmud Gorî, doğu sınırında Müslümanların kendisinden en çok korkulan sınır kahramanlarındandı. O, Hindistan'a üst üste birkaç defa sefer yapmış ve orada Râçput hükümdarlarının en asil ve en meşhurları olan kahraman Prithvirac'ı⁵³ kendi hâkimiyeti altına almıştı. Üyelerden bir diğeri de Batıda, Mısır emiri⁵⁴ kürd Salâhaddin'in kardeşi idi. Haçlılara karşı girişilen çetin savaşta, Filistin'i müdafaa eden bu kumandandı. Ve Halife Nasır'ın bu savaşta ona hiçbir yardımı dokunmamıştı; onun yeni teşekkül etmiş bulunan şövalye sınıfı dış politikadan daha ziyade, iç politikayı ilgilendiren gayeler için yetiştirilmiş bir teşekküldü⁵⁵.

⁵¹ 1938, 390.

⁵² 1938, 393 v. d. ; 1933, 32 v.d. ; 1932 c, 294 ; 1913, 205 v.d. ; 209,

⁵³ Ortaçağ 87.

⁵⁴ 1938, 394.

⁵⁵ Aynı eser 402.

4. Devre, Ortaçağ 1250-1500 arası:

Moğol akını önünde Selçuk'lar 1244 de, Bağdat halifeleri ise 1258 de artık inkıraz bulmuşlardı. Son Abbasî halifesi Mısır'a kaçtıktan sonra, bu muharip sınıf halifenin yanbaşında bir müddet daha yaşamakta devam edebilmişse de, eski şa'asasını artık kaybetmişti⁵⁶. Moğol istilâ hareketi ve dolayısıyla Konya Selçuklarının inkırâz bulmaları ile Anadolu'daki Türkler için de yeni bir devir açılmış oluyordu. Bütün Beylik'ler arasında mahallî çarpışmalar baş göstermişti. Buna mukabil şehirli tabaka ise, ticaretin ve bel-deler arası yolculukların emniyetle cereyan edebilmesi ve gelişmesi için barışçı bir zihniyetle uğraşıp durmaktaydılar⁵⁷; ve bunun için bir teşkilât kurmayı istiyorlardı. Ahi Evran Kırşehir'de Ahi teşkilâtını o zamanlarda kurmuştu⁵⁸. Ahi teşkilâtı, Antik kültür ve Bizans devrinden kalan lonca ve esnaf teşekkülleriyle (yukarıda da buna işaret etmiştik) İslâmiyetteki dernekler tipinin, Türklerin elinde aldığı karma şeklidir. Halife Nasır zamanından daha önce de Suriye ve Mezopotamya'da Türkler arasında Ahi kelimesi kullanılmaktaydı⁵⁹. Eski Gazi'lerin Osmanlılar devrindeki halefleri sayılan Yeniçeri'lerle Ahi'ler arasında da herhangi bir münasebetin mevcut olması lâzımdır⁶⁰; fakat Ahi'lerdeki lonca teşkilâtı tamamen bahsini ettiğimiz devre aittir. Ahi'ler aristokrat ve muharip sınıfa değil, bilâkis halk taraftarı ve asâlet necabetiyle şöhret bulmuş tabakaya mensup kimselerdi⁶¹. Kuvvetli prensler tarafından idare edilmeyen şehirler içerisinde, bu nevi lonca teşkilâtı önderlerinden bazıları, fırsattan istifade ile, işi pek ilerletmiş ve bir hükümdar derecesinde kuvvetli bir otorite teminine muvaffak olmuşlardı; nitekim Osmanlı hükümdar Murad'a teslim olmaya mecbûr kaldığı zaman Ankara şehri bu vaziyeteydi⁶².

Bunların hepsine rağmen, Ahi'liğin bünyesi içerisindeki ihtilâlcı karakter devam edip gitti. Devlet memurları teşkilâta alınmıyorlardı. Memlekette türeyen zorba kimselere veyahat ta polis ha-

⁵⁶ 1938, 407; 1933, 38 v.d.

⁵⁷ Onları Batı Avrupa'daki Ortaçağ şehirler arası birlikleri, Buddnist'ler, Pitağoriden'ler ve daha muahhar zamanın, (Almanya'da Freimaurer) Mason'lar ve Fehme adını alan teşekkülleriyle bir arada mütalaa etmek yerinde olur.

⁵⁸ 1933, 41 v. d.

⁵⁹ 1933, 42.

⁶⁰ 1933, 44.

⁶¹ 1933, 43.

⁶² Witteck, Zur Geschichte Angoras im Mittelalter, Festschrift für G. Jacob, Leipzig 1932, 348 v. d.

fiyelerine karşı mücadeleye geçmek, ve hatta bu gibileri öldürüp ortadan kaldırmak işi bu teşkilâta ait olduğu gibi, dışardan gelecek yabancı misafirleri karşılamak ve ağırlamak da Ahi'lerin vazifelerinden sayılmaktaydı⁶³. Böyle bir misafirperverliğin bilhassa seyyar tüccarlarla zanaat sahibi işçiler için çok büyük ehemmiyeti vardı. Ali Evran kendisi de, lonca teşkilâtı an'anesinin birinci derecede mensuplarından sayılan tabaklar sınıfına mensuptur⁶⁴. İnsan öldürmüş veya eşkiyalık etmiş kimseleri himaye edebilmek hakkı ancak tabaklara verilmişti⁶⁵. Doğu İran mıntakası şairlerinden Hatifi (öl. 1521), Ahi'ler için yazdığı ahlâk kodeksinde bilhassa bu nevi bir himaye⁶⁶ şekline işaret etmektedir. Ahi'liğin ortadan kalkması için dua eden ve 1440 tarihini taşıyan bir yazı içerisinde, Ahi'lerin çalmak, çırpma, yol kesmek, adam öldürmek, asayiş temine memur kuvvetlere ve devlet teşkilâtına karşı isyanlar hazırlamak için kurulmuş bir eşkiya şebekesi oldukları hassatan tebârüz ettirilmektedir⁶⁷. Bu teşkilâta köle tabakasının gayet kolaylıkla alınmış olmasına mukabil⁶⁸, falcıların fazla içki içenlerin, tellâklarla tellâlların, dokumacıların, kasapların, cerrahların, avcılarının, gümrükçülerin ve erzak istifi yapan fırsatçıların kabul edilmemiş olmaları⁶⁹ da teşkilâtın ihtilâlcı zihniyette ve eski bir sosyalizm esasları üzerine kurulmuş olduğuna bir delil teşkil eder. Sonra, teşkilâta intisap eden esnaf ustalarına karşı dinî bir bağla bağlı bulunuyorlardı. Avrupa'da da aynı çağlarda mevcut bulunan benzerleri gibi, ustalar loncasına karşı haklarını müdafaa etmek maksadiyle ayrıca esnaf ta kendi arasında tâlî birtakım birlikler kurmuş değildi. Ve sosyal esaslar üzerine kurulmuş bulunan bu teşkilâtı Hristiyan'larınkinden daha ziyade Hindli'lerinkine yaklaştıran cihet te budur: Çünkü Hind kast teşkilâtı içerisinde de ihtilâflı meseleler gayet muslihâne ve dindarâne bir şekilde halledilir. Ve kast teşkilâtı içinde mücadele edildiği asla işitilmemiştir.

Türklerdeki bu lonca teşkilâtının en çok meşgul olduğu şey, gerek yeni usta unvanı vermek (ki bunlar ihtisas ve kabiliyet derecesini ölçen imtihanlar neticesinde değil de, daha ziyade birtakım merasimle yapıldı), gerekse esnaf teşkilâtını meydana ge-

⁶³ 1913, 214 İbni Batuta'ya göre. ⁶⁴ 1932 c, 301.

⁶⁵ 1932 a, 306 Evliya Çelebi seyahatnamesine göre : 1, 594.

⁶⁶ Aynı yerde 59. beyit. ⁶⁷ 1913, 51.

⁶⁸ Aynı yerde 49 ; 1932 c, 328. ⁶⁹ 1932 c, 299.

tirmek gibi işlerde rakip ustalar arasında zuhur eden ihtilâflı meseleleri ortadan kaldırmaktan ibaretti. Ve gayet san'atkârane hazırlanmış bir de cemiyet nizamnameleri vardı⁷⁰; dervişlerinkine benzer bir nevi raksı olan bir tarikat halinde yaşamağa dikkat ediliyordu. Cemiyet içerisinde en itibarda olan sınıf Abdal'ların teşkil ettikleri sınıftı⁷¹. Anadolu'nun bazı mıntakalarında (meselâ Kırşehir'in Yağmurluköyü'nde) bugün bile bu Abdal'lar çalgıcılık yaparak geçinirler; bu çalgıcı sınıfı da, üzerinde incelemeler yapmaya değer konulardan biridir. Loncaya giren her esnaf çırağı, Kebir unvanını taşıyan⁷² ustalardan birisine intisap eder ve onu kendisine manevî önder olarak kabul ederdi. Kebir aynı zamanda Benares'te yaşamış ve İslâm-Hindû âleminin büyük mistikçisi olan bir fikir adamının da adıdır. Kebir, Hindistan'da İslâmiyetin Allah'ı ile Hindûların Râma'sını birleştirmiş olan bir kimseydi⁷³. Bir dokumacı olan Kebir, Ortaçağın sonlarına doğru Hindistan'da, Öncüya'da ve Avrupa kıtasında şehirli halk tabakası arasında yetişen ve mistik düşünce ile milliyet düşüncesini birleştirmesini bilen büyük mistikçi fikir adamlarından biridir.

Ahi'lerin bu topluluk zihniyeti ve merasimlerinde verilen umumî ziyafet tipleri kısmen çok eski zamanlardan, yani tâ Prehistorik çağlarda nümunelerine rastladığımız cemî birtakım ritlerden kaynak alsalar gerektir. Bu nevi ritler Eskiçağın Yahudi peygamberleri zamanında ve Yunannistan'da İspartalı'larda da vardı. Ahi teşkilâtına mensûp olan bekâr üyeler, bir gün içerisinde ne kazanırlarsa onu bağlı bulundukları Ahi şeyhine getirip teslim ederler ve sonra o şeyhin idaresi altında yaşarlardı⁷⁴. Anlaşıldığına göre, Ahi'ler aynı zamanda köylerde de su alabilen arazi parçalarını, umumî menfaat icabı bir nizam dahilinde, ve her 4-5 yılda bir defa olmak üzere, aile efradı adedi ve ihtiyacına göre, yeniden çiftçi ailelerine taksim ediyorlardı⁷⁵. Böyle, bir arazinin yeniden çiftçiler arasında taksimi âdetinin de köklerini yine eski Neolitik çağda ve en eski köy tiplerinde aramak doğru olur.

Ahi Evran'ın kendisi keramet sahibi bir insan olarak tanınmaktadır. Ve bugünkü halk an'anesi içerisinde efsânevî bir şah-

⁷⁰ Aynı yerde 302 ; 1932 b. 10. ⁷¹ 1932 c, 293. ⁷² 1913, 195.

⁷³ Ortaçağ 135. ⁷⁴ İbnî Batuta : 1913, 214 v.d.

⁷⁵ W. Ruben, Anadolu İskân Tarihini ilgilendiren bazı görüşler (D. T. C. F. Dergisi V/4 1947).

siyet şeklinde yaşamaktadır. Onun muakiplerinden ve aynı zamanda talebelerinden sayılan Gülşehrî'nin anlattığına göre, Ahi Evran, kendisi Kırşehir'de bulunduğu bir sırada Mekke'de kılınan bütün namazları da bizzat idare etmiştir. Bu, ruhun bedenden ayrılarak uzaklara gidebilmesi tasavvuru eski Şaman'larda da mevcûttu⁷⁶. Evran hiç evlenmemişti ve münzevi bir hayat tarzı yaşıyordu⁷⁷ (Evran adı da bize biraz garip ve yabancı geliyor). Üyelere de bu dünyadan el ayak çekmek ve aile mevcudiyetini ortadan kaldırmak tavsiye edilmekteydi⁷⁸; yâni gençler de, Hristiyan, Budhist ve Sofi azizlerinin yaşadıkları hayat tarzını intihap etmeye davet ediliyorlardı. Yakın yıllara kadar, Kırşehir'deki Ahi Evran türbesinin bitişiğinde bir de bir tekke mevcûttu⁷⁹; ve devrişlere ait tekkelerde olduğu gibi Ahi'lerin ikamet ettikleri yerlere de zaviye adı verilmekteydi⁸⁰.

Ahi'lerde mevcûd olan milliyetçi karakteri gösteren hususlardan bir tanesi de yukarıda bahsini ettiğimiz Gülşehrî'nin, İran mistikçilerinden Attar'ın bir eserini Türkçeye tercüme veyahut da serbest olarak adapte etmiş olmasıdır. Aynı bu sıralarda Hindistan'da eski ve dinî Sanskrit metinler o zamanın halk lehçelerine çevriliyor ve Avrupa'da Ekkehard ve diğer mistikçi mütefekkirler münevver tabaka dili olan Lâtince yerine halk diliyle yazı yazmağa ve söz söylemeye uğraşıyorlardı⁸¹. Gülşehrî'nin meydana getirmiş olduğu eser (Farsça veya Arapça olmakla beraber⁸²) eski Osmanlı lehçesiyle yazılmıştı; fakat Yahya bin Halit, 1365 yılından biraz sonra kaleme almış olduğu ve lonca teşkilâtı ahlâkiyatını Sofist bir felsefe ile izaheden eserini eski Türkçe ile yazmıştı⁸³. 1300 yıllarında Kırşehir'de Aşık Paşa da Ahi Evran'la bir arada yaşamaktaydı. Aşık Paşa bililtizama Türkçe ile yazı yazar ve camide namazı Türk dili ile kılardı. Bugün Kırşehir'de halk, Aşık Paşa'dan, Ahi Evran'dan ve Hacı Bektaş'tan gururla bahsetmektedir.

Lonca teşkilâtı İran'a ve bir taraftan da Türkistan'a kadar yayılmış bir vaziyettedir; ve buralarda ufak değişikliklere uğra-

⁷⁶ W. Ruben, Acta Orientalia XVIII.

⁷⁷ 1930, 28 v.d. ; 16 ; 1932a, 310: Ahi'lerin çocuk sahibi olmak istemedikleri görülmektedir.

⁷⁸ 1930, 125, 130.

⁷⁹ 1932b, 17.

⁸⁰ Aynı yerde 16.

⁸¹ Ortaçağ 141.

⁸² 1932b, 3.

⁸³ 1932c, 300.

makla beraber, bugüne kadar yaşamaktadır⁸⁴. Fakat Kırşehir'deki son Ahi Şeyh'inin oğlu artık ticaretle iştigal etmektedir; ve eski an'anevî rakslarını bazan gizli bir şekilde devam ettiren ihtiyarlardan ancak altı tane vardır.

Niğde'nin Dünderlı köyünde, eski Gençler Derneği bakiyelerinin bugün bile yaşamakta olduğunu işitmekteyiz⁸⁵; bunların da köy içerisindeki vazifeleri köyün sosyal geleneklerini muhafaza etmek ve dışardan gelecek yabancı misafirleri karşılayarak ağırlamaktır. Böyle bir etnik bakiye üzerinde etraflı bir şekilde incelemelerde bulunmak, ilim âlemine ne kadar büyük bir hizmet olacaktır.

b. Ahi Evran türbesi :

Cevat Hakkı Tarım'ın yeni bastırdığı bir vakıfnâmeler kopyesinde⁸⁶, adlarını aşağıda verdiğimiz ve birçokları da bugün artık mevcut olmıyan köy ve yerlerin vakfiyeleri de bulunmaktadır (Bugünkü köylerin karşısına nida işareti koyuyoruz): Kızılcal, Baranlıdağ'daki ahır, Çarık, Lodran, Kulpaklı, Karahalil, Umur, İnceyir, Yazıyemer, Gökcelir, Koçak, Kızılkaya, Akçağill, Mikâel, Bügdürl, Karılan, Aslantumuş, Yazıkınıkl, Ahıbozlar, Gülcül, Gökğün, İnmelik, Gökçehüyük, Kırşehir'de bir mülk parçası, bir yapı, bir değirmen, bir bahçe v. s.

Ahi Evran türbesi, Kırşehir'de yine aynı adı taşımakta olan bir mahalle içinde kâindir. Büyük bahçe kapısının üzerindeki 1235-1819 tarihi, binanın bu tarihte bir tâmir görmüş olduğunu bize öğretiyor. Burada bundan eski tarihe rastlanılmamakla beraber, binanın kısımlarını tahlil ederek şu noktaları tesbit etmenin imkânı vardır: Binayı teşkil etmekte olan kısımların en eskisi, 4,50 m. içeriye ve 6,50 m. dışarıya doğru olmak üzere, takriben murabba makta'lı, ve Cacı Bey'le Lâle camilerinde olduğu gibi üstünde yuvarlak ve taştan bir kubbe taşıyan, yüksek, esas türbe kısmıdır. Kubbe basık, ve ortasından çıkıntılı bir çemberle çevrilen bir üstüvanemsi kısım üzerinde durmaktadır. Bugün üzeri teneke ile kaplı bir vaziyettedir. Türbenin kuzey, batı ve doğu duvarlarında

⁸⁴ 1933, 45; Taeschner (yukarıda 13a numaralı not kısmına bakınız) 24 numaralı levhada «Bir çırağın esnaf cemiyetlerinden birine kabul edilişi» mevzulu bir resim göstermektedir; bu resmin 17. asır Ahi teşkilâtına ait olması pek muhtemeldir.

⁸⁵ Z. Oral, Akpınar Mecmuası, sayı 17 (Niğde Halkevi yayınlarından).

⁸⁶ 174. s. v.d.

yüksekte olmak üzere, ve sivri uçlu kemerleri bulunan bir pencere vardır. Yalnız güney cephe 3 m. genişliğinde bir kemerle açık bulunmaktadır. Türbenin tabanından takriben 2 m. kısmı bugün oradaki mezarlığın altında kalmaktadır; tabanın kendisi tekrar 1 metrelik bir tahta kısımla yükseltilmiştir. Duvarlar orta boyda taşlarla örülmüş ve fakat dış taraftan, 25 sm. kalınlığında sarı travertin taşı levhalarıyla kaplanmıştır. Bu travertin taşları, şehrin çok eski zamanlardan kalma sıcak su menbaları olan Therme mevkiinden getiriliyor. Bir kuleyi andıran biçimi ve taşıdığı kubbesiyle bu türbe Selçukî'ler zamanından kalma türbelere nazaran, İznik'teki Yakub Çelebi türbesi⁸⁷, Akşehir'deki Türebî türbesi ve Bursa'da Osmanlılar devrinden kalan birçok türbe tiplerine daha ziyade yakınlık ve benzerlik göstermektedir. Bundan başka binanın güneyine bir sundurma kısmı ve doğu kısmına ise ikinci bir türbe binâsı ilâve edilmiştir. Bu sundurma kısmı da murabba şeklinde ve boyca kuzeydeki türbe kadardır; yalnız sundurmanın üzerinde türbeninkinden daha büyük ve tuğla ile örtülü bir kubbe vardır. Daha sonraki zamanlarda, türbenin batı cephesine bir tekke ve sundurma kısmı batısına da bir mescit ilâveten inşa edilmiştir. Tekkenin, âyinlerin yapılmasına mahsus aşağıda bir gözü ve daha ziyade idarî maksatlar için kullanılmış olan, daha küçük ve yukarıda iki odacığı vardır.

Kuzeydeki eski türbe duvarlarının, hem ikinci türbe ve hem de tekke duvarları içerisine kadar devam edip gittiği açıkça görmek mümkündür. Kuzey türbesi pencerelerinin eskiden, o zamanlarda açıkça meydanda bulunan iki dış duvarın orta kısmına yerleştirilmiş oldukları muhakkaktır; fakat bugün ilâve binalardan dolayı bunu göremiyoruz. İlâve türbenin de duvarları travertin levhalarıyla dışardan kaplı bir vaziyettedir; fakat sundurma kısmı öyle değildir. Bundan maada tekkenin doğu duvarı ile kuzey duvarının alt kısmı ve bir de mesçidin güney ve doğu duvarları büyük taşlarla örülüdür. Fakat tekkenin batı duvarı ile kuzey duvarının üst kısmı ve mescidin batı duvarı kayadır. Henüz kırmızımsıtrak rengini muhafaza etmekte olan ve sararmamış bulunan travertin taşlarından inşa edilen minare de sonradan eklenmiştir. İstanbul'daki Lâle Camii minaresinin alemiyle bu mina-

⁸⁷ E. Diez, Türk San'at Tarihi, İstanbul 1946, 139. resim.

renin armut biçimli alemleri arasındaki sıkı benzerlik nazarı itibare alınacak olursa, minarenin yukarıda bahsini ettiğimiz 1819 tarihine ait olduğunu kabûl etmek icâbeder.

Bugün halk arasında mevcûd olan bir an'aneye göre: vaktiyle bu tekkede oturmakta olan bir şeyhin maiyetinde birçok dervişleri varmış; bu dervişler Balkan'lara ve Güney Rusya'ya kadar uzak seferlere çıkar ve oralarda ikinci derecede merkezler teşkil ederek şeyhin fikirlerini yaymağa ve orada mevcûd olan esnaf ve lonca teşkilâtı arasında zuhûr edecek ihtilâfları bertaraf etmeye uğraşırlarmış. Tekkede kaynatılan kazanlardan bütün fakirler gelip çorba içerler ve dervişlerin rakıslarını idare etmek için sayısız Abdal'lar burada çalgı çalarlarmış. Uzun yıllar tekkede ustalarından ders gören dervişler, bir gün gelip herkesin içinden ne düşündüğünü ve ne dilediğini bir bakışta keşfedecek ve bütün dertlere şifa olacak derecede, "ermiş," kimseler olarak ortaya çıkarlarmış. Yine anlatıldığına göre, bu şeyhlerin önünde usta unvanı tevcih etme seremonileri yapıldı. Şeyhin önünde cereyan eden bu gibi seremonilerde ustalık payesini kazanamıyan ve binaenaleyh bu derecenin sembolü olan şalı kuşanamıyan zanaat sahibi kimse, Türk şehirlerinin hiç birinde kendisine müstakil bir atölye veya tezgâh açamazdı.

Başka bir yerden öğrenmiş olduğumuza göre, Ahi Evran, Hacı Bektaş Veli'nin hem muasırı ve hem de arkadaşlarından biriydi. Ahi Evran'ın esnaf tabakası arasındaki büyük itibarı kadar, Kırşehir'den pek o kadar uzakta yaşamamış olan Hacı Bektaş Veli'nin de köylü tabakası arasında itibarı ve kıymeti vardı. Kırşehir'de halkın bize anlattığına göre Ahi teşkilâtına mensûp dervişler ve Bektaşiler, gaşy haline geldikten sonra sivri uçlu şişleri kendi yanaklarına sapladıkları halde yanaklarında bir damla dahi kanlar akmazdı.

Tabii ki dervişliğin bundan başka gayeleri de yok değildi. Münevver bir Kırşehir'linin bize hikâye ettiğine göre, bir zamanlar dervişler bir nevi beşinci kol rolü oynamışlar ve İslâm haki-miyetinin henüz yerleşmemiş olduğu ülkelere gizlice sokularak oralar hakkında kendi bağlı bulundukları merkezleri haberdar etmiş ve Türklere müstakbel seferleri için müsait zemin ve zaman hazırlamışlardır. Dervişliğin ilk kaynağı Horasan olsa gerektir; dervişlerin en büyük şeflerinden biri olan Ahmet Yesevî de Hora-

san'da yaşamıştı. Bütün tekkelerde ve her seremonide bu zata da hususî bir yer ayrılırdı.

Ahi Evran türbesinin yanında bir de çeşme vardır. Bu çeşmenin yanından itibaren başlayan Selgâh sokağının sonunda ve "Tahta Köprü," sünün yanında, bir bahçe duvarı içerisinde, üzeri ince çıtalarla örtülü ve küçük bir pencere vardır. Pencerenin arkasındaki küçük bahçede Günasir Dede adında bir aziz yatmaktadır. Günasir Dede'nin Ahi Evran'ın hizmetçisi olduğunu ve her gün onun odasını silip süpürdüğünü söylerler. Aynı zamanda azizin yabancı olduğu tebarüz ettirilmektedir. Tekke ve türbelerde bu şekilde hizmet gören dindarların dervişlik pâyesine "ermiş," sayılmaları için en az 15 yılın bu gibi mahallerde geçirilmiş olması lâzımdı. Ve bundan sonra bu gibi insanlar ancak memleketlerine dönebiliyorlardı. Mevzuu bahis olan evde oturan kiracı ve keza komşuları, azizin adından başka bu hususta bir şey bilmiyorlardı. Nezir olarak yakılmış mumların kırıntıları arasında kalan 30 sm. yüksekliğinde bir mezar taşından başka yerlilerin bize gösterdikleri olmadı. Azizin sıtma hastalıklarını iyi ettiğine de inanılıyordu. Yine yerlilerin söylediklerine göre, bir metre kadar ilerledikten sonra küçük bir kız mezarına daha tesadüf edilecekti. Bu iki mezar arasında sarı bir gül fidanı vardı; ve solan bir gülü hemen müteakip diğer bir gül açmakta idi⁸⁸. Bahçe etrafındaki duvarla o küçük pencereyi oranın sahibi bu mezarların muhafazası için yaptırmıştı. Küçük pencere üzerinde birkaç bez parçası gördükse de, kiracı kadının anlattığına göre, artık oraya bez parçası bağlanmıyordu; kadının ilâve ettiğine göre, aziz bir gece bir kadının rüyasına girmiş ve artık kendisi için yas tutulmamasını istemişti. Bu nevi yatırların sayısı pek çok olsa gerektir.

Ahi Evran mahallesinin en büyük caddesi üzerinde bulunan değirmenin üstünde ve şimdiki Kırşehir hapishane müdürünün oturduğu evin bahçesinde aziz Günasir Dede'nin bir mezarı daha vardır. Bundan 20 yıl kadar önce, yâni ev yapılırken buradan çıkan kemikler Aşık Paşa mezarlığına nakledilmiştir. Ve bundan 4-5 yıl kadar önce aynı evde ikamet eden bir fazla içki düşkün adam da, Günasir Dede'nin türlü kıyafetlerle geceleri karşısına çıktığını ve onu gece yarılarında sokaklarda kovaladığını hikâye

⁸⁸ Çiçeğin tekrar kesilmiş kökten bitmesi gâyet tabii bir hadisedir.

etmiştir. Bundan başka daha birçok üzerinde durulmağa değer şahitlerle de, azizin yanında bir gece yatanların mutlaka onu gördükleri teyit edilmeğe uğraşılmaktadır. Rivayete göre, türbenin bahçesindeki elmalardan çalmak niyetiyle bahçe duvarını atlayıp içeri giren 15 yaşlarında bir çocuk, bir metreden daha fazla yüksek olmıyan duvarı tekrar aşıp evine dönmemiş ve çaldığı elmaları bahçeye bırakmağa mecbur kalmıştır. Bu nevi azizlerin umumî mezarlığa değil de böyle yerlere defnedilmeleri maksadı mahsusa ile yapıldı; her gelen giden yolcunun onları ziyaret edebilmesi ve dolayısıyla sevaba girmesi düşünülmüştü.

Yukarıda zikrettiğimiz çeşmenin yanındaki Selgâh sokağının başında Salih Efendi adında birisinin evi vardır. Salih Efendi, Ahi Evran soyundan ve son şeyhlerden birisi olan. Said'in oğlu sayılıyor. Fakat komşuların anlattıklarına göre Salih Efendinin ailesi bir derviş soyundandır. Ve bu dervişin de Günasir Dede kadar yüksek bir şahsiyet olmadığı ilâve ediliyor. Dervişler şeyhlerin bir nevi habercileri idiler, ve Şeyh Said ise türbeyi ziyarete gelenlere önderlik ederdi. Türbenin bir anahtarı Şeyh Said'in elinde ise de bir diğeri, türbenin karşısında bir yerde oturan başka bir ihtiyarın elinde bulunuyordu. İhtiyar da elindeki anahtarla türbeyi açabiliyordu. Anlatıldığına göre, Şeyh Said'in kendisi Bulgaristan'a kadar gitmişti. Bugün onun oğlu, elektrik malzemesi v. s. satmakta ve ticaretle geçinmektedir; eski an'ane ile hiçbir alâkası yoktur. Bununla beraber vaktiyle babasının hem dostu ve hem de meslekdaşı bulunan ihtiyar Hafız'la yine eski dervişlerden Ömer Efendi'ye çok hürmetkâr davranmaktadır.

Bir derviş soyundan geldiği kabul edilmekte olan diğer birisi de Şeyh Musa ve iki oğlu Enver'le Sırrı kardeş'tir. Bundan on yıl kadar önce, Sırrı, Kırşehir gazetesine yazdığı⁸⁹ makalelerin altına, Ahi oğullarından Sırrı, imzasını atmıştır. Maalesef bu zatın kendisinin Ahi'lerden geldiğini nasıl ispat ettiğini öğrenmeğe fırsat bulamadık; çünkü Eskişehir'de oturduğunu öğrendik.

1. Ahi Evran'ın asıl adı Nimetullah'tır ve kendisi bir tabaktı. Kunduracılık ve saraçlıkla uğraşan esnaf tabakası arasında tabaklar daha büyük bir nüfuz sahibi oldukları için zanaat sahibi işçi-

⁸⁹ 4-II-1932 tarih ve 330 sayılı etik ve din üzerinde; 17-IX-1931 tarih ve 310 sayılı bir Fransız sağlık kitabı ve 16-VII-1931 tarih ve 301 sayılı ise kendisinin Cebeli Bereket'e olan seyahatı hususunda yazılmıştır.

lerin piri de bu tabaklar arasından seçilmiş bulunuyordu ⁹⁰. Ahi Evran'ın kendisi hakkında vakıa yazılmış eski yazılar varsa da ⁹¹ biz burada onun hakkında halk arasında dolaşan rivayetleri tesbit etmeye daha ziyade önem vermekteyiz. Evran'ın nereden neş'et etmiş olduğu bizce meçhuldür. O, Kırşehir'e yabancı bir yetim olarak gelmiş ve Ahmet Usta ⁹² adında birisine giderek çırak olmak istemişti ⁹³. O sıralarda şehrin Medrese semtinde 8-10 kadar tabakhâne vardı ⁹⁴. Ahmet Usta iş kesatlığını ileri sürerek Evran'ı çırak alamıyacağını söyledi ise de yabancı genç kendisinin ona çok faydalar sağlayacağını vadetti.

2. Ustasının Mekke'ye gitmiş bulunduğu bir sırada, ustasının karısı helva pişirmişti. Daha çırak olan Evran, ustasına da bu helvadan biraz götürebilmesi için kadın ricada bulundu. Kadın onun bu sözüne güldü. Fakat çırak yine bildiği gibi helvadan bir bakır tas almış ve aynı anda, Mekke'de diz çökmüş bulunan ustası kendisine helva takdim ettiğini hissetmişti. Usta, helva tasını çırağının elinden aldıktan sonra bir daha da onun yüzünü görememişti. Ahmet Usta hayretler içerisindeydi. Yavaş yavaş çırağının keramet sahibi birisi olduğunun farkına vardı. Ve haçtan dönüp de dostları ve akrabaları tarafından karşılandığı zaman helva tasını onlara göstermiş ve kendisinin değil, asıl çırağının hacı olduğunu onlara söylemişti ⁹⁵.

3. Bir gün Ahi Evran'la Aşık Paşa ve bir de Cacı Bey, bugünkü Ahi Evran mahallesi değirmeninden 20 metre kadar yukarıda bulunan değirmenin yanındaki çimenlikte oturmuş konuşuyorlardı. Fakat oradaki kurbağaların çıkardıkları gürültüden müthiş rahatsız olmaktaydılar. Bunun üzerine Ahi Evran kurbağalara dönerek "Siz susmazsanız biz susacağız!", dedi. O gündür bugündür buranın kurbağaları artık hiç ötmez olmuşlardır. Ve buraya gelen yeni kurbağalar da ya 24 saate kadar ortadan kaybolmakta

⁹⁰ Turgal'ın 21-XII-1935 tarih ve 456 sayılı Kırşehir gazetesinde çıkan bir makalesine göre.

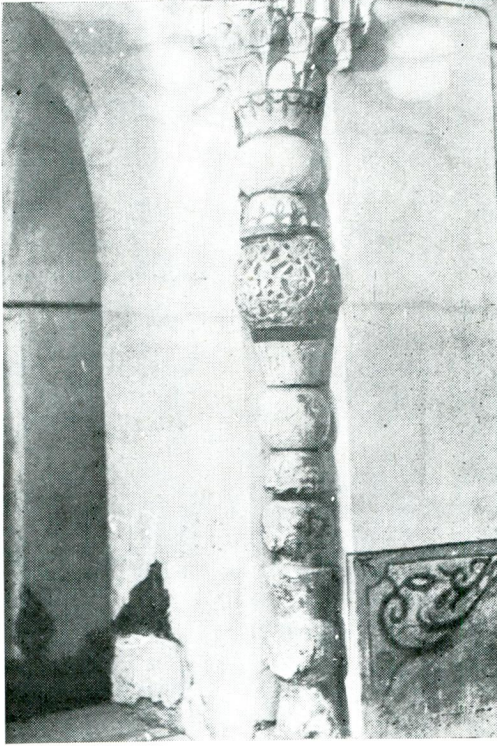
⁹¹ Cevat Hakkı Tarım, 115-125.

⁹² Bu adı tanıyan pek azdır. Ve rivayete göre onun yattığı yer de Ahi Evran'ın türbesidir.

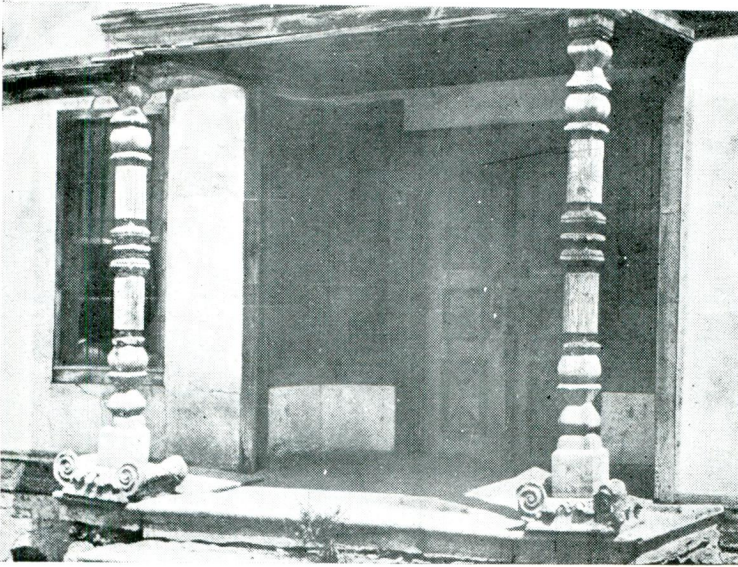
⁹³ Veyahut da Horasan'dan gelen onun babası Şeyh Muhammed'dir.

⁹⁴ Fakat onun ustasının tabakhanesi, Ahi Evran Mahallesi'ndeki çeşmenin yanbaşındaydı.

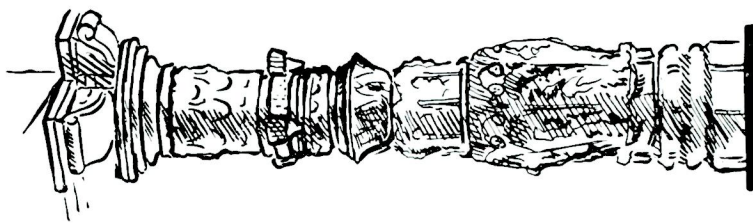
⁹⁵ Hacı Bektaş Veli hakkında da buna benzer bir hikâye anlatılmaktadır.

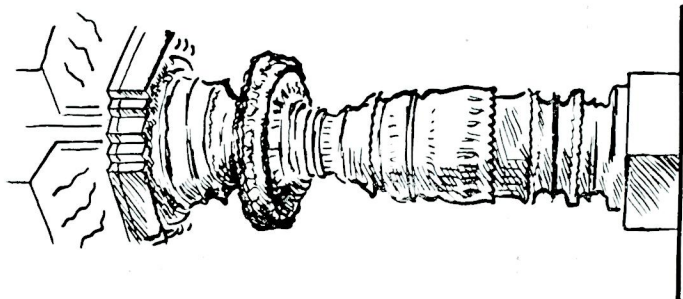
Res. 1 -- Cace Bey Medresesindeki sütûn.

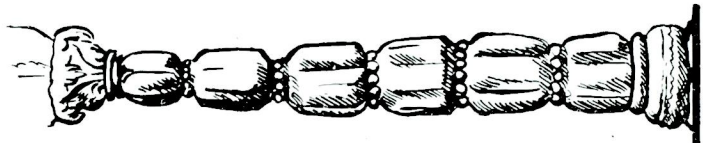
Res. 2 — Düzce'de sütûnlar.

Res. 3— Caynalara ait sütûn.

Res. 4 — Maisor'daki sütûn.

Res. 5 — Gandhara reliyefindeki sütûn.

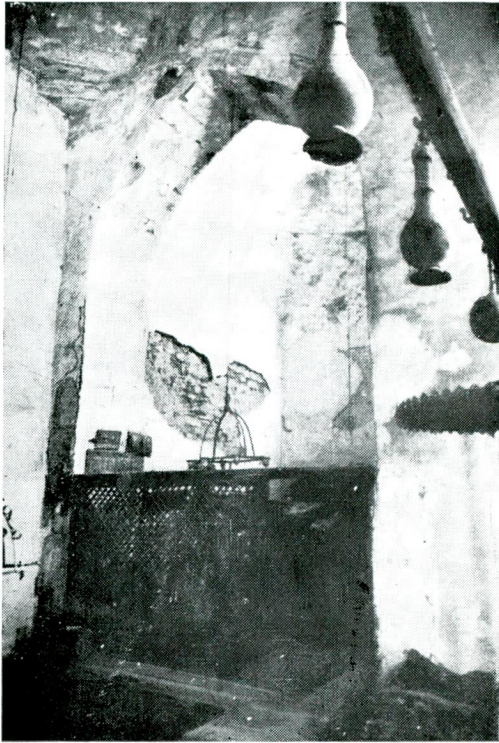
Res. 6 — Lâle Camii.

Res. 7 — Ahi Evran Tekkesi.

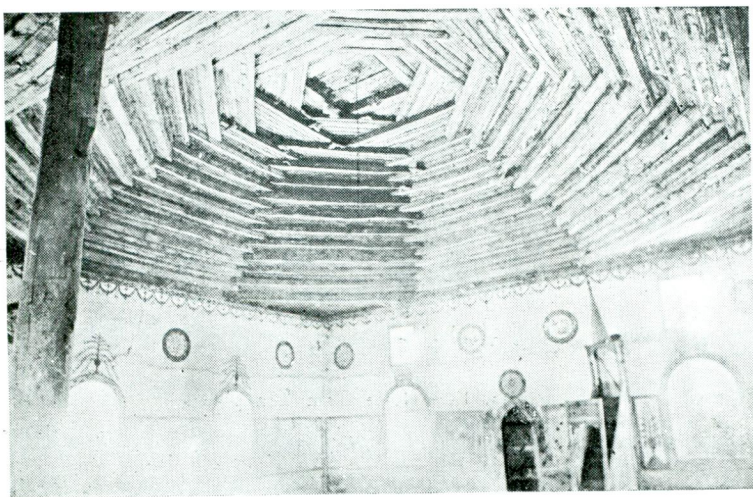
Res. 8 — Ahi Evran Tekkesi.

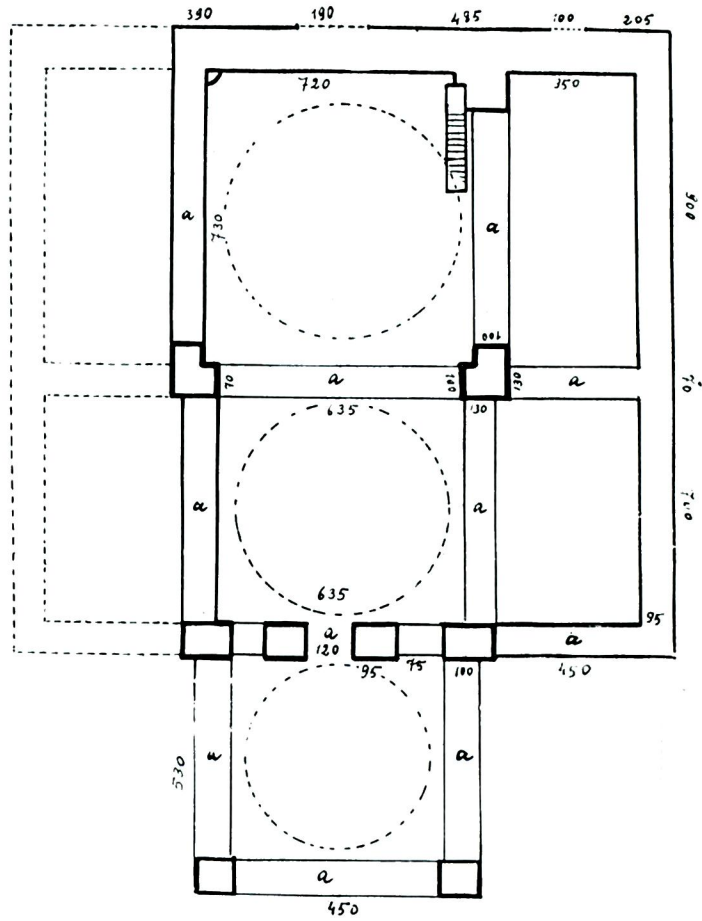
Res. 9 — Ahi Evran Türbesi'nin iç kısmı.
(Görünen kemer eskiden türbenin kapısı imiş.)

Res. 10 — Alâeddin Camii.

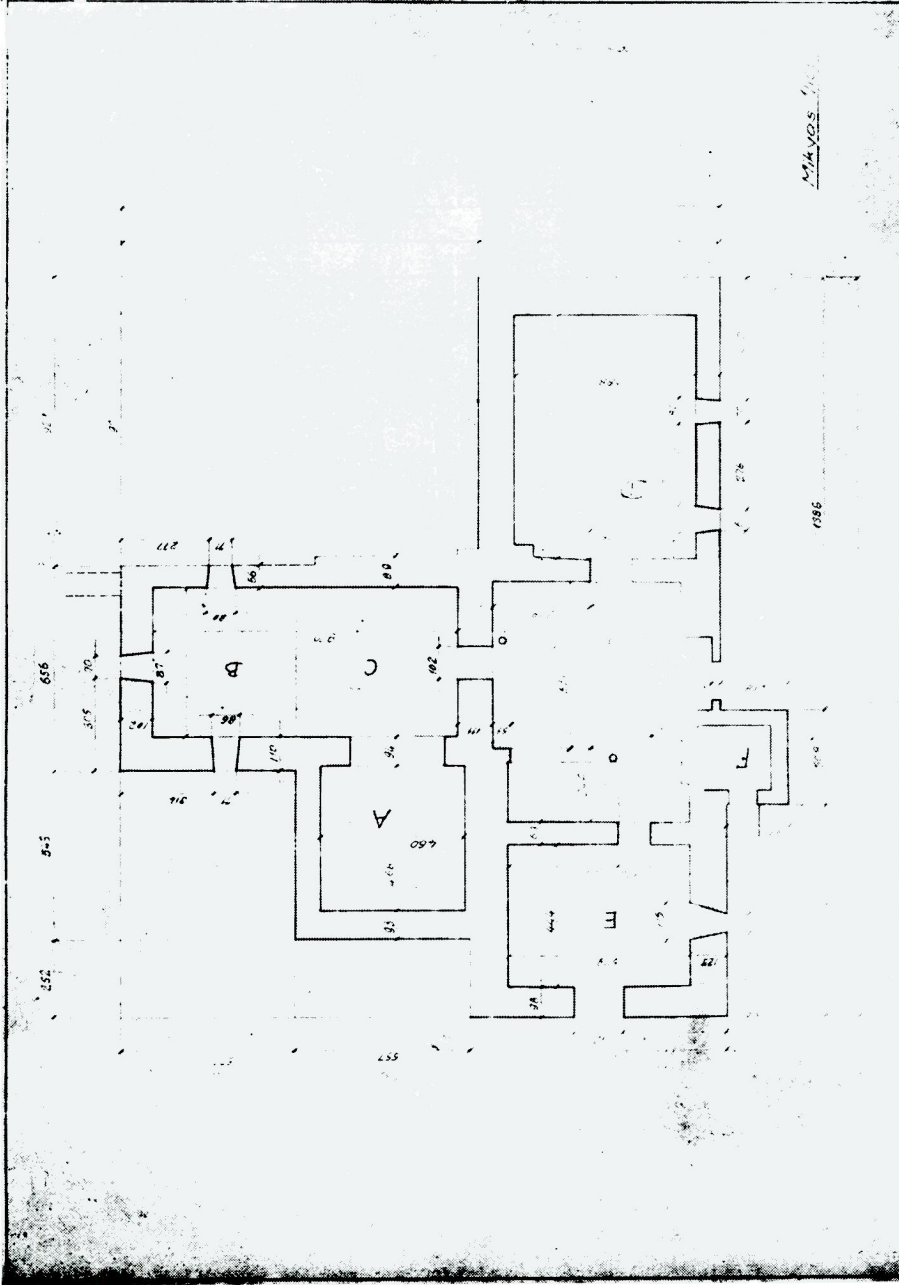

Res. 11 — Çarşı camii.

Cadde

Res. 12 — Lâle Camii'nin planı.

Res. 13 — Ahi Evran Türbesinin planı. A) Türbenin esas kısmı. B) İlâve ikinci türbe. C) Sundurma kısmı. D) Mesçit. E) Tekke. F) Minare.

ve yahut da ölüp gitmektedirler. Tabii buradaki havuzun etrafında birçok evler vardır ; kurbağaları da bu evde oturanların buradan kovup atmış oldukları akla gelmiyor değil.

4. Aynı üç büyük şahsiyet yine başka bir gün Âşık Paşa türbesinin bulunduğu yerde bir araya geldiler ve kendilerine daimî istirahat yeri olacak mevkii tâyin etmek istediler. Üçü de geceyi sabaha kadar namaz kılmak ve dua etmekle geçirdi. Sabah olup ta güneş ufuktan doğunca Âşık Paşa eline bir ok alarak havaya attı ; ok gelip, ilerde Ahi Evran türbesinin inşa edileceği yere düştü. Atılan ikinci ok ta, Cacı Bey camiinin olduğu yere ve üçüncüsü ise Âşık Paşa'nın kendi türbesinin yapılacağı yere saplandı.

5. Bir gün Ahi Evran, Hacı Bektaş'ı ziyarete gitmek istemiş ve bunun için de bir horozun (veyahut bir yılanın) sırtına binerek yola çıkmıştı. Bu haberi işiten Hacı Bektaş ta, örmekte olduğu kerpiç duvarın üzerine atlıyarak onu karşılamak üzere harekete geçti. Bir rivayete göre de, o zamanın âdeti olduğu üzere, Hacı Bektaş'ın arkadaşları atlar ve develerle Mekke'ye gitmiş oldukları halde, onun kendisi, bir kerpiç duvar üzerine atlamış ve 20 dakika Mekke'ye varmıştı.

Bugün şehirin Medrese Mahallesinde oturmakta olan ve Karaman'ın işçi ailelerinden birisine mensup bulunan bir çocuk, aşağıda aynen verdiğimiz varyantı bir köylü ağzından işitmiş ve bize, yazılı bir şekilde vermiştir :

“Hazret-i Muhammet zamanında Kırşehir'de Ahi Evran adıyla bir vali bulunuyor. Halk bunun valiliğini tanımlayarak kendisine şu hitaplarda bulunuyorlar :

— Kervansarayda yeni türeyen ejderi öldürmelisin! sözleri üzerine yaya olarak ejderin yanına varıyor. Ejder Ahi Evran'ı görünce ehli bir hayvan gibi yanına yaklaşıyor ve Ahi'yi üzerine alarak şehre yaklaştıkları bir sırada Hacı Bektaş-ı Veliye tesadüf ediyorlar ; Ahi Evran

— Ey Veli nereye gidiyorsun ! sözüne karşılık, viran bir duvarın üzerine atlıyarak.

— Ahi, Ahi ejderi yürütmek kolay, fakat benim gibi duvarla beraber bu gördüğün yalan dünyada da arkamdan geliyor. O anda yer gök Veli'nin arkası sıra harekete geçiyorlar. Ahi, Veli'ye yalvararak nihayet bunun önüne geçebiliyor. İşte o yürüme esna-

sında dağlar denizler meydana geliyor. Çünkü evvelce bu dünya bir tepsi gibi dümdüz farzediliyordu.

Ahi bir gün adamları ile otururken, bir ejderha olarak bir taşın dibinde kayboluyor. O taşın bulunduğu yere bugünkü Ahi Evran türbesini, o asrın insanları bize bu anıdı bırakarak, o devrin hünelerlerini, bu devrin açıklıklarını karşılaştırmış oluyoruz.„

6. Ahi Evran'la Hacı Bektaş Veli bir gün Kaya Şeyhi'nin yanına gelmişlerdi (Kırşehir'in Kaya Şeyhi mahallesinde bu zatın mezarı bugün de vardır). Kaya Şeyhi'nin asıl adı Mehmet Salı'dır. Bu sırada Mehmet Salı oduna gitmişti. Onun fena karısı bu iki büyük adama hürmet etmesini bilmiyerek ancak kocasının oduna gitmiş olduğunu söylemekle iktifa etti; ve onları evin içine almadı. Bunun üzerine Ahi Evran'la Hacı Bektaş Veli, Kaya Şeyhi'ni karşılamağa gittiler. Onu bulduktan sonra toplamış olduğu odunları ortaklaşa eve getirdiler. Kaya Şeyhi yolda "Karımın ölüsü bu odunlarla ısıtılacak sıcak suda yıkanacaktır," dediği için eve geldikleri zaman kadını ölü buldular⁹⁶.

7. Bir gün, elindeki derileri tabaklamak üzere bir tüccar çok uzak yerlerden Kırşehir'e gelmişti. Çünkü o sırada Kayseri'de ve diğer civar şehirlerde henüz tabaklık yapan ustalar yoktu. Tüccarın fakir Ahmet Usta'ya pek o kadar itimadı olmadığı gibi, Ahmet Usta'nın kendisi de çırağının fazla ısrarı üzerine ancak bu büyük işin mes'uliyeti altına girmişti. Zaman dolup ta tüccar derilerini almağa geldiği zaman, Ahmet Usta'nın çırağı 5000 hazır köseleyi yüklemeye hazır bir vaziyette ona teslim edecekti. Tüccarın üç arabası vardı; arabalar çırağın önüne getirildi. Sıra ile üç araba ağzına kadar dolduğu halde o hâlâ kösele atıyordu; nihayet mal sahibi "yeter!," diye bağırmağa mecbûr kaldı. Ve arabacı bu kadar parayı ödeyemeyeceğini söyledi. Bunun üzerine keramet sahibi çırak, Emirburnu ile Kervansaray⁹⁷ arasındaki boşluğu kâmilten köseleyle doldurdu. Diğer tabaklar şaşırılmışlar ve hattâ Ahmet Usta'nın kendisi de dahil olduğu halde hepsi, çırağın bu kadar köseleyi başkalarından çalmış olduğuna hüküm verdiler⁹⁸ ve bunu

⁹⁶ Bu rivayeti yalnız, Kör Ağa ailesinden olan Seyid Ağa bilmekteydi.

⁹⁷ Şehirin doğusunda ve batısında, şehirden takriben birer saatlik bir uzaklıkta bulunan iki dağ.

⁹⁸ Veyahut da ustası onu orada okşar ve kendisine «sakin ol!» tavsiyesinde bulunurdu. Ve gûya bu sırada çırağın üzerinde birtakım kıvılcımlar görünmeye başlanmış.

açıkça söylemeğe başladılar. Keramet sahibi çırak bu iftira üzerine bir yılan şekline inkilâberek yerin içine girdi ve ortadan kayboldu. Ahmet Usta, kazanılan büyük miktarda para ile onun için bir türbe yaptırdı. Ve ağlıyarak “yazıklar olsun, demek bir yılan oldun!”, dediği için çırağın adı sonradan Ahi Evran oldu (Evrân'ın yılan mânasına geldiğini söylerler ; bazıları da ona Ervan diyorlar) ⁹⁹.

Hikâyenin son kısmı başka bir şekilde daha anlatılmaktadır : Bir gün tabak çırağı başka gençlerle birlikte zar oynamaktadırlar; derken aralarında bir münakaşa çıkar ve çırak bu arada bir yılan şekline girerek ortadan kaybolur. Veyahut : Ahi Evran bir gün Hacı Bektaş Veli ve bir de, türbesi Ankara'da bulunan Hacı Bayram'la Kırşehir'deki Ahi Evran değirmeninde buluşurlar. Bu arada burada kadınlar toplanmış ve buğday yıkamakla meşguldürler. Aynı suya çocuklar aptes bozdukları için Ahi Evran yılan olup ortadan kaybolur.

Ahi Evran'ın kaybolduğu bu yerden, üzeri yazılı bir taş kitâbe yerden kendiliğinden çıkar ve sonradan onun üzerine türbe inşa edilir. Diğer bir rivayete göre : tabak çırağının kaybolduğunu Âşık Paşa haber alır ve gelip ona bir türbe yaptırır. Veyahut da (yukarıda yazısını naklettiğimiz çocuğun da bildirildiği gibi) : bir gün Ahi Evran, arkadaşlarıyla bir arada bulunduğu bir sırada bir ejderha şekline girmiş ve hemen bir taşın altına kayarak gözden kaybolmuştu. Bugünkü türbe bu taşın bulunduğu yerde yapılmıştır.

Minare daha inşa edilmeden önce, iç kapının bulunduğu yerde, bazan yılan hareketleri gibi hareketler yapan bir taşın görüldüğü de hikâye edilmektedir. Yine anlatıldığına göre, Ahi Evran'ın ölümünden sonra Kırşehir'de tabaklığa da artık son verilmişti. Bugün onun türbesi kazılacak olursa dahi kemiklerine tesadüf edilmeyecekti; çünkü o normal bir insan gibi ölmüş değil, birden-bire gözlerden kaybolmuştu.

Böylece açıkça görülür ki, bugün bile, Ahi Evran halkın ağzında mitolojik bir şahsiyet olarak yaşamaktadır. Biogarafisinde

⁹⁹ Ankara'da adına bir cami inşa ettirilmiş olan Ahi Elvan adı da buna benzer : halkın izahına göre « Elvan » rengârenk boyanmış veya türlü renklerde tabaklanmış deri ve kösele demektir. Ve yine, halkın söylediğine göre Evran'la Elvan ayrı ayrı şahsiyetlerdir.

kendisinin vaktiyle lonca ve esnaf teşkilâtıyla alâkalı olup olmadığı hakkında hiçbir işarete rastlamıyoruz. Mevcut mezarı içerisinde yatmakla beraber hakikî adı ve menş'ei de meçhulümüzdür. Ancak öğrenebildiğimiz onun 20 yaşlarında, bekâr ve fakir bir işçi çırağı oluşudur. Şeyhler soyunun da doğrudan doğruya Ahi Evran'dan neş'et ettiği yollu iddiamızı kabul etmekte yalnız Aşağı Pazar yerindeki çok yaşlı bir saraç ustasıyla, son şeyhlerden birisinin oğlu olan Salih Efendi tereddüd gösterdiler. - Bugün Ahi Evran, çok sadık, kıymeti takdir edilmemiş, bilinmez yollarla ustasına çok iyilikleri dokunduğu halde insanların fenalığı yüzünden ortadan kaybolup gitmeğe mecbûr kalan efsanevî bir çırac tipi olarak takdis edilmektedir. Böyle çırac tipleri diğer kùltler içerisinde de takdis edilmektedir; ve her yoksul zanaatçının hayalinde bu nevi ideal bir çırac tipi daima yaşar. Hind'in iptidâî demirci kabilelerinden Asur'lar da, Barnda adında böyle bir çırac tipinin üstün fedakârlıkları hakkında uzun uzun menkabeler anlatmakta ve onu tanrılık mertebesine yükselterek takdis etmektedirler. Bunlar, birtakım prehistorik fedâî tiplerinin ¹⁰⁰ daha genç varyantlarından başka bir şey olmasalar gerektir. Ve çok muhtemeldir ki, Ahi Evran'ın bu şekilde mitik bir kılığa girişi tasavvurunun ilk kaynaklarını prehistorik çağın Yavruyılan kùltüne kadar geri götürmek ve eski Önasya Temmuz'u nevinden fedâî tipleri içinde aramak mümkün olacaktır.

IV. Çarşı Camii

Kırşehir'in en enteresan camilerinden birisi de Çarşı camii'dir. Cami, maalesef 1938 yılında yıktırılmış olan eski Selçuklar'dan kalma bedestanın yerine yapılan modern beton dükkânların kenarındadır. Kırşehirli'lerin anlattıklarına göre, burası 1280—1864 yılında Hüseyin Bey adında birisi tarafından yaptırılmıştır; ve buranın vakıfnâmesi de halen mevcuttur. Dış taraftan pek o kadar göz alıcı olmıyan bina, kaim zaviyeli ve minaresizdir. Ekseri Anadolu köy camilerinde usûlden olduğu gibi bu camiin ön kısmında da sütunlu bir sundurma kısmı vardır ¹⁰¹. Yalnız camiin iç kısmı çok en-

¹⁰⁰ Bu tipte fedâî insanlar hakkında, halen basılmakta olan (Francke tarafından, Bern) Upanishad'lar mevzulu eserimize bakılabilir.

¹⁰¹ Batı tarafta, üzerinde şu yazılar bulunan bir taş kitâbe vardır: . . . samet lem yelid velem yuled velem yekun lehu kufuven ahad.

teresandır: 13 metrelik bir kutru olan kır l ang ı ç tavan tipi, şimdiye kadar bizce malûm olan örnekleri içerisinde en büyüğüdür: bir üstte bulunanların baş kısımları, altlarındakilerin ortalarına doğru gelmek ve böylece üst üste vaz'edilmiş çok kenarlılar meydana getirmiş suretiyle, 15 sıra halinde, tahta kirişler üst üste konulmuştur. Zirveye yaklaştıkça bu çok kenarlılar boyca küçüldükleri için, tavanın maktâi tam bir kubbe maktânı veriyor¹⁰². Bu çatı tipini ormana yakın yerlerde bulunan Türk köylerinde umumiyetle görmekte olduğumuz gibi, Kastamonu ve Doğu köylerinde de küçük mikyasta böyle çatılar vardır¹⁰³. Gerek Anadolu'nun eski çağlarına ait olarak ele geçen kubbeli mezarlarda, ve gerekse Türkistan'da Buddhist'lere ait olarak bulduğumuz mağara mâbetlerinde, bu çeşit bir çatı tipinin taş üzerine kazılmış taklitlerini görmekteyiz. Tabii bu mâbetler Ortaçağa aittirler¹⁰⁴. Anlaşılan bu çatı tipi vaktiyle geniş bir saha üzerinde yayılı bir vaziyetteydi. Bütün san'at tarihi kitaplarında daima aynı ve M. A. Stein'in Hindukush'daki bir evin çatısının resmi olarak getirdiği fotoğraf basılmaktadır. Bu çatı tipi de eski Önasya ağaç mimârisinin bakiyelerinden olsa gerektir; nitekim Cacı Bey medresesindeki sütunları da bu mimariye maletmek en uygun görülmüştü. Eski Eserleri Koruma müessesesinin Çarşı Cami'ye hemen el koyması pek yerinde olur; meselâ burası mükemmel ve gayet de pratik bir kütüphane ve mütalaa yeri haline getirilebilir.

V. Alâeddin Camii:

Selçukî hükümdarlardan II. Alâeddin, Kırşehir'in ortasında bulunan kalenin üzerinde 644=1242 yılında bir cami inşa ettirmişti. Bugünkü cami onun yerine ve 1312=1893 yılında yapılmıştır. Heyeti umumiye itibariyle binaya bir Roma tarzı mimârisi hâkimdir;

¹⁰² Binaenaleyh arzanî makta itibariyle bunu, Osmanlılar devrinden kalma kubbeli camilerle mukayese etmek mümkündür.

¹⁰³ Bu çatı tiplerinden bir tanesinin resmi, Arkitekt Yıllığı'nın (1947 İstanbul) XVII. sayı ve 1-2. sayfeleri içerisinde mevcuttur. 28. sayfede de görülmekte olduğu gibi, bu nevi çatıların ortası açıktır (impluvium).

¹⁰⁴ Arif Müfid Mansel, Trakya ve Kırklareli Kubbeli Mezarları, Ankara 1942, 53, 39, 46 ve 48. sayfeler (Türk Tarih Kurumu, VI. seri Nr. 2). Ve yine Le Coq, Auf Helles Spuren in Ost-Turkistan, Leipzig 1926, 79 s. 46. levhadaki resimle, Sir A. Stein'in Hindukush'u arasında bir mukayese yapmak faydalı olur.

ve bugünküne nisbetle bu te'sir birkaç yıl kadar öncesi daha kuvvetliydi. Çünkü o zaman camide yalnız yuvarlak kemerli pencereler değil, aynı zamanda bir de bir saat kulesi vardı. Hayat Ansiklopedi'sinde Kırşehir maddesi izah edilirken, camiin bu haliyle bir fotoğrafı vardır. Bugün kulenin taşla örtülmüş ve binanın çatısı hizasına kadar olan kısmı ancak görülebilmektedir; kulenin buradan üst tarafı tahtadandı ve bir de pençeresi vardı. Ayrıca, her tarafında birer tane olmak üzere, dört büyük saatla da süslü bulunuyordu. Bize anlatıldığına göre, böyle bir saat kulesinin çok faydalı olacağını camii inşa ettirenlere hatırlatan Yusuf adında bir Ermeni saatçı ustası olmuştur. Ve yine söylediğine göre, sonradan bu saatları tâmir edecek ve işletecek kimse bulunmadığı için kule yıktırılmıştır. Anadolu kasabalarında saat kulelerine pek fazla rastlanmakta ise de, bu şekilde bir camiye sıkı bir şekilde yapışık bulunan başka bir saat kulesine daha raslamadık.

RAPORLAR :

TÜRK TARİH KURUMU ADINA YAPILAN 'MALTEPE (SİVAS YANINDA) KAZISI

Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ

Arkeoloji Doçenti

1. Höyük ve çevresi

Sivas içindeki Topraktepe kazısından sonra ¹, Sivas ve çevresinin Hattilerden önceki kültürlerini, yani öntarihini aydınlatmak ve hiç tanınmıyan bu bölgenin Anadolu arkeolojisindeki yerini öğrenmek için, bu çevredeki höyüklerde de esaslı bir araştırma gerekiyordu. Dündartepe (Samsun yanında), Maşat (Zile güneyinde), Arslantepe ve Karaz (Erzurum yanında) kazılarından sonra, kuzey-güney ve doğu-batı tabii yollarının düğüm noktasında bulunan Sivas çevresini ihmal etmek doğru değildi. Ayrıca Alişar'la Sivas ve Kültepe ile Sivas arasındaki geniş iskân alanı üstünde de hiç durulmamıştı. İşlenmesi gereken bu önemli konunun hiç olmazsa başlamasını sağlamak amacıyla, Sivas'ta bulunduğumuz sırada bu şehre en yakın bir höyüğün incelenmesini de tasarladık ². Sivas'a en yakın höyük v.d. Osten'in bildirdiği Kelhıdık köyü karşısındaki

¹ Sivas içindeki Topraktepe kazısı hakkındaki raporumuz Halil Edhem hattıra kitabında yayınlanmak üzeredir. Bu raporda kazıyı yaptıranlar ve bu işe yardım edenler hakkında bilgi verilmiştir.

² Sivas ve Şarkışla çevresinde prehistorik arkeoloji bakımından ilk araştırmaı v. d. Osten yapmış ve gördüğü höyükleri (OIC 6 s. 50 v. d.) yayınlamıştır. Bundan sonra K. Kökten Sivas'ın doğu ve kuzeyindeki yerleşme yerlerini, Kangal ve Hafik çevresindeki höyükleri görmüş ve yeryüzünden topladığı çanak çömleği (Belleten 32 s. 662-667 ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt III/5 s. 477-478 de) yayınlamıştır. Bundan başka Dr. Nimet Özgüç Şarkışla'nın 5 klm. doğusundaki Dövk köyünden getirilen tunçtan bir Hatti heykelciği münasebetiyle, bu bölgenin Hatti çağındaki iskân durumu üstünde durmuş ve Hatti merkezlerinin varlığına işaret etmiştir (Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi V de yayınlanmak üzeredir).

Maltepe'dir³. Höyük, Kızılırmak'ın ve bugünkü Kelhıdık'ın aşağı-yukarı 500 m. batısındadır (şek. 1). Maltepe Kızılırmak'ın suladığı geniş ve bereketli ovaya kurulmuştur. Devamlı yerleşme yerinin 20 m. güneyinde, birinci zamanın mermerleşmiş kalkerli arazisi sarpça kayalar halinde ve birdenbire yükselmektedir. Höyük'ün doğu ve kuzeyi geniş bir ovadır. Kuzey-batı ve batısındaki arazi tedrici olarak yükselmektedir. Höyük, Sivas ovasını Kelhıdık ovasından ayıran yüksekliğin hemen yanına ve bu iki ovayı birbirine bağlayan geçide kurulmuştur. Hafik-Zara-Suşehri yolu bu yüksek arazi üstünden ve Maltepe'ye 1. klm. mesafeden geçmektedir. Kızılırmak taşınca içinde höyüğün bulunduğu ovayı su basmakta ve bu yüzden köyle Sivas arasındaki münakale keşilmektedir. Höyük ve köyü Sivas'a bağlayan düzenli bir yol yoktur. Kuzeydeki Boğazköprü yolu uzaklığından ötürü tercih edilmemektedir⁴. Köylüler yağmursuz mevsimlerde höyüğün yanından, nehrin geçilemediği zamanlarda da Eğriköprü üstünden⁵ Sivas'a gidip gelmektedir. Bugün bütün ova bir buğday tarlasıdır. Höyük, güney ve batısındaki yüksek araziye mahkûmdur. Yerleşme yerinin ilk sâkinleri evlerini ovaya hâkim yükseklik üstüne kurmaktan çekinmişler, düz araziye tercih etmişlerdir. Bu, iskân yerlerinin teşekkül şartları bakımından da önemlidir. Höyük yuvarlak olup, uzaktan adeta bir tümülüsü andırmaktadır. Yüksekliği aşağı-yukarı 18, genişliği 50, uzunluğu 40 m. dir (şek. 3-5). Asıl tepe, yerleşme yerinin akropolüdür. Bunun kuzey-doğusunda hafif bir mail satıhla düz tarlaya intikal eden bir alt şehri, düz yerleşme yeri vardır (şek. 5). Bugün bu "terrace,, bir buğday tarlasıdır. Bunun uzunluğu 50, genişliği 30 m. dir. Kızılırmak taşınca bu düz yerleşme yeri su altında kalmakta ve kültür katının üstünü kalınlığı 10 sm. olan sarı renkli bir toprak tabakası örtmektedir.

Höyüğün tepesi hazine arayıcıları tarafından kazılmış ve büyük bir kısmının tahribine sebep olunmuştur. Kazıya ortalama 12 işçi ile beş gün devam edilmiş ve höyükte iki, "terrace,, da da bir olmak üzere, üç muhtelif ocakta çalışılmıştır.

³ OIC 6 s. 55 ve şek. 58.

⁴ Max van Berchen et Halil Edhem, *Corpus Inscriptionum Arabicarum. Troisième partie-Asie Mineure. Le Caire 1910 s. 1 not 1 Lev. VII.*

⁵ Adı geçen eser s. 1, not 1 ve Lev. VII.

2. Yapı katları ve mimarlık durumu

a) *I. yapı katı*. Höyüğün güney ve kuzeyinde açılan 6. 20x4. 30 ve 6. 50 x5 m. ölçüsündeki iki ocağın birincisinde bir, ikincisinde üç yapı katı tespit edilmiştir. Güney ocağının ortasında (şek. 3) ve 0.50 m. derinlikte iri ve işlenmemiş taşlardan yapılmış kare biçimli bir yapı temeline raslanmıştır. İri, ve yassı taşların arası ufak boylularıyla doldurulmuş olup, üst kısımları ele geçirilememiştir. Ben bunun bir kule temeli olduğunu tahmin ediyorum. Kulenin 1.80 ve 2 m. boyundaki iki temeli açıklanmış ve bunların bir birine kaim zaviye teşkil etmemek üzere birleştiği görülmüştür. Temelin kalınlığı 2 m. den daha az değildir. İç ve dış yüzüne iri taşlar yerleştirilmiş, ortası da ufak boyluları ile doldurulmuştur. Bazı yerinde iki taş dizisini korumuş olmakla beraber, çoğunluk tek dizililerdedir. Temelin mermerleşmiş kalker blokları, höyüğün yanındaki taş ocağından getirilmiştir. Ufak taşların arasındaki sarı renkli çamur harç kalıntıları bugün dahi bellidir. Bu harç, civardaki ham topraktan temin edilmiştir. Taşlarda çekiç kullanılmadığından, düzenli bir duvar sağlanmamıştır. Kule temelinin çok hırpalanmış olmasına rağmen, geri kalan iri taşlarının durumu, bunun bir sur parçasına bağlandığını göstermektedir. Kalıntılara göre, kule kare biçimli olup, surun önüne yapılmıştır. Bedenden ileri çıkıntısı 2 m. den fazla değildir. Bu kule tipi, Batı Anadolu'da I. Troia'danberi kullanılmaktadır⁶. Görünüşe göre, surun temeli kuleninkinden daha kalındır. Yarmamızın ortasından geçen bu sur izlerinin iç kısmında ufak kalker taşlarıyla yapılmış bir ev temeli görülmüştür. Ocağın henüz kazılmıyan kısmına doğru devam ettiği görülen bu temelin genişliği 0.65, ele geçirilen uzunluğu 2.70, yüksekliği de 1.40 m. dir. Bu, höyüğün merkezinde 30/40 yıl önce yapılan kaçak kazılardan kurtulabilen yapılara aittir. Kule ile aynı yapı katına ait olan bu temel, şehir surunun çevrelediği sivil ev kalıntılarından bir tanesidir. Dört köşeli bir odanın bir yanını çevreleyen bu yapının tabanı iyice temizlenmiş ve bilhassa ocak kalıntılarının varlığıyla de doğrulanmıştır. Odanın tabanında ve daha üstteki toprak yığıntısıyla, suru örten toprağın içindeki çanak çömleğin daima aynı özelliğe sahip olduğu tesbit edilmiştir. Sur ve evin zorla yıkıldığını ve hatta yakıldığını, her yerde görülen

⁶ AJA. 39, s. 553, 556 ve gerisi

yangın ve kömürleşmiş ağaç izlerinden anlıyoruz. Bundan sonra höyük, bir iskân sahası olamamış ve bu durumunu bugüne kadar korumuştur.

Şehir surunu iyice aydınlatabilmek için höyüğün kuzey tarafında ikinci ocağımızı açtık. Gerçekten burada surun kurtarılabilecek önemli bir kısmını açıklamak imkânını bulduk. Yer yüzünden 50 sm. sonra başlayan surun ilk taşları dahi, kalenin diğer yönde olduğu gibi, zorla yıkıldığını ve bir daha onarılmadığını göstermektedir. Temelin bu yöndeki genişliği 3 m. den daha az değildir. Alttaki taş dizileri "in situ," durumunda kalmıştır. En irisi 70X50 sm. olan bu taşların arası ufak boylularıyla doldurulmuş ve yanyana duran büyükleri de birbirine alıştırılmıştır. Kalker blokları düzensiz ve bazıları yassı, bazıları da yuvarlaktır. Surun en önemli özelliği şivli oluşudur (şek. 7). Şivli surun bugünkü yüksekliği 2 m. dir. Buradaki çanak çömlek parçaları güneydeki yarmanın birinci yapı katında bulunanlarından farksızdır.

İç Anadolu'da askerî yapılara ilk defa Bakır Çağında raslandığı malûmdur⁷. Bu çağda Alishar'ın hem sitadeli, hem de aşağı şehri birer surla çevrilmiştir⁸. Buradaki surun şivsiz oluşu, Alishar'ı Maltepe'den ayıran teknik bir özelliktir. Kasa tertibine göre yapılan Ahlatlıbel suru da şivsizdir⁹. Bununla beraber, I. ve II. Troia'nın muhtelif yapı katlarına ait olan monümental surlarının az veya çok ölçüde şivli olduğunu, yani bu bakımdan Maltepe örneğine paralel bulunduğunu da belirtmeliyiz¹⁰. Ayrıca şivli duvar tekniğinin VI. Troia'da da devam ettiğini¹¹ ve Hattilerin bu tekniği kullanmakta usta olduklarını Boğazköy'deki şehir kapılarının yanındaki duvarlarla, Alacahöyük'de üstüne şehir surunun kurulduğu anlaşılan toprak yığıntıyı içten destekliyen iri örgülü duvarlar da doğrulamaktadır. Bugüne kadar İç Anadolu'da şivli sur tekniğinin ilk örneğini Boğazköy'deki Büyükkale'ye kurulan Eski Hatti duvarı (V. kat) temsil etmekteydi¹². Biz bundan önceki bir

⁷ OIP XXVIII s. 112.

⁸ OIP XXVIII s. 110 - 120.

⁹ Türk Tarih Arkeolegya ve Etnoğrafya dergisi II s. 6-10.

¹⁰ W. Dörpfeld, Troja und İlion Athen 1902 s. 45 v. d.; AJA 39 s. 22, 953, 566; 41 s. 26;

¹¹ W. Dörpfeld, Troja und İlion s. 108 v. d.; AJA 39 s. 23, 25, 562 - 563; 41 s. 462, 592 - 4; 43 s. 207.

¹² K. Bittel und R. Naumann, Boğazköy II Neue Untersuchungen Hethitischen Architektur. Berlin 1938 s. 11-12.

etüdümüzde "Öntarihte İç Anadolu'nun askerlik yapıları iyice incelenir ve buluntular artarsa, bu tekniğin daha eski çağlarda da bilindiği anlaşılabılır; buluntuların kronolojisine göre şivli duvar Anadolu'ludur," demiştik¹³. Maltepe suru bu tekniğin Sivas'a kadar eriştiğini ve eskiliğini göstermesi bakımından görüşümüzü doğrulamış sayılabilir.

b) *II. yapı katı*. Güney ocağındaki yıkık kule ve temeli kaldırıldıktan sonra, 1. 90 m. derinlikteki birinci evin altında, II. yapı katına ait yeni bir evin temelleri görüldü. Taşların dizilişi I. sinden farklı olmamakla beraber, duvarın istikameti değişmiş ve evin büyük bir kısmı sur kurulurken tahrip edilmiştir. II. yapı katında — şehrin hiç olmazsa bu kısmında — bir sur izi görülmediği ve iskân yerinin son safhada tahkim edildiği anlaşılmaktadır. İkinci yarmanın şivli suru kaldırılmadığından, derine inilememiş ve sur meydana bırakılmıştır.

c) *III. yapı katı*. II. yapı katının 40-50 sm. altında III. yü temsil eden bir ev oldukça sağlam durumda açıklanmıştır (şek 6). Yalnız küçük bir kısmı meydana çıkarılamıyan bu evin temelleri ufak ve düzensiz taşlarla yapılmıştır. Kerpiç ve kapı izlerine ait kalıntıya raslanmamıştır. Temellerin genişliği 75 sm., ele geçirilebilen yüksekliği 50 sm. ve açılabilen duvarların boyu da 4. 60X3. 50 m. dir. Bölme duvarının uzunluğu 1. 70 m. dir. Ev, büyüğü dik dörtgen, küçüğü kare biçiminde olmak üzere, iki odalıdır. İstikameti doğu-batıdır. Ocak büyük odanın bir köşesine yapılmıştır. Odaların tabanı sert ve dışardan getirilen bir çamurla sıvanmıştır. Bölme duvarın taşları arasında girişlerin kullanıldığını kömürleşmiş ağaç kalıntıları belgelendirmektedir. Evin teknik ve plânı bu çağdaki İç Anadolu evlerinden farksızdır. Bu yapı da yerinde bırakılmıştır.

3. Küçük buluntular

a) *Boyalı çanak çömlek*. I. yapı katındaki evin tabanında ve her iki ocağıdaki suru örten kalıntılar arasındaki çanak çömleğin birlik gösterdiğini görmüştük. Sağlam olarak ele geçirilemeyen bu buluntular çok ilgi çekicidir. Buradaki polikrom ve monokrom çanak çömlek yanyana, bir arada, yani aynı derinlikte ve aynı

¹³ Belleten 37 s. 21 not 58.

yapı katında bulunmuştur. Çoğunluğu teşkil eden boyalıların hamuru, iç ve dışının astarı açık ve koyu kremdir. Ayrıca dışı krem, içi koyu gri, kirli krem ve açık astarlı olanları da vardır. Hamurlarına daima kum taneleri karıştırılmıştır. Çok iyi pişirilmiş olup tannandır. Çoğu elde, azı (% 20 si) çarkta yapılmıştır. Açık zemin koyu, açık kırmızı ve kahverengiyle boyanmıştır. Yalnız, bir iki parçanın siyaha boyandığı da görülmüştür. Bazılarının yalnız dışı, bazılarının da hem dışı, hem içi boyanmıştır. Motifler daima geometriktir. Birbirine paralel olarak yapılmış basit hatların yanında, kalın şeritler, dik hatları kesen iğrilerin sağladığı baklava dilimleri, iç içe giren açılar, üç hatlı zikzak motifi, içleri doldurulmuş mainler, parmak ucu ile yapılmış daire biçimli ve uçları sivri şeritler çoğunluğu teşkil etmektedir (şek. 28-65). Kalın cidarlı kapların süsleri daha kalın şeritler halindedir. Boyunlu vazoların bilhassa silindir biçimli boyunları paralel hatlarla süslenmiştir (şek. 47). Derin olmıyan çanaklarla, silindir boyunlu vazoların ağız kısımlarının içleri de boyanmıştır (şek. 42, 59-63, 65). Yalnız bir örneğin dibi iç içe giren açılı motiflerle süslenmiştir (şek. 57).

Kap biçimleri bol ve çeşitli değildir. Ayrıca boyalı ve boyasızların şekilleri de birbirinden farksızdır. İçeri çekik kenarlı, basit profilli ve düz dipli çanak tipinin çoğu elde, pek azı da çarkta yapılmıştır (şek. 102 - 104). Silindir boyunlu, dışarı çekik ve kıvrık kenarlı, geniş karınlı ve düz dipli vazo tipi en çok kullanılanıdır (şek. 113 - 114). Ufak boylu olan boyalı kapların hiçbirisi mutfak eşyası değildir. Bunlar lüks sayılabilecek kap kakac nevine aittir. Kulplulara ve düğmelilerine raslanmamıştır.

b) *Tek renkli çanak çömlek.* Boyalı kapların teknik ve biçimine uyan krem astarlı vazo ve çanaklardan başka (şek. 105 - 106, 115 - 116), içi - dışı siyah boya astarlı, iyi perdahlı ve ince cidarlı kapların yanında, astarsız ve kirli siyah olanları da vardır. Ayrıca kahverengi, kırmızı ve gri astarlı, perdahlı küçük çanaklar da az değildir. Hamurlarına kum ve mika karıştırılmıştır. Kirli siyah olanlarıyla, kahverengiler elde ve birkaç tanesi de çarkta, geri kalanlar elde yapılmıştır. Azınlığı temsil etmelerine rağmen, siyah, kırmızı ve kahverengi astarlılar Orta Anadolu'nun tipik Bakır Çağı örneklerinin tekerrüründen başka bir şey değildir. Bunların en büyük önemi, yanlarında bulunan boyalıları tarihlen-

dirmiş olmalarıdır. Boyalılara bakınca tek renklilerin sayısı daha azdır. Bunlardan büyük bir kısmının ağız kenarı kabartma tarzında sicim motifleri ve çukurcuklarla süslüdür (şek. 69 - 72). Elde yapılan dışarı (şek. 109, 111) ve içeri çekik kenarlı (şek. 107-108, 110) siyah ve kahverengi astarlı çanak tipi Bakır Çağı biçimlerini temsil etmektedir. Dipleri düz ve kalıncadır (şek. 126). Dışarı çekik kenarlı vazonun boynunda yanyana yapılmış iki memecik vardır (şek. 117).

I. yapı katında görülen boyalı çanak çömlek derine inildikçe azalmış ve II. katta görülen birkaç parçadan başka, II-III. de bulunmamıştır. Buna göre, Maltepe'nin II-III. yapı katı, birkaç boyalıdan sarfınazar, tek renklilerle karakterlenmektedir. Her iki yapı katındaki çanak çömleğin teknik ve biçimleri arasında ayrılık olmadığından, burada beraber işlenmesi uygun görüldü. Bunları renklerine göre üçe ayırmak mümkündür: 1. Dışı siyah astarlı, perdahlı ve cam gibi parlayan ilk grup elde yapılmıştır. İçleri kahverengi, kırmızı, siyah veya gri astarlıdır. Hepsi basit profilli vazo ve çanakları temsil etmektedir. Bunlar, bilinen Bakır Çağı örneklerine bir yenilik katmamıştır (şek. 87, 118, 125). Kalın cidarlı olanlarının tekniği daha kabadır (şek. 119-120). 2. İçi dışı kahverengi astarlı ve perdahlı olanları da elde yapılmıştır. Bunlar arasında perdahsız ve astarsız mutfak kapları da az değildir. Biçimleri yukarıda görülenler gibidir (şek. 86, 88). 3. İçi dışı koyu gri, kirli astarlı ve perdahlı olanlar da elde yapılmıştır (şek. 124). Bu grupta ağız kenarlarının dışı kalınlaştırılanlarla (şek. 121), delikli olanları da (şek. 122) vardır. Dipleri düz ve kalındır (şek. 112). Biz II. yapı katında pek az ölçüde görülen ve üçüncüde de hiç raslanmayan basit profilli boyalı çanak parçalarının I. yapı katına aidiyetini ve burada intrusion olduklarını düşünüyoruz (şek. 123). Ayrıca II. katta çarkta yapılan birkaç parçanın da son yapı katına aidiyetini tahmin ediyoruz.

Bu açıklamamızdan sonra, Maltepe'nin I. yapı katında boyalıların, II-III. de de tek renklilerin hâkim olduğu görülmektedir. Her üç yapı katındaki tek renkliler arasında anmağa değer bir ayrılık yoktur. Yalnız I. kattakilerin bir kısmı çarkta, diğer ikisinin de elde yapılmıştır. I. katın sicim örgeleriyle süslü kaplarını (şek. 88 müstesna) ve hele krem astarlılarını eski yapı katlarında bulmak mümkün değildir. Bu üç ayrılıktan başka, her

üç yapı katındaki çanak çömleğin teknik ve biçimleri arasında bir ayrılık bahis konusu değildir. İlk kap biçimleri kesiksiz bir tekâmül göstermektedir. Esasen yapı katları arasında da bir kesikliğe, yangına veya büyük bir tahrip izine raslanılmamıştır. Her kat, kendisinden sonrakine normal bir şekilde intikal etmiş, yalnız sonuncusu yakılmış, yıkılmıştır. İlk büyük yenilik sonuncu yapı katında üstünlüğü kuran krem astarlı boyalı kaplarla çarkın ortaya çıkışıdır. Yalnız bu iki yenilik de kapların renk ve biçimlerini değiştirmemiştir. Buna göre normal akışını takip eden kültürün son safhasında çanak çömleği boyama ve onları çarkta yapma âdeti girmiş bulunmaktadır.

Şivli şehir surunun düşük taşları arasında, muhtelif kültür bölgelerine yayıldığını gordüğümüz iki oluklu balta (şek. 9-10), ayrıca, ilk ocakta kemik bir bizle, taştan bıçak, ortaları delik ve pişmiş topraktan yapılmış sivri uçlu nesnelerden üçü açığa çıkarılmıştır (şek. 23-27).

4. Kronoloji

Ben başka bir yerde yayınlanacak olan etüdümde, Anadolu'da muhtelif çağlarda görülen boyalı çanak çömleğin yayılışı ve birbirine olan münâsebet derecesi üstünde durmuştum. Bu bakımdan bunları burada tekrar etmiyeceğim; yalnız Alişar'da Bakır Çağı denilen kültürün ilk ve son safhasında raslanan boyalı çanak çömleğin ince ve kalınca şeritler halindeki basit süslerini, main motiflerini ve iç içe giren açların sağladığı zikzak şeritleri Maltepe'de de bulmak güç değildir¹⁴. Ayrıca Alişar'ın kulpsuz ve emziksiz boyalı kaplarının¹⁵ mahallî özellikleri bir yana bırakılırsa, Maltepe'dekilere benzediği inkâr edilemez. Yalnız unutulmaması gereken en önemli nokta, bütün Alişar kaplarının elde yapılmış olmasıdır. Bundan başka, Kültepe'de de Alişar'daki Bakır Çağı boyalılarına benziyen örneklerin varlığını biliyoruz¹⁶. Alacahöyük'ün V. ci, yani yakılmak suretiyle ortadan kaldırılan son yapı katında bulunan çanak-çömlek arasında, Alişar ve Maltepe'deki motiflere bağlananlar az değildir¹⁷. Ayrıca v.d. Osten'in Alişar'da "intermedi-

¹⁴ OIP XXVIII s. 151, 154 şek. 162, 1-3, 8; 163, 2-5; 164, 6; Lev. IV, 4.

¹⁵ OIP XIX s. 42 Lev. VIII b331 ve şek. 44.

32, 107.

¹⁶ Henri de Genouillac, *Céramique Cappadocienne II*, 1926, Lev. 30, 106; 32, 107.

¹⁷ Bunlar henüz yayınlanmamıştır.

ate,, olarak adlandırdığı boyalı çanak çömleğin geometrik motiflerine ve hususiyle main biçimlerine, basit ve zikzak seritlerine Maltepe'de de raslanmıştır¹⁸. Yalnız desenlerdeki bu birliğe kap biçimleri uymamaktadır. Bunların tek ve çift kulplu örnekleri, kısa boyunlu, geniş karınlı ve kesik kenarlı derin çanakları Maltepe'de yoktur. III. Alishar desenlerini ve hele kap biçimlerinin benzerlerini Maltepe'de bulmak mümkün değildir. Yalnız buranın çok basit motiflere inhisar eden süslerini, III. Alishar'ın çeşitli ve mütakâmil motifleri arasında da bulmak, kesin sonuçlar çıkarılmasına uygun değildir. Benzerliğin yanındaki ayrılık daha büyüktür. Bununla beraber her iki yerde de hâkim motifin -şu veya bu şekilde sağlanan- baklava dilimleri tarzında olduğunu, yeri gelmişken belirtmeliyiz. Boğazköy'de açık zeminleri siyah, koyu kahverengiyle boyanan Eski Hatti çanak çömleğinin üçgen ve main biçimindeki motifleri¹⁹, Maltepe'dekilere benzetmekle beraber, kap biçimleri arasındaki münasebeti sezmek güçtür.

İç Anadolu boyalılarıyla Maltepe'dekilerin karşılıklı durumunu gördükten sonra, Sivas'dakilerin tarihi veya daha geniş anlamda devri üstünde durabiliriz. Esasen, yukarda da belirtildiği gibi, elde yapılan boyalıların teknik ve biçimleriyle, bunların yanında bulunan boyasız Bakır Çağı parçaları bu tarihlendirmeyi tamamen sağlamış bulunmaktadır. Bunların biçimleri Orta ve Kuzey Anadolu'daki Bakır Çağı kaplarından farksızdır. Kulpsuz ve memersiz oluşları mahallî özellikleridir. Kapların içine ve dışına parmak ucuyla yapılan daire ve parmak biçimindeki süsler de yalnız Maltepe'ye hasır. Pek basit olan ve çeşitli tiplere ayrılmıyan çanak ve vazoların eşleri iyi tarihlenen Alishar'da az değildir²⁰. Bundan başka, boyalıların biçim ve desenleri en çok Bakır Çağı kültürünün son safhasında bulunanlara benzemektedir. Bize göre, Maltepe'deki kültürün boyalılarla karakterlenen son safhası, Orta Anadolu'da ve hususiyle Alishar-Alacahöyük'deki Bakır Çağı kültürünün son safhasıyla çağdaştır. Bunun altındaki II-III. yapı katı da aynı kültürün daha eski safhasına paralel gitmektedir. Biz bu

¹⁸ OIP XXVIII şek. 232-235 ve XIX şek. 252 ve Lev. 17a.

¹⁹ K. Bittel und H. G. Güterbock, Boğazköy I s. 37 Lev. 12, 3-5 ve MDOG 75 s. 36 şek. 18g ve 77, 18a.

²⁰ Genel olarak: OIP XXVIII şek. 174, 29-39 ; 175, 35-36 ; 176, 19-20 ; 177, 1-18 ve 38-42.

sonucu çıkarırken geometrik motiflerin benzerliğine ikinci derecede önem verdik. Çünkü Önasya'nın ilk kültürlerinde görünmeye başlayan bu motiflerin uzun müddet kullanıldığı ve hatta M. ö. birinci bine kadar indiği malûmdur. Bu bakımdan motif benzerliğinin önemi, teknik ve kap biçimlerindeki benzerliğe bakınca daha azdır.

Yalnız burada açıklanması gereken son nokta, Maltepe kaplarından azının (% 20) çarkta yapılmış olmasıdır. Bu çark ağır dönen neviden olmayıp, izlerine göre mütakâmil olanını temsil etmektedir. Orta Anadolu'daki çağdaşlarının elde yapılmış olması, Maltepe'dekilerin daha geç bir zamana ait olacakları ihtimalini kuvvetlendirmekte isede, biz bunun burada bir kronoloji kıstası olamayacağını düşünüyoruz. Çünkü, çark Batı Anadolu'da II. Troia'nın ikinci safhasında, yani Orta Anadolu'dan daha önce kullanılmağa başlanmıştır²¹. Orta Anadolu'ya bu yenilik Hatti'lere ait olduğu söylenen çanak çömlekle birlikte, yani, 2000 den sonra girmiştir. Bu bakımdan Troia; Alishar, Kültepe ve Alaca'ya tekaddüm etmiştir. İzlerine göre, ilk Hatti çağındaki çark da Maltepe'de olduğu gibi, mütakâmil, yani, sık, düzenli ve ince çizgiler halindedir. Bizce bunun da bir prototipi, veya "Prototur-net", safhası olmalıdır. Bu, henüz keşfedilmemiştir. E. Schmidt, Alishar'da III. katta bulunduğunu söylediği çarklı kapların II. tabakaya aidiyetini, yani bu katta intrusion olduğunu açıklamışsada²², v. d. Osten bu gerçeği: "The Typical Pottery of the Early Bronze Age is handmade. Only a few sherds were found which could possibly have been made on a wheel", şeklinde ifâde etmiştir²³.

Buna göre çark, Orta Anadolu'da da Hattilerden önce ve III. Alishar'da keşfedilmiştir. Ben bu Alishar kaplarını vaktiyle Müzede incelemiş ve bu gerçeği doğrulamak imkânını bulmuştum. Bu duruma göre, Orta ve Batı Anadolu'da çarkın kullanılmağa başlanışı arasındaki zaman farkı oldukça kapanmış bulunmaktadır. Alishar'ın III. kültüründe çark kullanılmağa başlandığı sırada, bu kültürün izlerine raslanmıyan iskân yerlerinde Bakır Çağının son safhası, yani elde yapılmış çanak çömleğin kullanılmasına devam edilmekteydi. Bu pek tabii olarak yeni keşfedilen bir âletin her yerde aynı zamanda kullanılmıyacağını da belgelendirmektedir. Girit ve Yu-

²¹ K. Bittel, *Prähist. Forschung in Kleinas. Istanbul 1934 s. 32.*

²² OIP XIX s. 194.

²³ OIP 28 XXVIII s. 230.

nanistan'daki durum da Anadolu'daki gibidir. Burada çarkın ilk örneği Eski Hellas ve Eski Minos'un üçüncü safhasında görülmüş-tür ²⁴. Bununla beraber, bu âdet Anadolu'da olduğu gibi, Kıt'a Yunanistan'daki muhtelif merkezlere de aynı çağda yayılmamıştır. Bunun için en güzel örnek, Koraku'daki Eski Hellas çanak çömleğinin tamamen elde yapılmış olmasıdır ²⁵. Önasya'nın durumu bundan çok farklıdır. I. Susa ve El - Ubeyd çanak çömleğinin bir kısmı ağır dönen çarkta yapılmıştır ²⁶. Bu âleti Tel-Halaf kültürünün geç safhasında da bulmak mümkündür ²⁷. Yalnız Güney-doğu Anadolu'ya daha önce yayılan bu teknik, Malatya üstünden Sivas çevresine daha erken erişmiş olabilir. Ayrıca III. Alişar'da bilinen bir âlet Sivas çevresinde onunla çağdaş olan bir kültürün son safhasında da kullanılabilir. Bu bakımdan elde veya çarkta yapılmış olmalarına büyük bir önem verilmemesi gerektiğini, Alişar-Maltepe'deki durumun, Eutresis - Koraku'dakine de benziyebileceğini düşünüyoruz.

Maltepe, Anadolu'da Troia'dan sonra ilk çarkın kullanıldığı ikinci merkezdir. Aslantepe'de 1946 yılında C. Schaeffer tarafından yürütülen kazılarda bulunan boyalı çanak çömleğin yayınlanması, mukayese ve kronolojimizin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Maltepe höyüğü, Hatti çağında iskân edilmiştir. Bu devirde terkedilen höyüğün yerini, Sivas içindeki Topraktepe tutmuştur. Maltepe'deki bazı motiflerin Boğazköy ve Alacahöyük'de Eski Hatti katında bulunanlara benzemesini, bunların İç Anadolu boyalıların prototipleriyle çağdaş olması suretiyle aydınlatmalıdır. Sivas çevresinde boyalı çanak çömleğin keşfi, Orta Anadolu'nun bir bölgesinde tek renkliler kullanılırken, henüz bilinmiyen diğer bir kısmında da boyalıların kullanılmış olabileceğini sezen Bittel'in görüşünü de doğrulamıştır ²⁸. Bu istasyon İç Anadolu'da görülen boyalı Bakır Çağı çanak çömleğinin umulduğundan daha geniş bir alana yayıldığını ve doğuya doğru gidildikçe merkezlerin arttığını göstermektedir. Ayrıca Kılıç Kökten tarafından Kangal çevresinden derlenen boyalı yeryüzü

²⁴ H. Goldman, Eutresis 1931 s. 115 ve The Palace of Minos I s. 78.

²⁵ C. Blegen, Korakou s. 4.

²⁶ Iraq II (1935) s. 64.

²⁷ V. Christian, Altertumskunde des Zweistromlandes s. 95.

²⁸ MDOG 72 s. 15

buluntuları da buna bir işaret sayılmalıdır²⁹. Boyalı çanak çömleğin bu istikametteki yayılışı bu nev'in menşei üstünde duranlara esaslı bir ipucudur.

5. Aşağı şehrin kazısı

Aşağı şehrin güney-doğusunu tabiattan yüksek arazi, batısını da höyük korumaktadır. Kuzey ve kuzey-doğusu nehre doğru genişliyen bir ova halindedir. Zaman zaman Kızılırmak sularıyla örtülen aşağı şehrin tam ortasında 4X3. 24 m. ölçüsünde bir ocak açtık. Burada 1. 40 m. derinlikte ana toprağa erişildi. Profilde de görüldüğü gibi (şek. 2) I. tabaka nehrin bıraktığı sarı renkli mille, alttaki ilk iskân seviyesine ait koyu renkli toprağın halitasından müteşekkil bir yığıntıdır. Bu seviyede çanak çömleğe raslanmamıştır. Asıl yerleşmeyi bunun altındaki II. kat temsil etmektedir. Bu yanmış, tuğlalaşmış kerpiç kalıntılarının sağladığı koyu kırmızı renkli bir yığıntıdır. Bu tabakadaki bir evin mutfağı tam olarak ele geçirildi. Yakıldıktan sonra olduğu gibi bırakılan bu mutfağın içindeki çanak çömlek, zahire küpleri ve tandır "in situ,, durumlarını korumaktaydı. Tuğlalaşmış kerpiç parçaları arasında kömür izlerine ve midye kabuklarına da raslanmıştır. Kesitte siyah bir damar halinde görülen izler yanan kirişlerin artığıdır. Mutfak ve ona ait olan evin taş temel kullanılmadan, doğrudan doğruya kerpiçle yapıldığını ve bunların kirişle takviye edildiğini görüyoruz. Çamuruna saman karıştırılan kerpiçlerin boyu 50X25X30 sm. dir. Yassı olan bu kerpiçler, genişliği 50 sm. olan bir duvarı örmeğe yeter bir ölçüye sahiptir. Yanan ve yıkılan bu kerpiç duvar, tabandaki küçük eşyanın da tahribine sebep olmuştur. Mutfağın tabanı düz ve sert bir tabaka halindeydi. Kap kakak da bu tabanda ve guruplar halinde duruyordu. Odanın kuzey kenarındaki yuvarlak ocak, yassı taşlarla yapılmıştı (şek. 8). Çapı 1. 60 m. dir. Taşların üstü sıvasızdır. Dairenin kenarı kalın kerpiçlerle tahdit edilmiştir. Üstündeki kül ve kömür izleri bugün dahi bellidir. Bu, Anadolu'nun ilk kültürlerinde ve her yerde kullanılan en basit bir ocak tipidir. Ocağın yanında dolu olarak bırakıldığı anlaşılan birkaç çanakla bir ağırlık bulunmuştur. Aşağı şehir bu seviyenin yapıları yakıldıktan sonra terkedilmiş ve bir daha iskân edilme-

²⁹ Belleten 32, s. 662-667.

miştir. Düşük taş ve yanık kerpiç artıkları kırmızı renkli profilde toplu ve dağınık durumda görülmektedir.

Anatoprak üstündeki ilk yerleşmeyi, III. tabaka temsil etmektedir. Bu, koyu, yeşil renkli bir toprak kitlesidir. Bu özelliğiyle ikincisinden kolaylıkla ayrılabilir. Burada ince bir şerit halinde devam eden kömür izi büyük bir yangının işaretçisi değildir. Bu katta yapı kalıntılarına ve düşük taşlara raslanılmadı.

6. Küçük buluntular

a) *Son katın çanak çömleği.* II. ve III. katın, yani ilk ve son yerleşme seviyesine ait olanlardan farklıdır. Bu bakımdan bunları ayrı ayrı incelemek lâzımdır. III. veya ilk yerleşme katının çanak çömleği elde yapılmış ve hamuruna kum karıştırılmıştır. Kahverengi astarlı ve perdahlılar çoğunluğu temsil etmektedir. Kapların hem kaba, hem de iyi işlenenleri vardır. Perdahlıların sayısı, perdahsızlardan daha azdır. İçi ve dışı siyah, içi kırmızı astarlı kap nevi, pek azdır. Biçimleri bol ve çeşitli değildir. Mutbağının tabanında bulunan küp ve çömleklerin ağız kenarları çoğunlukla dışarı çekik, karınları geniş, boyunları silindir biçiminde ve dipleri düzdür (şek. 75, 77, 78, 79, 80, 101). Orta ve Kuzey Anadolu'da Bakır Çağı kültüründe çok raslanan bu çömlek tipinden başka, bilhassa Maltepe'ye has olanları da vardır (şek. 81-83, 100). Geniş ve yuvarlak karınlı olan bu çömlek tipinin omuzu içeri doğru incelmış ve ayrıca içeri çekik bir kenar meydana getirmiştir. Kulpsuz olan bu çömlekler, daima dik oturtulmuş durumda bulunmuştur. Dışı kırmızı kahverengi, içi siyah astarlı ve basit profilli çanak tipi, tipik Bakır Çağı örneklerinden farksızdır (şek. 84, 85, 89, 90, 93). Düz dipli, geniş karınlı, silindir boyunlu ve mütenazır kulplu küp, kahverengi astarlı Sivas kaplarının mahallî özellik gösteren bir tipini temsil etmektedir (şek. 11). Şerit kulplu, boyunlu çanak da Maltepe'ye hastır (şek. 15-18). Daima kahverengi astarlı ve perdahlı olan bu kapların kulpları, bazan dirsekli, çift memelidir (şek. 16-20). Bu da yerli bir özelliktir. İç Anadolu'nun basit fincanları burada da az değildir (şek. 19-20). İçeri çekik kenarlı derin çanakla (şek. 13), keskin karınlı ve boyunlu bardak tipi de (şek. 14), Maltepe'de çok kullanılmıştır. Çömlek ve derin çanaklardan bazılarının meme biçiminde tek ve çift

kulpları vardır (şek. 68, 73-74, 99). Alacahöyük'de Kalkolitik ³⁰, Düdartepe'de Bakır Çağında görülen ³¹ emzik tipine, bu katta da raslanmıştır (şek. 22).

Tepedekilerin aksine, çanak çömlek süssüzdür. Yalnız kaba işlenmiş çömlek tipinin ağız kenarı altında, kabartma şeritlerin ortası derince noktalar halinde parmakla veya bir aletle çukurlaştırılmıştır (şek. 66, 68, 99). Bir nevi sicim örgüsünü andıran bu süslerin Anadolu'nun diğer bölgelerinde de sevildiği malumdur. Koyu kahverenkli ve perdahlı bir çanağın omuzu zikzak motifiyle süslenmiştir (şek. 76).

b) *İlk katın çanak çömleği.* İlk veya III. yerleşme katının çanak çömleği de elde yapılmış ve hamuruna kum karıştırılmıştır. Burada üstteki katı karakterlendiren kahverengi astarlı, kalın cidarlı iri kaplar bulunmamıştır. Üstünlük, gri ve kahverengi hamurlu, içi dışı siyah, içi açık kahverengi astarlılardır. Perdah tekniği çok üstün olup, siyah astarlı ince kapların cam gibi parlamasını sağlamıştır. Alevin tesiriyle kapların ağız kenarları, dışı da kahverengileşmiştir. Teknik ve renkteki değişikliğe rağmen, kap biçimlerinde esaslı bir yenilik görülmemektedir. Basit profilili, parlak astarlı çanakların yanında (şek. 97-98), dışarı çekik kenarlı, boyunlu/boyunsuz vazolar da görülmektedir (şek. 91, 94-96). İçi gri, dışı siyah astarlı, parlak bardağın biçimi, gördüklerimizden farklıdır (şek. 12). Bu, İç Anadolu'da daha sonraki çağda görülen boyalı bardakların prototipi olabilir ³².

Aşağı şehirden çıkarılan çanak çömleğin hamuru, işlenişi, perdah ve pişirilişi, tepedekilere bakınca daha arkaik bir özelliğe sahiptir. Sitadelde 2-3. üncü yapı katından çıkarılan ve içi dışı siyah, gri veya dışı siyah içi kahverengi astarlı çanak çömlek, aşağı şehrin II. hususiyle III. katında bulunanların benzeridir (şek. 92). Aşağı şehrin iskânı höyüğünkünden daha evvel sona ermiş, ve boyalı çanak çömleği kullanan insanlar, bugünkü düz tarlada oturmamışlardır. Bunu sitadeldeki sur da doğrulamaktadır. Çanak çömleğe göre tepenin 2-3 üncü yapı katı, aşağı şehrin II. tabakasıyla çağdaştır. Bu çağda açık, tahkimatsız bir yerleşme yeri olduğunu gördüğümüz aşağı şehir ve tepe, aynı zamanda

³⁰ Henüz yayınlanmamıştır.

³¹ Müzedeki yayınlanmamış örneklerden.

³² H. de Genouillac, *Céramique Cappadocienne* II, Lev. 34, 21.

iskân edilmiştir. Bu kültürün son safhasında aşağı şehir terkedilmiş, fakat tepe sağlam bir surla tahkim edilmiştir. Biz bu yer değiştirmeye sebep olan hâdiseleri aydınlatacak durumda değiliz. Yalnız, sitadelin son safhada tahkim edilmiş olması, tehlikenin arttığına ve aşağıda oturmanın mümkün olmadığına bir işaret sayılabilir. Ayrıca aşağı şehirdeki son yangın katının da yangından sonra iskân edilmemiş olması, bu felâkete maruz kalan insanların bir daha ilk yerlerine dönmediğini ve daha emin bir yere, yani sitadele sığındıklarını göstermektedir. Buna göre, Maltepe'nin aşağı şehri, İç ve Kuzey Anadolu'daki Bakır Çağı kültürünün ilk ve orta safhasına (M. ö. aşağı yukarı 2600-2300/2000), sitadel ise hem ilk, hem de son safhasında iskân edilmiştir (M. ö. aşağı-yukarı 2600-2000). Maltepe'nin Bakır Çağından önce (I. Alişar) iskân edilip edilmediğini, tepede yapılacak derin kazılar aydınlatabilir.

Ancak beş gün süren Maltepe kazısında elde edilen sonuç, bu bölgenin prehistoryası bakımından küçümsenmeyecek bir önemdedir. Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'daki kazıların ışığı altında değerini bir kat daha arttıran Sivas çevresinin yeni malzemesi M. ö. üçüncü bin yılında mahallî özellikler gösteren büyük Anadolu kültürünün bir dalını, yani yukarı Kızılırmak bölgesine has yeni bir safhasını öğretmektedir.

DIE GRABUNG VON MALTEPE BEI SIVAS
UNTERNOMMEN IM AUFTRAGE DER TÜRKISCHEN HISTORISCHEN
GESELLSCHAFT
von

Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ

Dozent für Archäologie

1. Der Höyük und seine Umgebung:

Nach der Grabung von Topraktepe innerhalb der Stadt Sivas¹, erschien eine gründliche Untersuchung der Höyüks dieser Gegend notwendig, um die vorhethitischen Kulturen von Sivas und seiner Umgebung aufzuhellen und die Stellung dieses noch ganz unbekannten Gebietes im Rahmen der Archäologie Anatoliens festzustellen. Nach den Grabungen von Dündartepe (bei Samsun), Maşat (südlich von Zile), Aslantepe und Karaz (bei Erzurum) konnte man Sivas, eine Stadt am Kreuzpunkt der natürlichen Verkehrswege von Nord nach Süd, Ost nach West, nicht einfach umgehen. Ausserdem war die grosse Siedlungsfläche zwischen Alişar und Sivas einerseits, Kültepe und Sivas andererseits noch nie untersucht worden. Um diese wichtige Aufgabe wenigstens einmal in Angriff zu nehmen, plante ich während meines Aufenthalts in Sivas die Untersuchung des der Stadt am nächsten liegenden Höyük's². Dies ist - worauf schon *H. von der Osten*³ hingewiesen hat - Maltepe bei

¹ Mein Bericht über die Grabung in Topraktepe innerhalb der Stadt Sivas erscheint in der «Festschrift für Halil Edhem» (Türk Tarih Kurumu, Ankara 1947).

² Die ersten Untersuchungen zur Archäologie von Sivas und Şarkışla hat *H. von der Osten* gemacht, der die von ihm besuchten Höyük's publiziert hat (OIG 6, S. 50 ff). Nach ihm *K. Kökten* die Siedlungen östlich und nördlich von Sivas sowie die Höyük's von Kangal und Hafik gesehen und dort gemachte Oberflächenfunde publiziert (Belleten, Nr. 32, S. 662-667 und Revue de la Faculté de Langues, Ankara, Bd. 3, Nr. 5, S. 477-478). Schliesslich hat Dr. *Nimet Özgüç* anlässlich eines aus dem Dorf Dövrlek, 5 km. östlich von Şarkışla stammenden bronzenen hethitischen Figürchens die Besiedlung dieses Gebietes in hethitischer Zeit behandelt und auf das Bestehen hethitischer Zentren dort hingewiesen (Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Band. V).

³ OIG 6, S. 55 und Fig. 58.

dem Dorfe Kelhıdık. Dieser Höyük liegt vom heutigen Dorf Kelhıdık dem Kızılırmak etwa 500 m. westlich in der grossen, fruchtbaren, von Kızılırmak bewässerten Ebene (Bild 1). Zwanzig Meter südlich der Siedlung steigt das aus marmorisiertem Kalkgestein der Primär-Periode bestehende Gelände plötzlich in steilen Felsen an. Dagegen erstreckt sich nördlich und östlich des Höyük's eine weite Ebene. Im Nordwesten und Westen steigt das Gelände langsam an. Der Höyük liegt direkt an dem Bergzug, der die Ebene von Sivas von der Kelhıdık-Ebene trennt, an der Passhöhe, die beide Ebenen voneinander trennt. Der Weg nach Hafik - Zara - Suşehri geht über diese Höhe in etwa 1 km. Entfernung von Maltepe. Wenn der Kızılırmak ansteigt, wird die Ebene, in der der Höyük liegt, überschwemmt und die Verbindung zwischen dem Dorf und Sivas unterbrochen. So gibt es auch keinen richtigen Weg vom Höyük oder dem Dorf nach Sivas. Der Weg im Norden über Boğazköprü ist wegen seiner Entfernung nicht beliebt⁴, weshalb auch die Bauern in der trockenen Jahreszeit am Höyük vorbei, sonst aber über Eğriköprü nach Sivas gehen⁵. Heute ist die ganze Ebene ein einziges Weizenfeld.

Der Höyük ist rund und sieht aus der Ferne beinahe wie ein Tumulus aus. Bei einer Höhe von rund 18 m., ist er 50 m. breit und 40 m. lang (Bild 3-5). Der Hügel selbst ist die Akropolis der Siedlung; nordöstlich von ihr liegt auf leicht abfallendem Gelände eine in die Felder übergehende Unterstadt (Bild 5), die heute von Weizenfeldern bedeckt ist. Diese Unterstadt ist 50 m. lang und 30 m. breit. Bei Hochwasser liegt die Unterstadt unter Wasser, sodass jetzt die Kulturschichten von einer 10 cm. dicken gelblichen Erdschicht bedeckt sind.

Schatzgräber haben durch ihre Tätigkeit einen grossen Teil der Spitze des Höyük's zerstört.

Die Grabung wurde mit durchschnittlich 12 Arbeitern 5 Tage fortgesetzt; es wurden auf dem Höyük zwei, in der Unterstadt ein Schnitt unternommen.

⁴ Max van Berchem et Halil Edhem. *Corpus Inscriptionum Arabicarum*. 3. Teil: Asie-Mineure (Kairo 1910, S. 1, Anm. I, Tafel VII).

⁵ l. c. S. 1, Anm. 1. Tafel VII.

2) Bauschichten und Architektur des Höyük.

a) *Erste Bauschicht*: Bei dem Schnitt im Süden des Höyük (von 6,20 ; 4,30 m.) wurde eine, bei dem im Norden (von 6,50 : 5 m) wurden drei Bauschichten festgestellt. Bei dem Südschnitt wurden in der Mitte, in $\frac{1}{2}$ Meter Tiefe die Grundmauern eines aus grossen, unbearbeiteten Steinen erbauten quadratischen Gebäudes gefunden (Bild Nr. 6). Die Zwischenräume zwischen den grossen, langen, dicken und flachen Steinen waren mit kleinen Steinen ausgefüllt. Es handelt sich meiner Ansicht nach um die Fundamente eines Turmes. Zwei Grundmauern des Turms von 1,80 und 2 Meter Länge wurden ausgegraben, die sich in einem nicht rechtwinkligen Winkel schneiden. Die Dicke der Grundmauer ist nicht unter zwei Meter. Ihre Innen- und Aussenseiten bestehen aus grossen Steinen, während das Innere mit kleineren ausgefüllt ist. An manchen Stellen sind noch beide Seiten der Mauer erhalten, aber in den meisten Fällen nur eine. Die marmorartigen Kalksteine dieser Grundmauern entstammen dem Steinbruch neben dem Höyük. Die Reste gelblichen Mörtels zwischen den kleinen Steinen sind noch erhalten. Dieser ist aus dem umliegenden Erdboden bereitet. Da die Steine nicht mit dem Hammer bearbeitet sind, ist die Mauer auch nicht glatt geworden. Trotz der starken Zerstörung dieser Turm-Mauer lässt die Lage der übrigen grossen Steine erkennen, dass sich an den Turm eine Mauer anschloss. Nach Ausweis der Reste war der Turm quadratisch und lag vor der Mauer. Er stand aber nicht mehr als zwei Meter vor. Ein solcher Turmtyp tritt in West-Anatolien seit Troja I auf⁶. Allem Anschein nach waren die Fundamente der Mauer noch dicker als die Fundamente des Turms. Innerhalb der Mauer, die mitten durch unseren Schnitt verlief, fanden wir die Fundamente eines aus kleinen Kalksteinen erbauten Hauses. Diese Mauern, die bis in die nichtausgegrabenen Teile des Höyük verlaufen, sind 0,65 m breit, 1,40 m hoch; wir gruben sie bis zu einer Länge von 2,70 m aus. Dies Gebäude gehört zu den Teilen, die die vor 30 - 40 Jahren in der Mitte des Höyük gemachte Raubgrabung überstanden haben. Es liegt in derselben Bauschicht wie der Turm und ist eins der Privat - Häuser im Inneren der Stadt-

⁶ AJA. 39, s. 553, 556.

mauer. Der Fussboden dieses Zimmers, von dem wir die eine Wand ausgruben, war gut hergerichtet; wir fanden auch Reste eines Herdes. Die auf dem Boden des Zimmers gefundenen Scherben sind genau wie die in der darüberliegenden Erdschicht und dem Erdreich, das die Stadtmauer bedeckte. Ueberall finden sich Reste von verbranntem oder verkohltem Holz; das Haus und die Mauer sind also zerstört und verbrannt worden. Danach ist dann der Höyük nicht nochmals besiedelt worden und bis heute unbebaut geblieben.

Um den Verlauf der Stadtmauer aufzudecken, unternahmen wir im Norden des Höyük den zweiten Schnitt. Hier konnten wir in der Tat ein erhebliches Stück der Mauer auffinden. Schon die ersten Steine der 50 cm. unter der Oberfläche liegenden Mauer zeigten, dass auch hier die Festung zerstört und nicht wieder aufgebaut ist. Hier ist die Mauer nicht unter 3 Meter dick. Die unteren Steinreihen lagen noch in situ. Die Steine, deren grösste 70: 50 cm. messen, sind mit kleineren Steinen ausgefüllt; ebenso sind auch die nebeneinander liegenden grossen Steine aneinander angepasst. Die Kalkblöcke sind unregelmässig, manche flach, andere rund. Eine Besonderheit der Mauer ist, dass sie geböschst ist (Bild 7). Heute ist diese geböschte Mauer noch 2 Meter hoch. Die dort gefundenen Scherben sind genau wie die der ersten Bauschicht im südlichen Schnitt.

Bekanntlich treten militärische Bauten in Inner - Anatolien mit der Kupferzeit auf ⁷. Zu dieser Zeit hatten sowohl die Zitadelle wie auch die Unterstadt von Alişar eine eigene Mauer ⁸. Technisch unterscheidet sich die Mauer von Maltepe von der von Alişar durch ihre Böschung. Auch die in Kammertechnik erbaute Mauer von Ahlatlibel ist ohne solche Böschung ⁹. Dagegen soll darauf hingewiesen werden, dass die monumentalen Mauern in den verschiedenen Bauschichten von Troja I und II ebenfalls mehr oder weniger abgeböschst waren, also ähnlich wie die von Maltepe ¹⁰. Diese Technik bestand auch in Troja VI noch fort ¹¹,

⁷ OIP XXVIII, S. 112.

⁸ OIP XXVIII, S. 110-120.

⁹ Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi II, s. 6-10

¹⁰ W. Dörpfeld: Troja und Ilion (Athen 1902), S. 45 ff; S. 6-10; AJA 39, S. 22, 953, 566; 41, S. 26.

¹¹ W. Dörpfeld: Troja und Ilion, S. 108; AJA 39, S. 23, 25, 562-563; 41, S. 462, 592-594; 43, S. 207.

und dass die Hethiter Meister in dieser Bauart waren, wird durch die Mauern neben den Stadttoren von Boğazköy, sowie die Zyklopenmauer bewiesen, die in Alacahöyük die Erdmassen stützten, auf denen die Mauer errichtet wurde. Bisher war in Inner-Anatolien der erste Beleg für abgeböschte Mauern die alt-hethitische Mauer auf der "Büyük-kale," von Boğazköy (5. Schicht)¹². Wir hatten aber in einer früheren Arbeit gesagt, dass "sobald einmal die prähistorischen militärischen Bauten Inner-Anatoliens besser untersucht sind und mehr Funde vorliegen, so wird sich herausstellen, dass diese Technik bereits älter ist; nach der Chronologie der Funde stammt die abgeböschte Mauer aus Anatolien,"¹³. Dies ist jetzt durch das Alter der Mauer von Maltepe und die somit festgestellte Verbreitung dieser Technik bis nach Sivas hin erwiesen.

b) *Zweite Bauschicht*: Nachdem im südlichen Schnitt der zerfallene Turm und seine Fundamente beseitigt waren, stiess man in 1,90 m. Tiefe unter dem Haus auf die Fundamente eines zweiten Hauses aus einer zweiten Bauschicht. Die Aufmauerung der Steine ist genau wie in der ersten Bauschicht, aber die Mauern verlaufen in anderer Richtung; auch ist ein grosser Teil dieses Hauses beim Bau der Mauer zerstört worden. Da in der 2. Bauschicht — zumindest in diesem Teil der Stadt — keine Reste einer Stadtmauer angetroffen sind, scheint die Siedlung erstmals in der letzten Periode befestigt worden zu sein. Da wir bei unserem 2. Schnitt die geböschte Mauer nicht beseitigen konnten, konnten wir nicht tiefer graben und liessen die Mauer stehen.

c) *Dritte Bauschicht*: 40-50 cm. unter der zweiten Bauschicht fanden wir ein ziemlich gut erhaltenes Haus, das also eine dritte Bauschicht repräsentiert (Bild 6). Die Fundamente dieses Hauses, von dem nur ein kleiner Teil nicht ausgegraben werden konnte, sind aus kleinen, unregelmässigen Steinen erbaut. Reste von luftgetrockneten Ziegeln oder von Türen sind nicht gefunden. Die Fundamente sind 75 cm. dick und noch bis zu 50 cm. Höhe erhalten; die Grösse der ausgegrabenen Mauern ist 4, 60: 3, 50 m. Die Länge der Trennungsmauer ist 1, 70 m. Das Haus bestand

¹² K. Bittel und R. Naumann; Boğazköy II. Neue Untersuchungen zur Hethitischen Architektur (Berlin 1938), S. 11-2.

¹³ Belleten Nr. 37, S. 21, Anm. 58.

aus zwei Zimmern, einem grossen rechteckigen und einem kleinen quadratischen. Es ist Ost-West orientiert. Das Herd lag in einer Ecke des grossen Raumes. Der Boden der Zimmer ist mit einem harten, von auswärts besorgten Lehm verstrichen. Verkohlte Holzreste beweisen, dass man zwischen die Steine der Trennungsmauer Hölzer eingefügt hatte. Das Haus ist damit nach Plan und Technik genau wie alle gleichzeitigen Häuser Inner-Anatoliens. Auch diesen Bau räumten wir nicht weg.

3 Kleinfunde

a) *Bemalte Keramik*: Wir sahen, dass sich auf dem Boden des Hauses der ersten Schicht dieselben Scherben fanden wie auf der Erde, die in beiden Schnitten die Stadtmauer bedeckte. Die Funde, von denen leider keiner unversehrt war, sind recht interessant. Man fand hier in der gleichen Tiefe und gleichen Bauschicht gleichzeitig polychrome und monochrome Ware. Die Farbe des Materials, sowie des Aussen- und Innen-Fonds der gemalten Keramik, die am zahlreichsten vertreten ist, ist crème; daneben aber finden sich auch Stücke mit aussen crème-farbigem, innen dunkelgrauem schmutzig-crème-farbigem oder hellem Fond. Der Ton enthält immer Sandkörner. Er ist gut gebrannt und meist handbearbeitet, nur zu 20% mit der Töpferscheibe hergestellt. Auf dem hellen Fond findet sich hellrote und braune Bemalung, nur ein, zwei Stücke sind schwarz bemalt. Manche Stücke sind nur auf der Aussenseite, andere auch innen und aussen bemalt. Die Motive der Bemalung sind immer geometrisch; am häufigsten sind neben einfachen parallel verlaufenden Linien, breite Bänder, Rhomben, die durch den Schnitt senkrechter Linien mit schiefen entstehen, ineinandergehende Winkel, Zickzacks aus drei Linien, ausgefüllte Rhomben, mit der Fingerspitze gemachte, rund beginnende und spitz auslaufende Bänder (Bild 28-65). Gefässe mit dickeren Wänden sind auch mit breiteren Bändern verziert. Vasen mit zylindrigem Hals tragen nur parallele Linien (Bild 47). Bei flachen Töpfen und Gefässen mit zylindrigem Hals sind die Oeffnungen auch innen verziert (Bild 42, 59-63, 66). Nur bei einem Stück trägt auch der Boden ineinanderlaufende Winkelmuster (Bild 57).

Der Formenreichtum der Gefässe ist nicht gross. Auch unterscheiden sich bemalte und unbemalte Gefässe nicht hinsichtlich

ihrer Formen. Die meisten der Gefässe mit nach innen gebogenem Rand, einfachem Profil und flachem Boden sind mit der Hand gemacht, nur sehr wenige auf der Scheibe (Bild 102-4). Am häufigsten ist ein Typ mit zylindrigem Hals, nach aussen gebogener krummer Seitenwand, weitem Bauch und flachem Boden (Bild 113-4). Keiner dieser kleinen, bemalten Töpfe ist Küchengeschirr. Sie sind eher eine Luxusware. Gefässe mit Henkel oder Henkelknöpfen sind nicht gefunden.

b) *Die einfarbige Keramik*: Neben Gefässen mit crème-farbigem Fond, die in Technik und Form den bemalten Gefässen gleichen (Bild 105-6, 115-6), finden sich auch solche mit schwarzem Fond auf Innen- und Aussenseite, gut polierte und dünnwandige Töpfe, sowie auch schmutzig-schwarze ohne Fond. Nicht selten sind ferner kleine Töpfe mit braunem, rotem und grauem Fond und Polierung. Dem Ton ist auch hier Sand und Glimmer beigemischt. Die schmutzig-schwarzen und braunen sind mit Ausnahme einiger weniger mit der Hand gemacht, die übrigen sämtlich nur mit der Hand. Obwohl diese Gefässe mit schwarzem, rotem und braunem Fond nur die Minderheit bilden, sind sie doch nichts anderes als die typische kupferzeitliche Ware Inner-Anatoliens. Sie sind aber deshalb so bedeutend, weil sie die mit ihnen zusammen gefundenen bemalten Keramiken datieren. Zahlenmässig sind die einfarbigen Gefässe seltener als die bemalten. Ein grosser Teil von diesen trägt am Rand reliefierte Schnurmotive und darin befindliche Vertiefungen (Bild 69-72). Die handgemachten Töpfe mit nach aussen (Bild 109, 111) oder innen (Bild 107, 108, 110) gebogenem Rand und schwarzem oder braunem Fond repräsentieren die typischen kupferzeitlichen Formen. Die Böden sind hier flach und ziemlich dick (Bild 126). An dem Hals einer Vase mit nach aussen gebogenem Rand sind nebeneinander zwei Henkelknöpfe (Bild 117) angebracht.

Die bemalte Keramik von Schicht I nimmt ab, je tiefer man kommt und tritt mit Ausnahme von einigen wenigen Stücken in Schicht II, in II und III nicht mehr auf. Diese beiden Schichten sind durch einfarbige Keramik charakterisiert. Da sich diese beiden Schichten hinsichtlich der Formen und der Technik der Keramik nicht voneinander unterscheiden, sollen sie hier zusammen vorgelegt werden. Sie lassen sich der Farbe nach in 3 Grup-

pen teilen: 1. die erste Gruppe, aussen mit schwarzem Fond, poliert und wie Glas glänzend, ist mit der Hand gemacht. Innen sind diese Gefässe mit braunem, rotem, schwarzem oder grauem Fond versehen. Der Form nach handelt es sich immer um Vasen oder Töpfe mit einfachen Profilen. Sie bringen in die bekannten kupferzeitlichen Formen nichts Neues (Bild 87, 118, 125). Die dickwandigen Gefässe sind technisch noch gröber (Bild 119 - 120). 2. Die zweite Gruppe von innen und aussen braun fondierter, polierter Ware ist auch handgemacht. Hier treten aber auch unpolierte und unfondierte Küchengefässe ziemlich häufig auf. Der Form nach sind diese Gefässe wie die von Gruppe 1. (Bild 86-88). 3. Innen und aussen dunkelgrau oder schmutziggrau fondierte und polierte Gefässe, ebenfalls handgemacht (Bild 124). Hier finden sich Gefässe, deren oberer Rand sich nach aussen zu verdickt (Bild 121) und andere mit Löchern im Rand (Bild 122). Die Böden sind dick und flach (Bild 112). Die in dieser zweiten Schicht in ganz geringer Menge, in der 3. Schicht überhaupt nicht auftretenden bemalten Keramiken mit einfachen Profilen möchten wir der 1. Schicht zuweisen und als Intrusion auffassen (Bild 123). Auch ein paar auf der Scheibe gemachte Stücke in der 2. Schicht werden wohl in die 1. Schicht gehören.

Man sieht also, dass in Maltepe I die bemalte, in Maltepe II die einfarbige Keramik vorherrscht. Die einfarbigen Keramiken aller 3 Schichten unterscheiden sich voneinander nicht wesentlich. Nur ist in der 1. Schicht ein Teil schon mit der Scheibe gemacht, während die Gefässe der anderen Schichten handgemacht sind. Auch findet man in den alten Schichten nicht die schnurverzierten (mit Ausnahme von Bild 88) oder cremefarbig fondierten Stücke der 1. Schicht. Abgesehen hiervon aber unterscheiden sich die Keramiken aller drei Bauschichten in keiner Weise voneinander. Die ältesten Gefässformen entwickeln sich in ununterbrochener Folge weiter. Man fand ja auch zwischen den einzelnen Bauschichten keine Unterbrechung, wie etwa einen Brand oder eine grosse Zerstörung. Jede Schicht geht normal in die nächste über; nur die letzte ist verbrannt und zerstört. Die erste grosse Neuheit ist das Ueberhandnehmen von bemalten Keramiken auf cremefarbigem Fond und die Benutzung der Töpferscheibe. Beides aber änderte nicht

die Farben der Gefässe. So ist also am Ende einer normal ablaufenden Kultur die Bemalung und die Töpferscheibe hinzugekommen.

Unter den herabgefallenen Steinen der abgeboßten Stadtmauer fanden wir Handbeile mit Einschnürung (Bild 9, 10), wie sie in verschiedenen Kulturgebieten auftreten, in dem ersten Grabungsschnitt einen knöchernen Pfriem, ein Steinmesser und 3 spitze längliche Gegenstände aus gebranntem Ton mit einem Loch in der Mitte (Bild 23 - 27).

4. Die Chronologie.

In einer an anderer Stelle zu veröffentlichenden Arbeit habe ich mich über die in Anatolien zu verschiedenen Perioden auftretende bemalte Keramik, ihre Verbreitung und die Art ihrer gegenseitigen Beziehungen zueinander ausgelassen. Ich werde daher hier nicht nochmals darauf eingehen. Aber es ist nicht schwer, die Verzierungen der bemalten Keramik der ersten und letzten Periode der sogenannten Kupferzeit von Alişar, dünne oder breitere Bänder, Rhomben, ineinandergehende Winkel, die Zickzack-Bänder bilden, auch in Maltepe wiederzufinden¹⁴. Wenn man von den lokalen Eigenheiten der griff- und ausgusslosen Gefässe von Alişar absieht¹⁵, so lässt sich eine Ähnlichkeit mit Maltepe nicht abstreiten. Nur ist sehr bedeutsam, dass in Alişar sämtliche Gegenstände mit der Hand gemacht sind. Wir wissen, dass auch in Kültepe bemalte Stücke, wie die vom kupferzeitlichen Alişar, auftreten¹⁶. Auch in der 5. Schicht von Alacahöyük, also der letzten Bauschicht, die durch einen Brand endgültig vernichtet ist, finden sich Keramiken mit Mustern, die an die von Alişar und Maltepe anschliessen, nicht selten¹⁷. Geometrische Muster, vor allem Rhomben, einfache und Zickzack-Bänder, wie sie in Maltepe vorkommen, gibt es auch in Alişar in dem nach *H. v. d. Osten* als 'intermediate' bezeichneten Stil¹⁸. Nur weisen die Formen der Gefässe nicht solche Gleichfö-

¹⁴ OIP XXVIII, S. 151, 154, Fig. 162, 1-3 und 8; Fig. 163, 2-5; Fig. 164, 6; Taf. IV, 4.

¹⁵ OIP XIX, S. 42, Taf. VIII, b 331 und Fig. 44.

¹⁶ Henri de Genouillac, *Céramique Cappadocienne II*, 1916. Taf. 30, 106; 32, 107.

¹⁷ noch nicht publiziert.

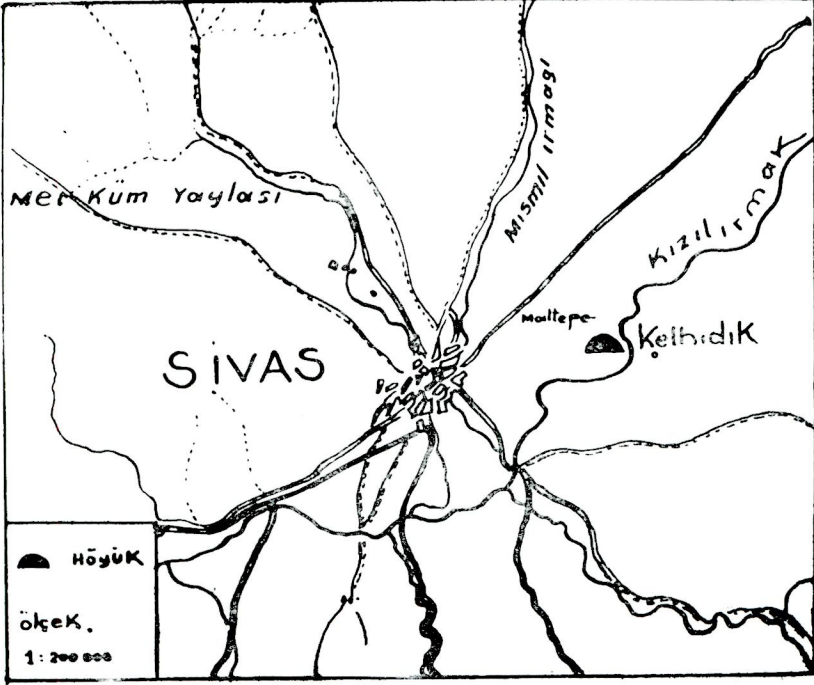
¹⁸ OIP XXVIII, Fig. 232-235 und XIX, Fig. 252 und Taf. 17a.

migkeit auf wie die Ornamente. Stücke mit einem oder zwei Henkeln, kurzhalsige, weitbauchige oder tiefe Schalen mit abgeschnittenem Rand fehlen in Maltepe. Die Muster von Alişar III oder gar die Formen der Gefässe haben keinerlei Parallele in Maltepe. Man kann natürlich auch unter den vielfältigen, entwickelten Motiven von Alişar III einmal einfache Ornamente wie die von Maltepe finden, aber hieraus darf man keine Schlüsse ziehen, denn die Verschiedenheiten sind viel grösser als die Aehnlichkeiten. Nur müssen wir darauf hinweisen, dass das vorherrschende Motiv an beiden Stellen Ornamente in Form von flachen Rhomben sind, die auf diese oder jene Weise gebildet werden. Die Dreieck- und Rhomben- Motive auf der alt-hethitischen Keramik von Boğazköy, mit ihrer schwarzen oder dunkelbraunen Farbe auf hellem Grund¹⁹, ähneln zwar auch denen von Maltepe, aber hinsichtlich der Gefässformen ist keine Verwandtschaft zu spüren.

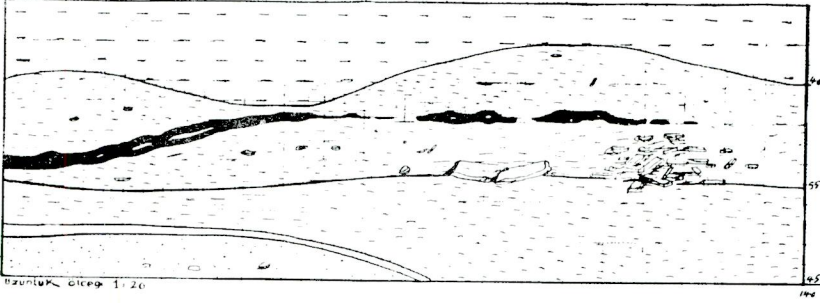
Nachdem wir so das Verhältnis der bemalten Keramik von Maltepe zu der Inner - Anatoliens festgestellt haben, können wir uns über die Datierung der Stücke von Sivas auslassen. Wie schon oben gesagt, sind die handgemachten bemalten Keramiken dadurch sicher datiert, dass sie zusammen mit unbemalten kupferzeitlichen Stücken aus Mittel- und Nord-Anatolien lagen. Ihre einzige Eigenheit ist das Fehlen von Henkeln oder Henkelknöpfen. Auch treten die im Inneren oder auf der Aussenseite der Gefässe angebrachten runden Muster oder die Ornamente in Form von Fingern nur in Maltepe auf. Aber Parallelen zu diesen sehr einfachen und nicht in einzelne Typen aufzuteilenden Gefässen finden sich häufig gut datiert in Alişar²⁰. Sonst aber ähneln die bemalten Keramiken in Form und Ornamentik am meisten den Stücken aus der letzten Phase der Kupferzeit. Demnach sind also die Stücke aus der letzten Bauschicht von Maltepe, charakterisiert durch das Auftreten von Bemalung, zeitgleich mit der letzten Periode der Kupferzeit Mittel-Anatoliens, insbesondere von Alişar und Alacahöyük. Die Schichten II und III aber sind parallel zu den älteren Perioden derselben Kultur. Hierbei haben wir nur in zweiter Linie Gewicht

¹⁹ K. Bittel und H. G. Güterbock: Boğazköy I, S. 37, Taf. 12, 3-5; MDOG 75, S. 36, Fig. 186 und 77, Fig. 18a.

²⁰ allgemein vergleiche: OIP XXVIII Fig. 174, 29-39; Fig. 175, 35-6; Fig. 176, 19-20; Fig. 177, 1-18 und 38-42.

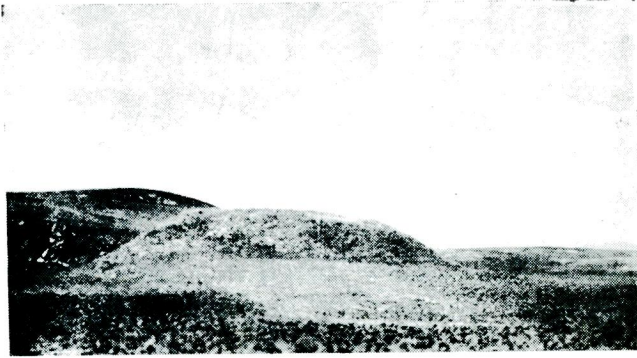
Res. 1 — Maltepe höyüğünün coğrafi mevkii.

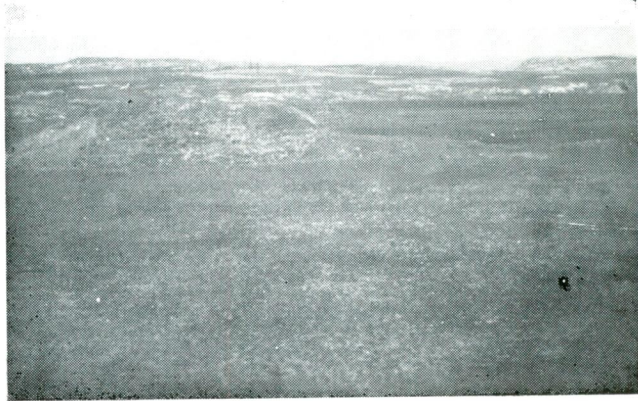
Res. 2 — Maltepe höyüğünde aşağı şehrin kesiti.

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Maltepe ve aşağı şehir.

Res. 6

Res. 7.

Maltepe : Res. 6 — III. kat evi ; Res. 7 — şivli sur.

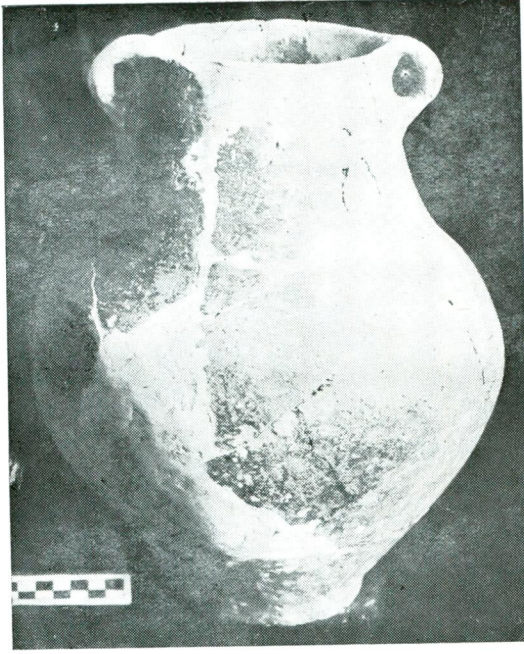
Res. 8

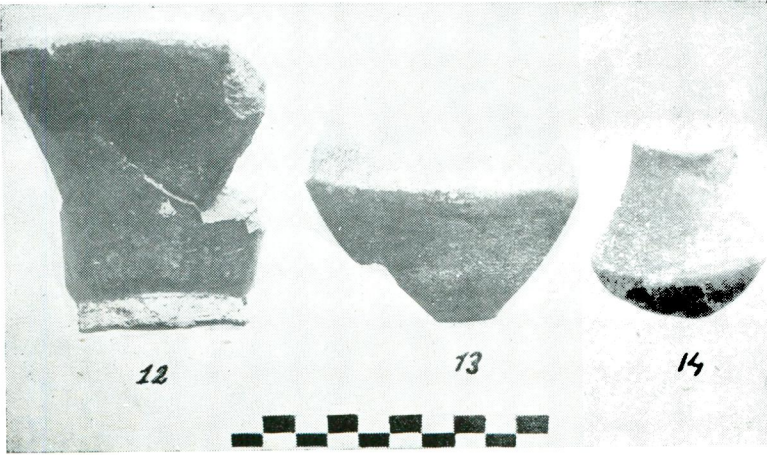
Res. 9.

Res. 10.

Maltepe : aşağı şehirdeki ocak ve taştan iki balta.

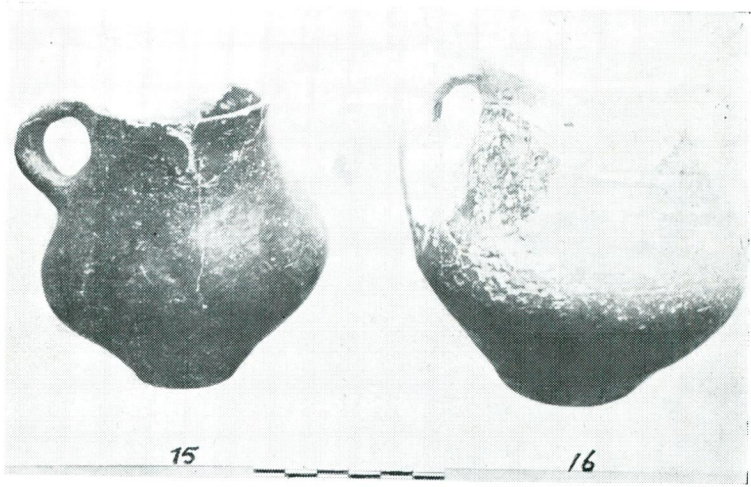

Res. 11

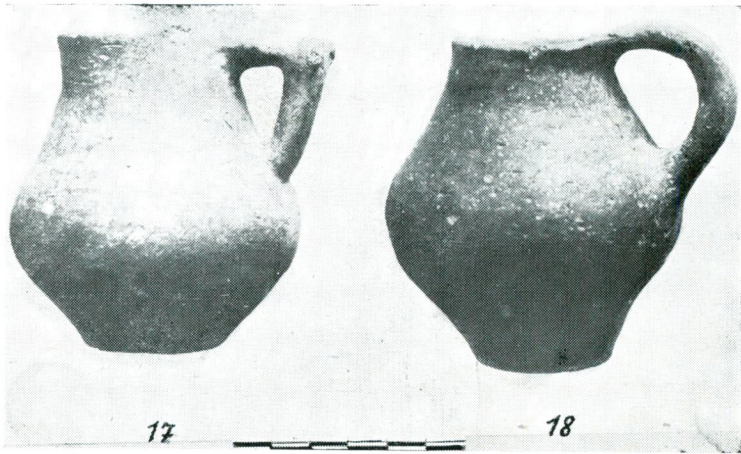

Res. 12 — 14.

Maltepe: aşağı şehir çanak-çömleği.

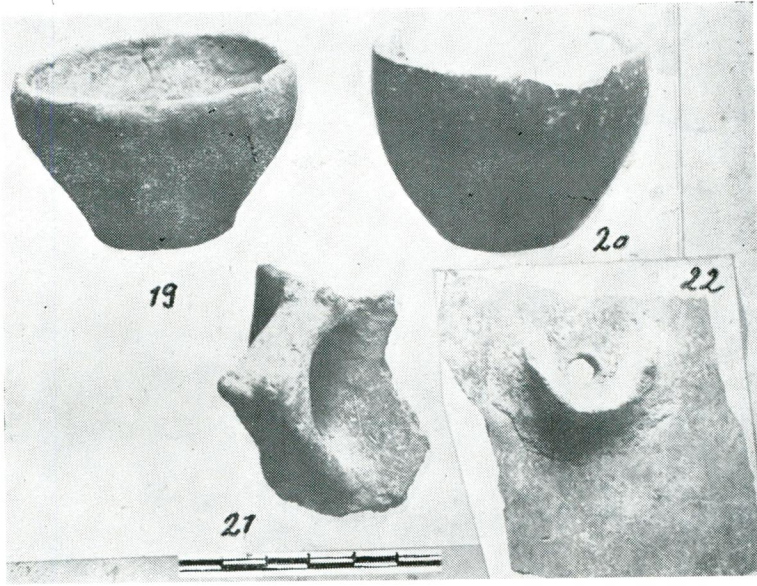

Res. 15, 16

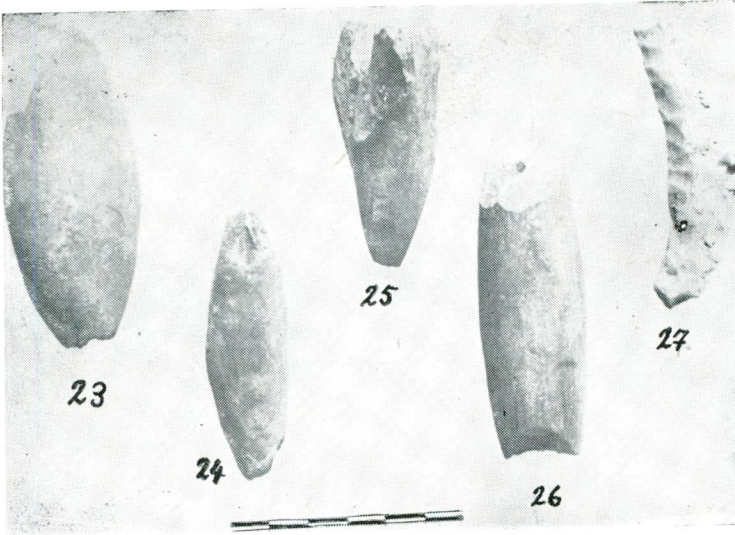

Res. 17, 18

Maltepe: aşağı şehir çanakları

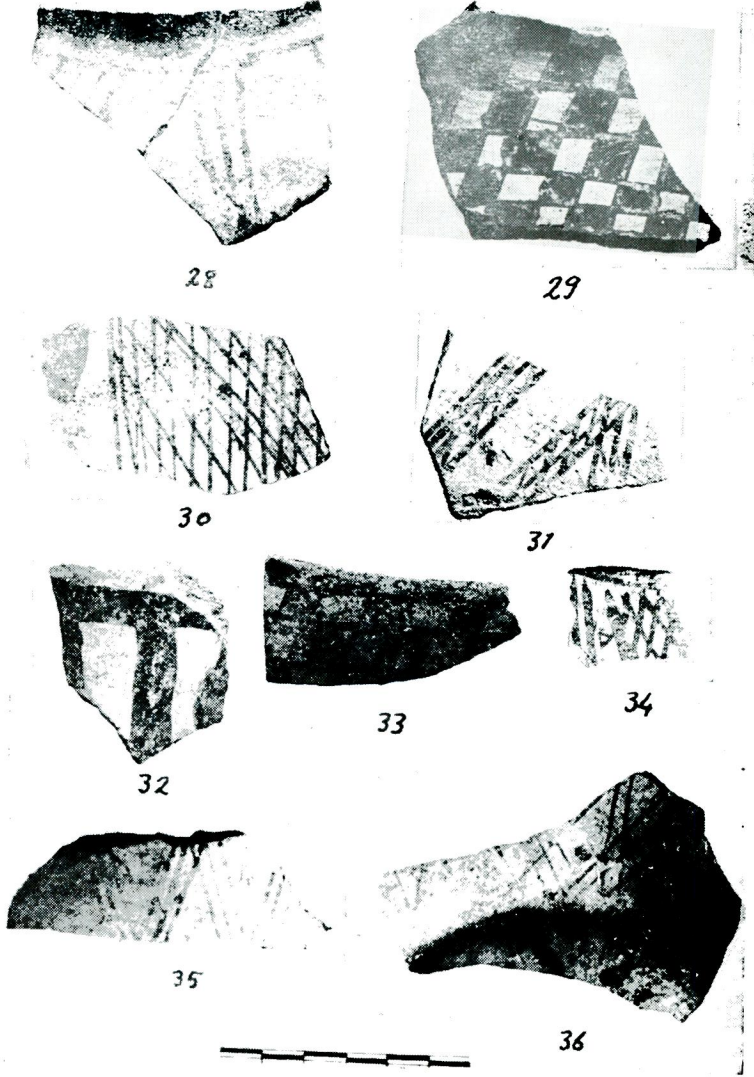

Res. — 19 — 22

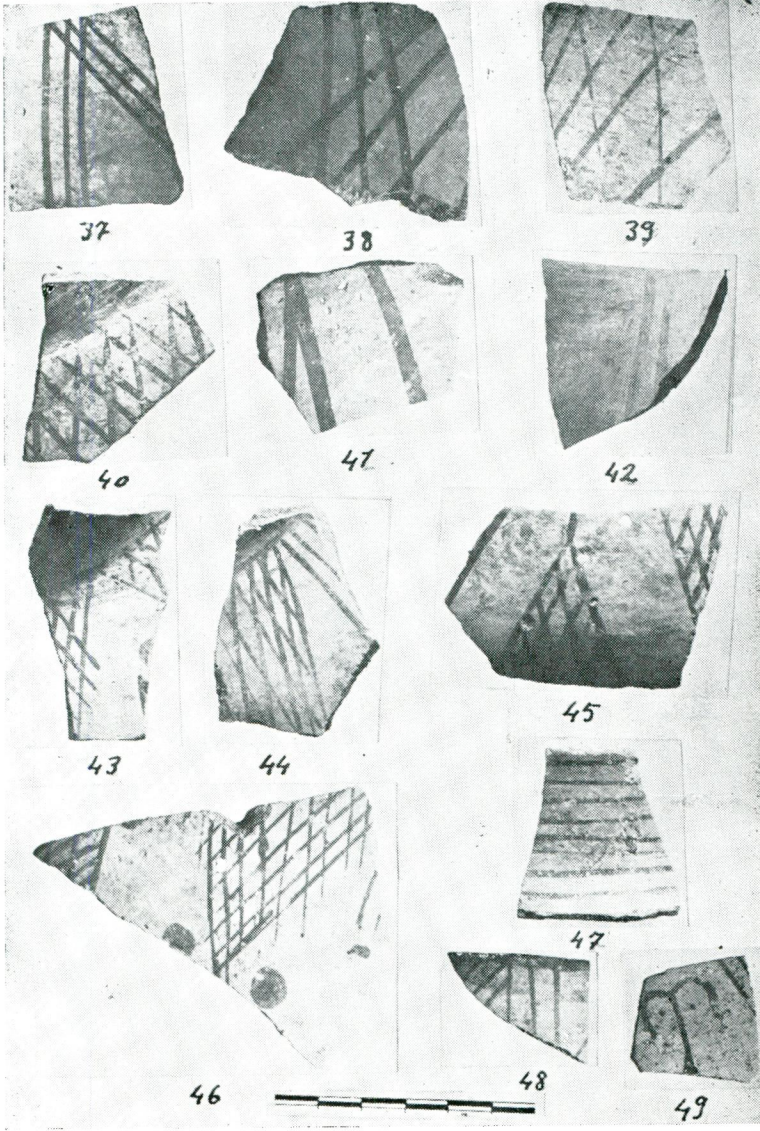

Res. 23 — 27

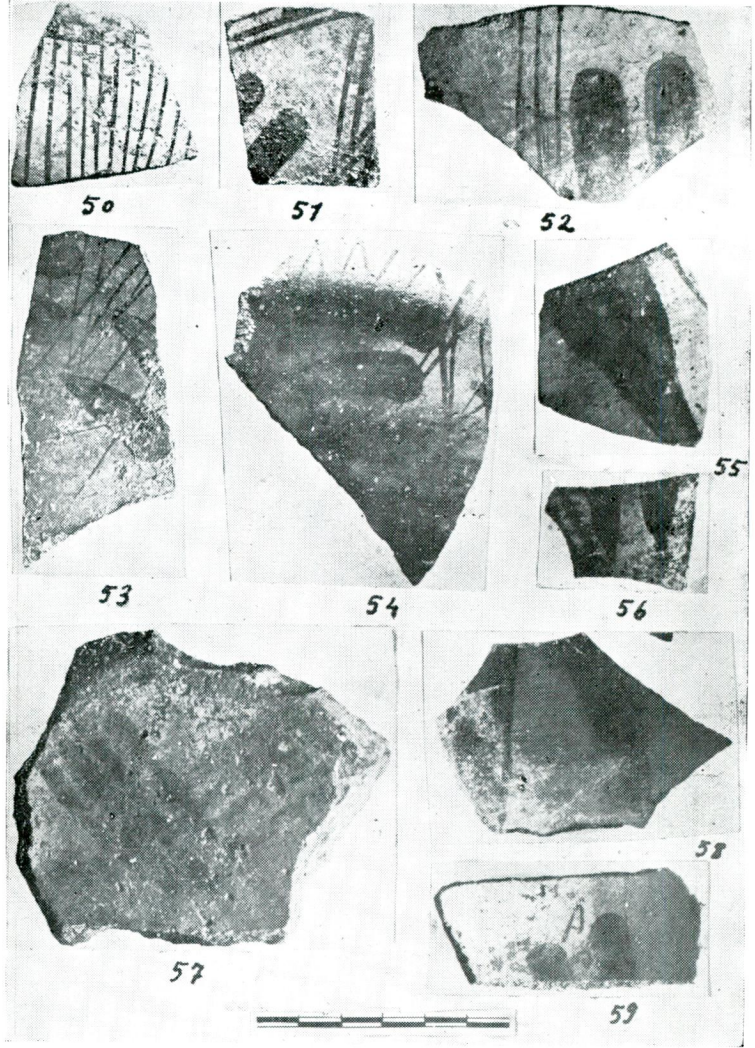
Maltepe : aşağı sahir ve sitadel'deki buluntular.

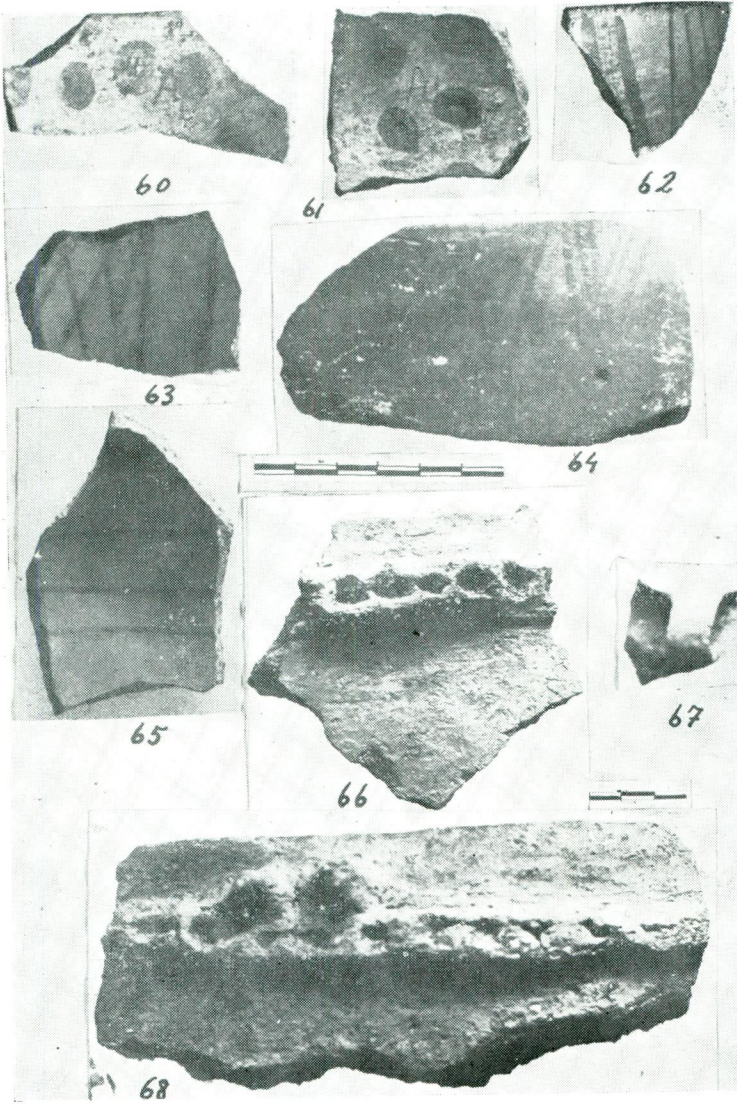
Res. 28 — 36: Maltepe; sitadel'deki çanak-çömlek.

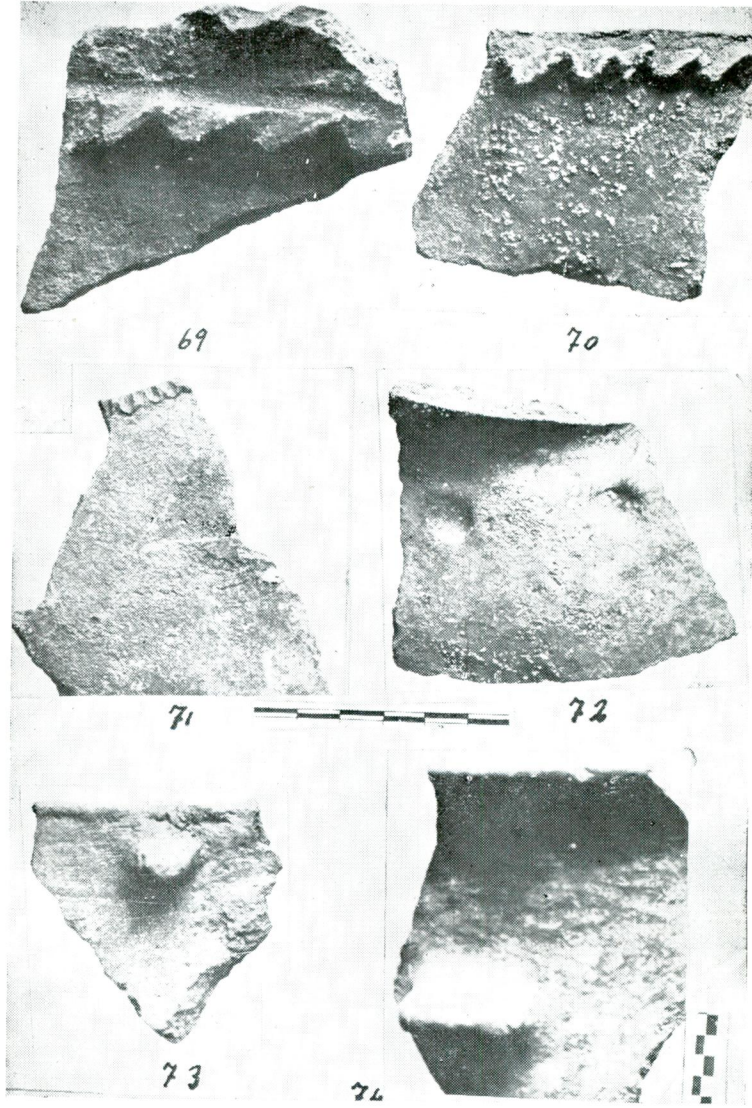
Res. 37 — 49 : Maltepe ; sitadel'deki çanak-çömlek.

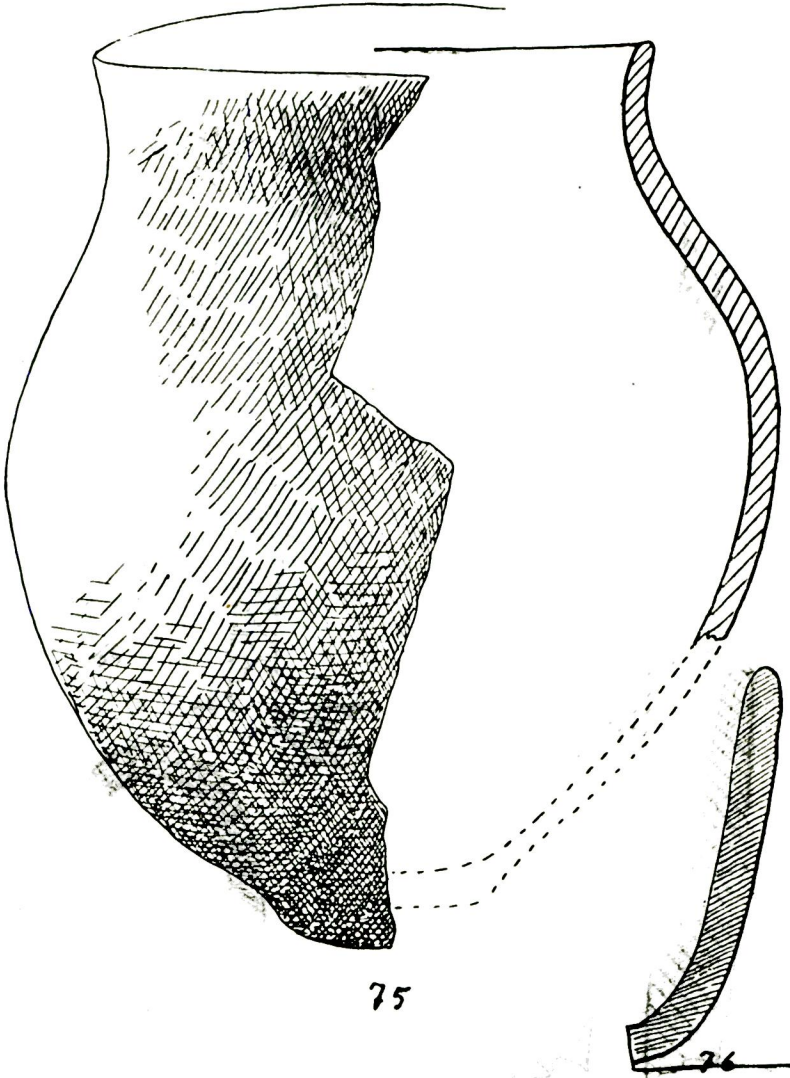
Res. 50 — 59 : Mentepe ; sitadel'deki çanak-çömlek.

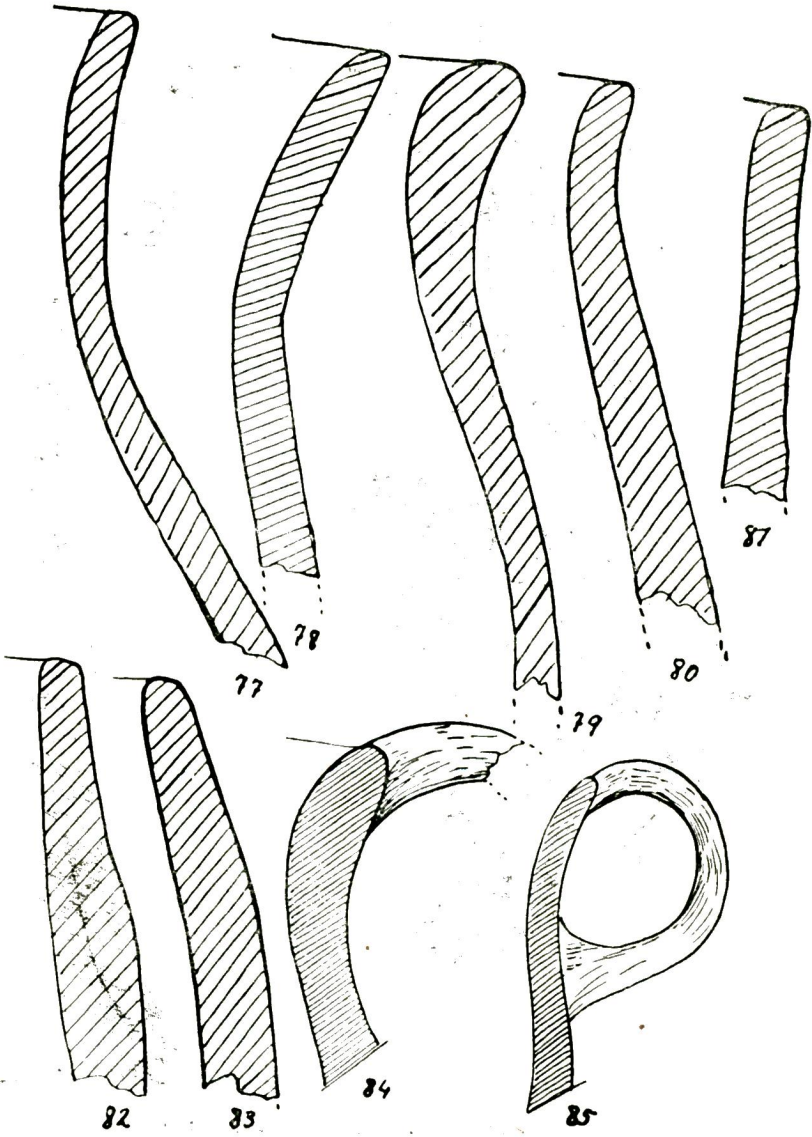
Res. 60 — 68: Maltepe ; sitadel ve aşağı şehir çanak-çömleği.

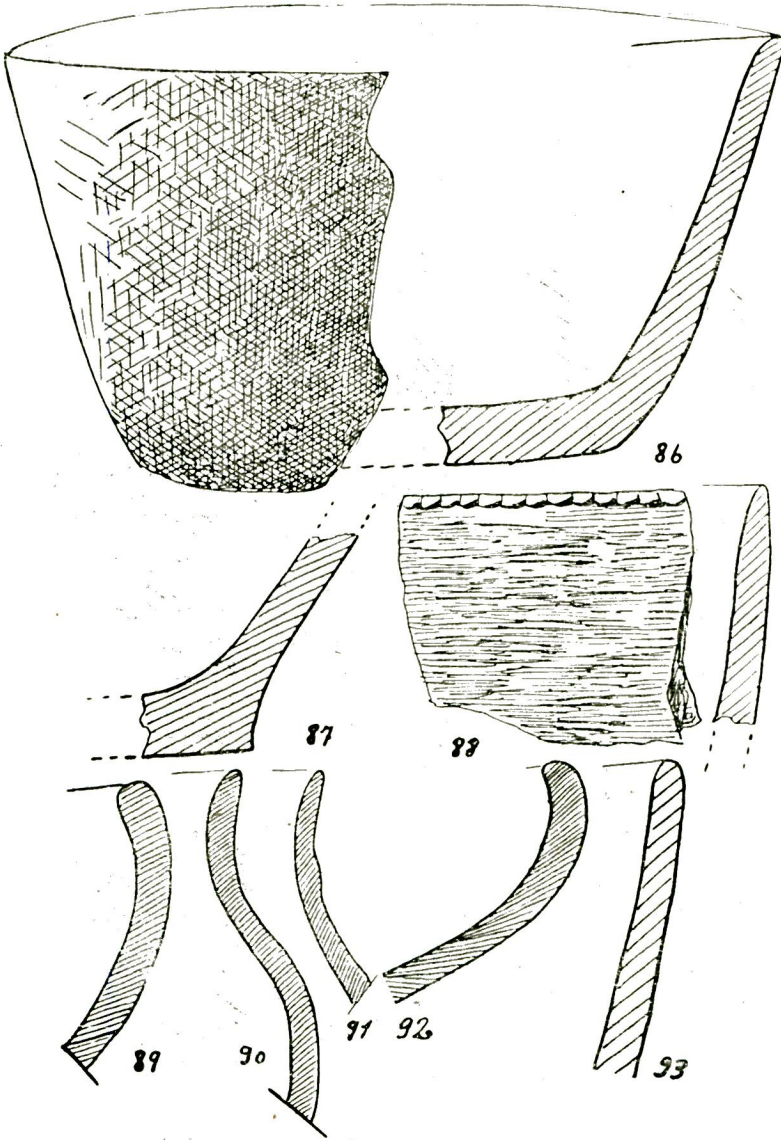
Res. 69 — 74 : Maltepe ; sitadel ve aşağı şehir çanak-çömleği.

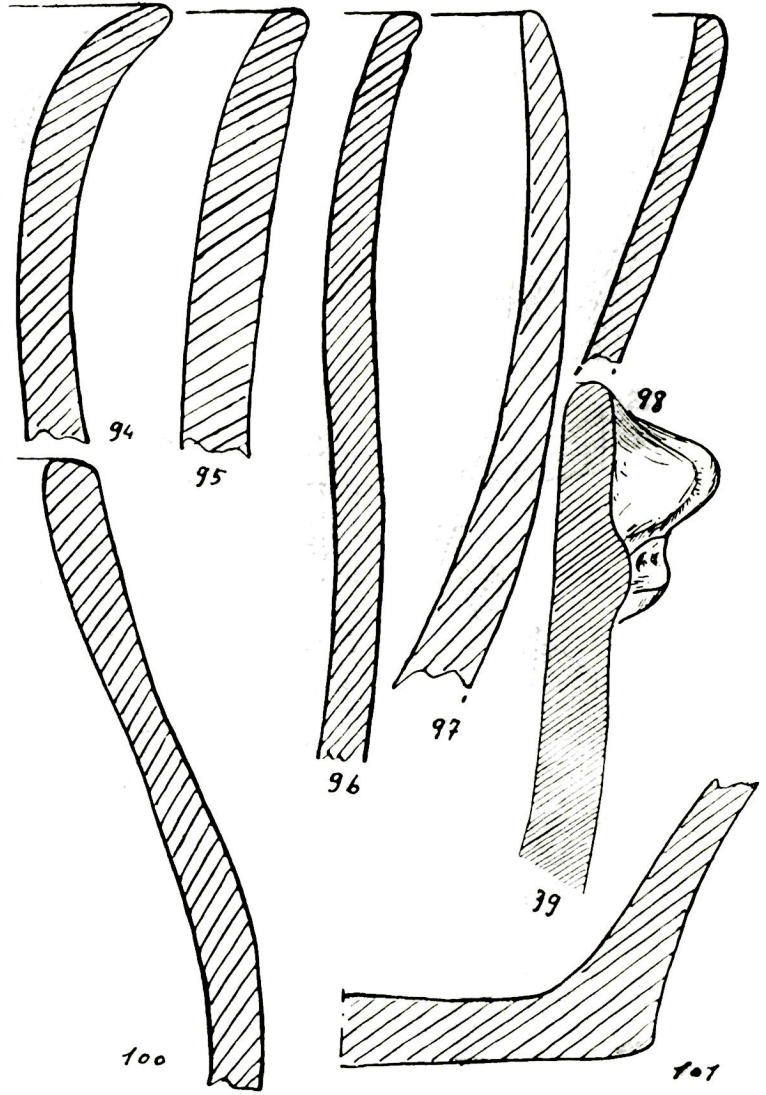
Res. 75 — 76 : Maltepe ; aşağı şehir çanak - çömleği.

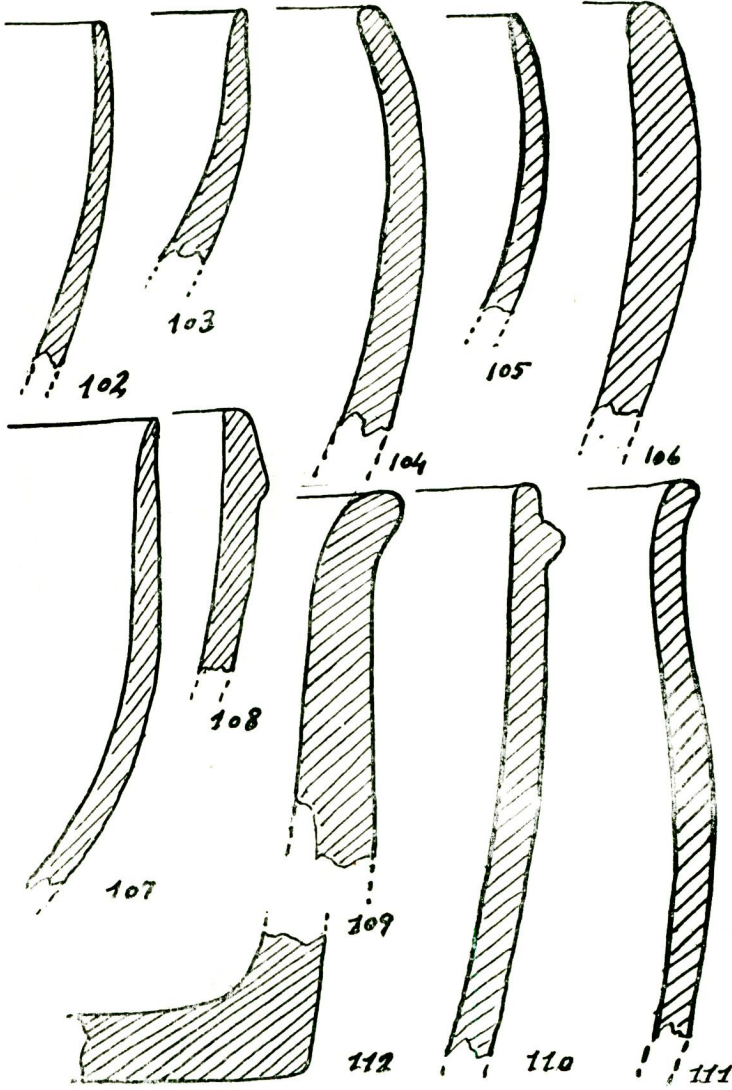
Res. 77 — 85 : Maltepe ; aşağı şehir çanak - çömleği.

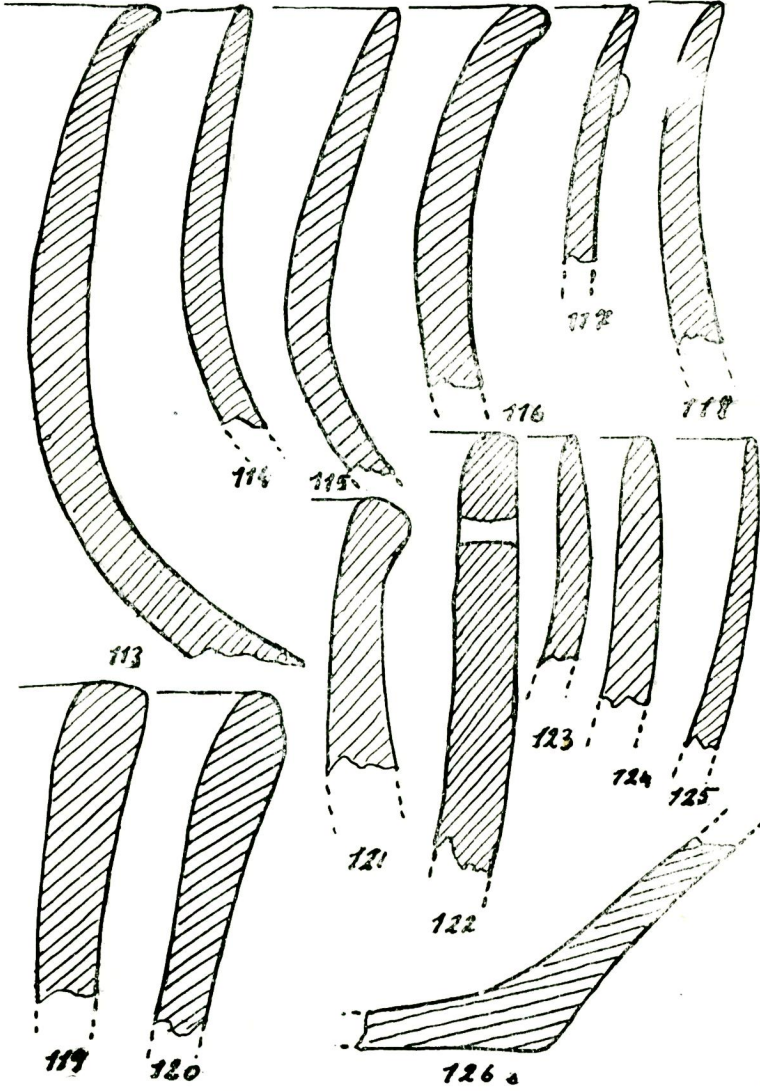
Res. 86 — 93 : Maltepe ; sitadel ve aşağı şehir çanak - çömleği.

Res. 94 — 101 : Maltepe ; sitadel çanak - çömleği.

Res. 102 — 112 : Maltepe ; sitadel,deki çanak-çömlek.

Res. 113 — 126; Maltepe ; sitadel'deki çanak-çömlek.

auf Ähnlichkeit in den geometrischen Motiven gelegt. Denn wir wissen ja, dass diese schon in den ersten Kulturen Vorder-Asiens auftretenden Motive lange Zeit, ja sogar bis ins 1. Jahrtausend v. d. Z. hinein fortbestanden haben. Darum ist Technik und Form der Gefäße wichtiger als Ähnlichkeiten in den Motiven.

Nun sind aber eine Anzahl der Stücke aus Maltepe (20%) auf der Scheibe gemacht, und zwar nicht auf einer langsam drehenden, sondern den Spuren nach auf einer entwickelten Form der Töpferscheibe. Man konnte daher daran denken, dass die Stücke von Maltepe jünger als die entsprechenden aus Mittel-Anatolien seien, aber uns scheint dies kein chronologisches Kriterium zu sein, denn die Töpferscheibe tritt in West-Anatolien in der 2. Periode von Troja II auf, also schon früher als in Zentral-Anatolien²¹. Nach Mittel-Anatolien kam diese Neuheit mit der den Hatti zugeschriebenen Keramik, also erst nach 2000 v. Chr.. Troja ist in dieser Hinsicht vor Alişar, Kültepe und Alacahöyük voraus. Den Spuren nach war auch die Töpferscheibe bei den ersten Hatti genau wie in Maltepe, schon voll entwickelt, sie machte zahlreiche, gleichförmige und feine Striche. Diese muss also noch eine Vorform gehabt haben, die wir bisher noch nicht entdeckt haben. *Erich Schmidt*²² wies zwar die angeblich in Alişar III gefundenen auf der Scheibe gemachten Stücke der II. Schicht zu, fasste sie also als Intrusion auf, aber *H. von der Osten* drückte sich wie folgt aus: "The typical pottery of the Early Bronze Age is hand-made. Only a few sherds were found which could possibly have been made on a wheel,"²³.

Demnach ist also die Scheibe in Mittel-Anatolien schon vor den Hatti, in der Zeit von Alişar III entdeckt worden. Ich konnte seinerzeit die Alişar-Gefäße im Museum studieren und diese Ansicht bestätigen. So ist denn auch der Hiatus zwischen Mittel- und West-Anatolien hinsichtlich des Auftretens der Töpferscheibe beseitigt. Während man also in Alişar III die Scheibe zu verwenden begann, benutzte man an anderen Siedlungsorten noch weiter die Keramik der ausgehenden Kupferzeit, also handgemachte. Es ist ja sehr natürlich, dass ein neu-entdecktes Gerät sich nicht überall zur gleichen Zeit einführt. Auf

²¹ *K. Bittel*: Prähistorische Forschung in Kleinasien (Istanbul 1934). S. 32.

²² OIP XIX, S. 194.

²³ OIP XXVIII, S. 233.

Kreta und in Griechenland ist es genau so: dort tritt die Scheibe zuerst in der 3. alt-helladischen und alt-minoischen Kultur auf ²⁴, aber wie in Anatolien, so hat sich auch auf dem Festland die Scheibe nicht überall zur gleichen Zeit durchgesetzt. Das beste Beispiel dafür ist die althelladische Keramik von Korakou, die nur handgemacht ist ²⁵. Ganz anders ist die Lage im übrigen Vorderasien: In Susa I und in El-Ubeid ist ein Teil der Töpfe auf einer langsam drehenden Scheibe angefertigt ²⁶; dieselbe Art der Töpferscheibe lässt sich auch in der späten Periode der Tel-Halaf-Kultur belegen ²⁷. Diese Technik, die zuerst nach Südost-Anatolien kommt, könnte über Malatya früher in die Gegend von Sivas gekommen sein, und ein Gerät, das in Alişar III belegt ist, kann sehr wohl auch in der letzten Periode einer an sich gleichzeitigen Kultur in Sivas verwandt sein. Darum hat unserer Ansicht nach das Auftreten der Töpferscheibe keine solche Bedeutung, und das Verhältnis Alişar-Maltepe wird dem von Eutresis-Korakou entsprochen haben.

Abgesehen von Troja ist Maltepe der zweit-älteste Fundort der Töpferscheibe in Anatolien. Sobald die 1946 von C. Schaeffer in Aslantepe ausgegrabenen bemalten Keramiken veröffentlicht sein werden, wird man noch mehr Vergleiche ziehen können und die Chronologie noch besser bestimmen können.

Maltepe ist in der Hatti-Zeit nicht besiedelt gewesen; statt dessen bewohnte man Topraktepe in der Stadt Sivas. Dass manche Motive von Maltepe Ähnlichkeit mit Funden aus der alt-hethitischen Schicht von Boğazköy und Alacahöyük haben, muss man so erklären, dass diese gleichalt mit den Prototypen der inneranatolischen bemalten Keramiken sind. Die Auffindung von bemalter Keramik in Sivas bestätigt Bittel's ²⁸ Vermutung, dass es zur Zeit, wo man in Mittel-Anatolien mancherorts noch einfarbige Keramik benutzte, an anderen, uns noch unbekannten Stellen schon bemalte gegeben habe. Unser Fund beweist, dass die bemalte kupferzeitliche Keramik von Mittel-Anatolien sich viel

²⁴ H. Goldman: Eutresis (1931) S. 115 und: The Palace of Minos I, S. 78.

²⁵ C. Blegen: Korakou, S. 4.

²⁶ Iraq II (1935) S. 64.

²⁷ V. Christian: Altertumskunde des Zweistromlandes S. 95.

²⁸ MDOG 82, S. 15.

weiter ausgedehnt hat, als wir dachten, und dass die Belege zahlreicher werden, je mehr wir nach Osten gehen. Ein weiteres Zeichen hierfür sind Bodenfunde von bemalter Keramik aus dem Gebiet von Kangal, die *Kılıç Kökten* gesammelt hat²⁹. Die Ausbreitung der bemalten Keramik nach dieser Richtung ist ein wichtiger Hinweis für die Frage der Entstehung dieses Typs.

5. Die Grabung in der Unterstadt.

Die Unterstadt ist im Südosten durch Höhengelände, in Westen durch den Höyük geschützt. Im Norden und Nordosten von ihr liegt eine sich nach dem Fluss zu erweiternde Ebene, die ab und zu überschwemmt wird. Wir öffneten in der Mitte dieser manchmal auch überschwemmten Unterstadt einen Graben von 4:3, 25m. Bereits bei 1, 40 m. Tiefe stiessen wir auf Naturboden. Wie das Profil zeigt (Bild 2), ist die erste Schicht gelber Schlamm vom Fluss, der sich mit dem darunter befindlichen, zur ersten Siedlungsschicht gehörenden dunkelfarbigem Erdreich gemischt hat. In dieser Schicht fanden sich keine Scherben. Die eigentliche Siedlungsschicht liegt in der zweiten Schicht. Sie besteht aus dunkelroten Ablagerungen, die durch Reste von gebranntem Stampflehm entstanden sind. Wir fanden in dieser Schicht eine vollständige Küche eines Hauses. In ihr lagen, da sie nach dem Brand nicht wieder benutzt wurde, die Töpfe, Getreidekübel und der Herd 'in situ'. Zwischen den hartgebrannten Stampflehmstücken fanden sich Kohlenreste und Muschelschalen. Auf dem Schnitt als schwarze Adern erscheinende Spuren sind die Reste von verbrannten, in den Stampflehm eingefügten Bohlen. Küche und zugehöriges Haus sind aus mit Planken verstärktem Stampflehm erbaut, ohne ein Steinfundament. Die Stampflehmziegel, die mit Stroh vermischt sind, haben eine Grösse von 50: 25: 30 cm. Diese flachen Ziegel genügen, um daraus eine 50 cm. breite Mauer aufzubauen. Die zusammenstürzende, abbrennende Mauer hat auch die auf dem Boden liegenden Hausgeräte zerbrochen. Der Boden der Küche war glatt und hart. Die Gefässe lagen gruppenweis auf dem Boden. Der runde Herd in der Nordecke des Zimmers war aus flachen Steinen aufgebaut (Bild 8) und 1, 60 gross. Die Steine

²⁹ Belleten Nr. 32, S. 662-667

sind nicht mit Mörtel verkleidet. Die Herd-Ränder sind mit dicken Stampflehmziegeln umgeben, auf denen noch jetzt Reste von Asche und Kohle zu sehen sind. Es handelt sich um den einfachsten, überall verwandten Ofentyp der ersten Kulturen Anatoliens. Neben ihm fand man ein Gewicht und ein paar, offensichtlich in gefülltem Zustand zurückgelassene Gefässe. Nachdem die Gebäude dieser Schicht der Unterstadt abgebrannt sind, ist die Siedlung verlassen und nie wieder besiedelt.

Die erste Siedlung auf dem Mutterboden stellt eine 3. Schicht dar. Die Erde ist hier dunkel-grünlich, sodass sie leicht von der zweiten Schicht zu unterscheiden ist. Eine dünne Kohlschicht, die wie ein Band verläuft, zeigt diesmal aber keinen grossen Brand an, denn Reste von Bauten oder Steinen wurden nicht gefunden.

6. Kleinfunde.

a) *Die Keramik der letzten Schicht unterscheidet sich von der der II. und III., sie muss also getrennt behandelt werden.* Die Keramik der III. Schicht, also der ersten Besiedlungsperiode, ist handgemacht und dem Ton ist Sand beigegeben. Die meisten Stücke haben braunen Fond und sind poliert. Teils sind sie roh, teils gut gearbeitet. Die polierten sind weniger häufig als unpolierte. Sehr selten sind Gefässe, die innen und aussen schwarz, oder innen rot fondiirt sind. Der Formen- und Arten-Reichtum ist nicht gross. Die meisten der auf dem Boden der Küche gefundenen Gefässe hatten einen nach aussen gebogenen Rand, breiten Bauch, zylindrigen Hals und flachen Boden (Bild 75, 77, 78, 79, 80 101). Neben diesem zur Kupferzeit in Mittel- und Nord-Anatolien häufigen Typ finden wir hauptsächlich Stücke, die typisch für Maltepe sind (Bild 81-83, 100). Diese weiten, rundbauchigen Stücke haben eine nach innen zu sich verdünnende Schulter und einen nach innen gewandten Rand. Diese henkellosen Gefässe standen immer aufrecht da, als wir sie fanden. Ein anderer Typ, aussen mit rot-braunem, innen mit schwarzem Fond und mit einfachem Profil, ist typische kupferzeitliche Ware (Bild 84, 85, 93, 89, 90). Ein Lokaltyp der Sivas-Gefässe mit braunem Fond wird gebildet durch flachbodige, weitbauchige Gefässe mit zylindrigem Hals, und symmetrisch angeordneten Henkeln (Fig 11).

Typisch für Maltepe sind auch Gefässe mit bandförmigem Henkel und Hals (Bild 15 - 18). Diese Töpfe haben immer braunen Fond und Polierung; ihre Henkel sind manchmal gekrümmt oder bestehen aus zwei Knöpfen (Bild 16, 20). Auch dies ist eine lokale Besonderheit. Nicht selten sind hier auch die einfachen inneranatolischen Tassen (Bild 19, 20). Viel verwandte man ferner einen tiefen Topf mit nach innen gewandtem Rand (Bild 13), und eine Art Becher mit Hals, der sich scharf gegen den Bauch des Gefässes absetzt (Bild 14). Manche der tiefen Schalen und Töpfe haben einen oder zwei Henkelknöpfe (Bild 68, 73, 74, 99). Ein Ausguss, wie er im Chalkolithicum von Alacahöyük³⁰ und in der Kupferzeit von Dündartepe vorkommt, tritt hier auch auf (Bild 22)³¹.

Im Gegensatz zum eigentlichen Höyük ist hier sämtliche Keramik unverziert. Nur die grob gearbeiteten Stücke weisen unter dem Rand mit dem Finger oder einem Instrument gemachte Vertiefungen auf einem Reliefband auf (Bild 66, 68, 99). Bekannt ist ja, dass man solchen Schmuck, der an eine Art Schnurverzierung erinnert, auch in anderen Teilen Anatoliens geliebt hat. Die Schulterpartie eines dunkelbraunen Topfes ist poliert und mit Zickzack-Motiven verziert (Bild 76).

b) *Die Keramik der ersten Schicht*: Auch die Keramik der ersten Schicht oder der 3. Siedlungsschicht ist handgemacht und dem Lehm ist Sand beigemischt. Aber hier fanden sich die grossen Töpfe mit dicken Wänden und braunem Fond aus der darüberliegenden Schicht nicht mehr. Hauptsächlich sind Scherben aus grauem oder braunem Ton mit beiderseits schwarzem, oder innen hellbraunem Fond vertreten. Die Technik der Polierung ist sehr entwickelt, so dass die dünnen schwarz-fondierten Gefässe wie Glas glänzen. Durch den Einfluss der Flammen sind die Öffnungen der Gefässe auch aussen braun geworden. Trotz der Abweichungen in Technik und Farbe, weisen die Formen der Gefässe keine Besonderheiten auf. Neben solchen mit einfachem Profil und glänzendem Fond (Bild 97-98) gibt es auch Vasen mit nach aussen gebogenem Rand und mit oder ohne Hals (Bild 91, 94-6). Auffallend ist nur ein Becher, der innen grauen, aussen

³⁰ noch nicht veröffentlicht.

³¹ nach unveröffentlichten Stücken im Museum.

schwarzen Fond hat und glänzt (Bild 12); er kann die Vorform für die in späteren Perioden in Inner - Anatolien anzutreffenden bemalten Becher sein³².

Das Material, die Technik, die Brand und die Polierung dieser Keramik der Unterstadt macht einen archaischeren Eindruck als die Waren aus dem Höyük. Die beiderseits schwarzen oder grauen, oder die aussen schwarz, innen braun fondierte Stücke aus der 2.-3. Bauschicht der Zitadelle gleichen denen der II. und besonders der III. Schicht der Unterstadt (Bild 92). So hat also die Besiedlung der Unterstadt früher geendet als die des Höyük's, und die Leute der bemalten Keramik haben nicht mehr dort gewohnt, wo heute flache Felder sind. Dies bestätigt ja auch die Stadtmauer der Zitadelle. Der Keramik nach ist die 2.-3. Bauschicht des Hügels zeitgleich der II. Schicht der Unterstadt. Damals waren die unbefestigte Unterstadt-Siedlung und der Hügel zugleich bewohnt. In der letzten Periode dieser Zeit wird die Unterstadt aufgegeben, während man den Hügel mit einer sicheren Mauer umgibt. Warum man diese Veränderungen vorgenommen hat, wissen wir nicht. Aber die Tatsache der Befestigung der Zitadelle in der letzten Periode beweist doch wohl, dass eine zunehmende Gefahr bestand und man in der Unterstadt nicht mehr wohnen konnte. Man hat ja auch die Unterstadt nach dem letzten Brand nicht wieder besiedelt, sich also wohl an einen sichereren Ort, nämlich die Burg, zurückgezogen. Demnach war also die Unterstadt von Maltepe in der ersten und mittleren Periode der inner-und nord-anatolischen Kupferzeitkultur (2600-2300/2200), die Zitadelle sowohl in der ersten wie in der letzten Periode besiedelt (2600-2000 v. Chr.). Erst Tiefgrabungen auf dem Hügel können erweisen, ob Maltepe schon vor der Kupferzeit (also Alişar I) besiedelt war.

Diese Ergebnisse meiner nur 5 Tage währenden Grabung in Maltepe haben eine erhebliche Bedeutung für die Prähistorie dieses Gebietes. Dies neue Material aus dem Gebiet von Sivas, dessen Wert im Lichte der Grabungen in Zentral-, Ost- und Nord-Anatolien noch anwächst, hat uns einen Lokaltyp der grossen anatolischen Kultur, eine lokale Ober-Kızılırmak-Kultur aufgezeigt.

³² H. de Genouillac : *Céramique Cappadocienne II*, Taf. 34, 21.

TÜRK TARİH KURUMU ADINA KIRŞEHİR'DE CACABEY MEDRESESİNDE YAPILAN ARAŞTIRMANIN LK KISA RAPORU

Dr. AYDIN SAYILI

Dr. WALTER RUBEN

*D. T. C. F. İlim Tarihi Doçenti ve
T. T. K. Üyesi*

*D. T. C. F. Hindoloji
Profesörü*

Cacabey Medresesi hakkındaki rivayetler :

Araştırmanın gayesi, 1272 de (Hicrî 671) Gıyasüddin Keyhusrev ibni Kılıç Arslan zamanında Kırşehir valisi Nureddin Cibril ibni Caca tarafından Kırşehir'de yaptırılmış olan Cacabey Medresesinin bir hey'et medresesi olduğu şayiasının ve bu yolda mevcut bulunan rivayetlerin hakikate uyup uymadıklarını tesbit etmektir.

Şimdi cami olarak kullanılan bu binanın eskiden medrese olduğu, gerek kapı üzerindeki kitabeden, gerekse binanın mimarî tarzından sarîh olarak anlaşılmaktadır. Tesbit edilecek mesele, bu medresenin aynı zamanda astronomi öğretimine de hasır edilip edilmemiş olduğu, ve bu maksat için bir rasat kuyusu ihtiva edip etmediği idi.

Söylendiğine göre kubbe ortasındaki deliğin altında eskiden bir kuyu bulunmakta ve buradan rasad yapılmakta idi. Bu rivayet 1325 tarihli Ankara Salnamesinde yazılı olduğu gibi, bu gün de muhtelif kimseler bu mesele ile ilgili bazı hikâyeler söylemektedirler. Cacabey Camiinde altmış yıl kadar imamlık etmiş olduğu söylenen Ömer Hoca, kubbenin altında eskiden bir kuyu bulunduğunu ve kuyuyu dedesinin körletmiş olduğunu dedesinden naklen hikâyeye etmektedir.

Kuyudan yıldızların rasad edildiği söylenmekte, fakat bu hususta sarîh tafsilat verilmemektedir. Mahallî şayiada rasad kuyusu ile alelade su kuyusu arasında bir tefrik yapılmıyor. Umumiyetle yıldızların kuyu suyu içindeki hayallerinin müşahede edilmiş olduğu zannedilmektedir. Fakat kuyunun su kuyusu olduğu hakkın-da da hiçbir sarîh malûmat verilmemektedir. Meselâ kuyuda

çıkırık bulunup bulunmadığı, suyunun nasıl alındığı gibi meseleler üzerinde hiç kimse tafsilat veremiyor.

Kuyunun rasad kuyusu olması için kuru olması icabettiği gözönünde tutulursa, bu bakımdan ilgi çeken rivayetler de mevcuttur. Kazı esnasında kuyuyu görmeye gelen Mucurlu bir ziyaretçi, bu rasathanenin zamanında üstün bir rasathane olduğu, başka rasathanelerden müşahede edilemiyen yıldızların buradan rasad edilebildiği, veya bu rasathanede eskiden bir yıldızın veya bazı yıldızların keşfedilmiş olduğu rivayetini nakletmiştir. Bu rivayet, kuyudan gündüzün rasad yapmanın mümkün olduğu şeklinde manalandırılabilir. Gerçekten şakulî ve ağız dar bir "rasad kuyusu,"nun ancak gündüz rasadını mümkün kılmak maksadı ile yapılmış olması bahis mevzuu olabilir. Bunun için de kuyunun derin ve kuru olması bir mecburiyettir.

Kuyunun hem kuru, hem de derin olması icab ettiğine göre, kuyu için hususî kurutma tertibatının yapılmış olması lâzımdır. Bu bakımdan ilgi çeken bazı rivayetlere de rastlanmaktadır. Cacabey Medresesi civarında Namazgâh Sokağında Kasap Kadirin ve Osman Sülükçü'nün bahçelerinde yer altında avgunlar bulunmuş olduğu, bunların Medrese istikametine döndüğü, ve içlerinin sel toprağı ile tıkanmış ve kuru olduğunun görüldüğü söylenmektedir. Ayrıca, bir sel basması sırasında kuyuya atılan samanın şehrin başka bir mıntıkasında akan bir sudan çıktığının ve Lale Camii civarında yer altı bir mecradan mumla yürünerek Caca bey Medresesi kuyusuna gelindiğinin tecrübe edilmiş olduğu gibi iki hikâye de mevcuttur. Başka yerlerde de benzerlerine rastlanan bu gibi hikâyeleri ihtiyatla karşılamak akla gelirse de, kuyunun kuru olduğunu veya kurutma tertibatı bulunduğunu ifade etmeleri bakımından dikkate değerler.

Cacabey Medresesi minaresinin, medresenin güney - batısında olmasının gayri tabii olduğu, bunun aslında minare olmayıp rasat kulesi olduğu da söylenmekte ise de, bunun eskiden intikal etme bir rivayet olmadığı, daha fazla medresenin bir rasad medresesi olduğunu kabul etmek ve ettirmek isteyenlerin bu tezlerini desteklemek üzere ileri sürdükleri rasyonalizasyon şeklinde bir delil olduğu anlaşılmaktadır. Kuyunun alelade bir su kuyusu olduğu fikrini müdafaa etmek isteyen bir şahsa da rastlanmıştır. Fakat bunun da eskiden kalma rivayetlere dayanmadığı, fakat böyle bir

noktai nazarı ileri sürmek suretiyle binanın cami olarak kalmasını temine yardım etmek istediği anlaşılmaktadır.

Medresenin eski zemin seviyesi, ve kuyunun yeri ve şekli :

Kubbe altına isabet eden kısımda 7x3 metre ebadında bir sahanın döşemesinin kaldırılması ile kazıya başlandı. Döşeme altında 15 sm. kadar kalınlıkta bir sel toprağı tabakasına rastlandı. Bu tabaka gayet yumuşaktı ve kürekle kaldırılabilir halde idi. Bu tabakanın altında, tahta döşemesi kaldırılan mıntikanın kapı ve mihrab istikametlerinde takriben ikişer metrelik iki muntehada zeminin muntazam ve yassı döşeme taşları ile örülü olduğu görüldü. Kubbe altına isabet eden takriben 3x3 m. ebadında bir sahada bu taşlara rastlanmamıştır (kubbe ortasındaki yuvarlak deliğin de çapı 3 m. dir).

Kırşehir yaşlılarından birinin söylediğine göre medresenin eski zemin seviyesi şimdikine nazaran hayli çukurda imiş. Bulunan döşeme taşları bu söylentinin doğru olmadığına işaret ettiği gibi, bu taşların en eski zemin seviyesine aşağı yukarı tekabül ettiği de temel taşlarının tetkiki ile kesin olarak anlaşılmıştır. Şöyle ki, medresenin iç kapısının sağ kenarında iki kemerin birleştiği yerde duvarın yanı kazılarak temel taşlarının vaziyetine bakılmıştır. Temel taşlarına bağlı ufuk bir taş bulunduğu görülmüştür ki, bu taşın üst sathı duvara yakın kısımda yontulmuş, fakat duvardan uzak kısmı yontulmadan bırakılmıştır. Eski döşemenin altında kalması icab eden bu büyük taşın şimdiki tahta döşemeden seviye farkı 75 sm. dir. Sel toprağı altında bulunan ve yukarıda sözü geçen yassı taşların seviyesine gelince, tahta döşeme, kirişler ve istinat taşları 20 sm., sel toprağı 15 sm., döşeme taşları ile harç 20 sm. dir. Demek ki bu döşeme taşları şimdiki zeminden 55 sm. derinde ve temelde bulunan ufuk taştan 20 sm. yüksektedir. Şu halde eski zemin seviyesi bu döşeme taşlarından çok daha aşağıda olamaz.

Döşeme taşlarının bulunmadığı mıntıkada ve takriben 3x4 metre ebadında bir sahada, kuyu izini belirten örgü taşlarının bulunması ümidi ile kazı ilerletildi. Böyle izlere rastlanmayınca kubbenin tam altındaki küçük bir saha derinleştirildi. 2 metre derinlikte görülen ve muntazam bir şekilde tertib edilmiş benziyen bazı taşlar bir kuyu izi şüphesini ilk olarak verdi. Bu taşların al-

tında ve çizmeleri muhtemel görünen dairede başka taşlara pek rastlanmadı ise de, kazı biraz daha ilerledikten sonra bu taşların kısmen çevrelediği daire içinin dolma ve çevre dışının ana toprak olduğu fark edildi. Gerçekten pek hafif kazma darbeleri ile dolma toprak âdeta kendiliğinden ana topraktan ayrıldı, ve daire şeklindeki bir mıntika bu suretle kendini göstermiş oldu. Bu daire içinde derinleştikçe aynı hal devam etmiş ve kuyunun mevcudiyeti, tahta döşeme şathından 1 metre kadar derinlikten itibaren derinlere doğru açıkça kendini göstermiştir.

Kuyunun eski ağız seviyesi belli değildir. Ağızın eski döşeme taşları hizasında veya daha yüksekte olması icab eder. Kuyunun çapı, cidar örgü taşları hariç, 180 sm. kadardır. Şimdiki zeminden 3 metre derinlikten itibaren kuyunun çapının genişlediği görülmüştür. Cidar taşları 8 inci metreye kadar hemen tamamen akmıştır. Kuyunun bina cephesi tarafındaki kenarı, iç kapı eşliğinden 4 metre mesafededir. Kuyu kubbeye nazaran tamamen merkezî vaziyette ve kubbenin tam altındadır.

Kuyunun derinliği :

Kuyuda rastlanan taşların ekserisi küçükü büyüklü molozlardan ibarettir. Bunların umumiyetle kuyu körletilirken içeri atılmış taşlar olması icab eder. Nisbeten büyükçe ve muntazam taşlara da rastlanmış, ve bunlar bazan kuyu cidarlarında bulunmuştur. Cidarlarda bulunan taşların da ekseriyetle örgü taşı olmayıp, düşerken kenara dayanıp kalmış olduğunu gösteren deliller mevcuttur. En büyük ve muntazam taşlara altı metre derinlikten itibaren tek tük rastlanmaya başlamıştır.

Kuyu kenarlarından akan örgü taşlarının derinlere düştüğüne ve bunlara ancak altı metreden daha aşağılarda rastlandığına göre, kuyunun derinliğinin altı metreden hayli daha fazla olduğu, ve tabanın, suyun belirmeye başladığı 6 ıncı metreden çok daha aşağıda bulunduğu manasını çıkarmak icab eder. Derinliğin fazla olması ise kuyunun rasad kuyusu olduğu şayiasını destekler. Kuyu derinliğinin su seviyesi altında hayli devam etmesi de aynı bakımdan önemlidir.

Araştırmaya 7.5 metreden sonra devam edilememiş, ve kuyunun taban derinliğini tesbit etmek mümkün olmamıştır. Yukarıda da söylendiği gibi, 6 ıncı metreye kadar çıkan adi taşların çoğunun

kuyu körletilirken içeri atılan taşlardan ibaret olduğunu düşünmek makul olur. Bunların ancak bir kısmının yardımcı örgü taşları olduğu farz edilebilir.

Kuyu çapının döşemeden takriben 3 metre derinlikten itibaren genişlediği görülmüştür. Altı metre derinlikte kuyunun çapı 260 sm. olarak tesbit edilmiştir (resim 2). Kuyu çapının aşağılara doğru genişlediğinden şüphe edilmemek icab eder. Fakat aşağı inildikçe kuyunun çapında görülen fark, kuyunun asıl şekline nazaran mübalâğalı olabilir. Bir defa, kuyunun genişlemeye başladığı mıntakada güney-doğu istikametinde duvar kısmında küçük ve mevzii bir kum tabakasına raslanmıştır. Kuyu da bu seviyede daha fazla bu istikamete doğru genişlemektedir. Diğer taraftan, kuyunun zamanla harap olarak su ile dolduğu, ve altıncı metrede ve daha derinde çıkan suyun şariyet hassası ile üç metre kadar bir yüksekliğe, yükseklik ile orantılı olarak nüfuz ettiği ve bu mıntakalarda ana toprak duvarları itikâle uğrattığı, ve kuyu çapının bu sebeple de daha genişlemiş olduğu düşünülebilir. Mamafih aslında da kuyunun aşağı doğru hiç olmazsa 8 inci metreye kadar genişlediği muhakkak olsa gerektir. Meselâ şekil 3 teki C taşının kuyudaki vaziyeti bu intibai veriyor.

Kuyuda su vaziyeti :

Suya altıncı metrede rastlanmış. ve 7, 5 metrede suyun hâlâ “bunalmış,” su olmakta devam ettiği görülmüştür. Yani suyun, yanlardan ve tabandan, bazan yeri pek tayin edilemeyecek şekilde sızdığı bazan da az çok bâriz olarak bazı noktalardan kaynadığı, fakat kazı devam ettikçe su sızıntısının azamî olduğu bu kaynama noktalarının da aynı kalmıyarak mütemadiyen değiştiği müşahede edilmiştir. Civar evlerdeki kuyularda suyun umumiyetle bir ana damardan çıktığı söylenmektedir. Bu kuyuda da böyle bir damarın biraz daha derinde bulunması muhtemeldir. Belki de suyun bunalmış su olmakta devam etmesi, eskiden bu suyu kanalizetmek için kuyu etrafında alınmış bazı tertibat neticesi olabilir. Su seviyesi altına inmek imkânı bulunamadığından bu cihetler tesbit edilememiştir.

Yukarıda bahsi geçen şayialara nazaran kuyunun suyu bir suretle kurutulmakta idi. Kuyuda su seviyesine erişildikten üç gün sonra, halen Hacı Halil oğlu Ömer'e ait olan bahçedeki havuzdan

geçerek yer altında bir müddet aktıktan sonra ırmağa katılan bir suyun kesilmiş denecek derecede azalmış olduğu haberini aldık. Bu hususta bilgilerine müracaat ettiğimiz muhtelif kimseler: "Bu su biz bildik bileli kesilmeden akardı,, demişlerdir. Kuyu suyunu çivitleyerek bu nokta ile kuyu arasında bir irtibat aramaya çalıştıksa da, ertesi sabah ne bu suda, ne de kuyuda çivitten iz bulamadık. Kuyu suyunun kısmen dışarı aktığı, ve şimdi harap ve toprakla dolu olmalarına rağmen, eski avgunların suyu bir dereceye kadar kanallize ettikleri, ve çividin buralarda süzülüp kalmış olduğu bir ihtimal olarak akla gelebilir. Cacabey medresesinden itibaren arazi avgunların görülmüş olduğu noktaya ve kesilen suyun bulunduğu semte doğru hafif meyillidir.

Sonradan alınan bir habere göre, kuyunun tekrar doldurulması bu suyun gürleşmesine sebep olmamıştır.

Bundan takriben kırk yıl önceye kadar Medresenin batı duvarından aşağı yukarı 50 metre mesafede bir kuyu bulunduğunu civarda oturan ve yukarıda bahsi geçen Osman Sülükçü nakl etmiştir. Bu kuyunun kuzey duvarında çıkıp inmeyi kolaylaştıracak şekilde örgü taşlarından dışarı doğru çıkıntı teşkil eden safiha şeklinde köşeli taşlar (say) varmış. Bu kuyu belki de rasad kuyusu suyunun kurutulması için ilk kademeyi teşkil ediyordu. Medrese kuyusunun uzun zaman âtil kaldığı, ve körletilmezden önce uzunca bir müddet sulu kuyu olarak muhafaza edilmiş olduğu muhtemeldir.

Kuyuda bulunmuş olan taşlar; kuyuya inme ve çıkma için tertibat :

Şekil 3 te gösterilmiş olan taşların ebad bakımından birbirlerinden nisbeten az farklı oldukları görülmektedir. Diğer taraftan, her üçü de merdiven taşına benzemekte, yalnız teferruat bakımından bazı farklar göstermektedirler. Bu taşların kuyu için hususî olarak yontulmuş taşlar olmadıkları, fakat merdiven vazifesi görmek bakımından elverişli hazır bazı taşların bulunarak bunlardan faydalanılmış olduğu düşünülebilir. Resim 4 te gösterilen ve 7. 5 metre derinlikte bulunmuş olan mermer sütun parçası bu fikri desteklemektedir. Mamafih daha kesin bir sonuca varmak, ancak kuyuda daha derine inilmek ve çıkacak diğer taşları incelemekle kabil olabilir. 7.5 metrede görülmüş olan büyük bir

mermer parçasını çıkarmak kâbil olmadan araştırmanın durdurulması zorunda kalınmıştır. Kuyu rasad kuyusu olduğuna göre, herhalde inme ve çıkma işinin kolaylıkla yapılabilmesini sağlayacak tertibatın mevcut olmuş olması icab eder. Belki de binanın başka bir yerinden dehliz şeklinde bir merdivenli yoldan kuyuya inme tertibatı mevcuttu. Resim 3 teki taşlar çok ağır olduklarından, bunların kuyuyu körletmek için dışarıdan taşınarak kuyuya atılmış olmamaları icab eder. Bunlar örgü taşları olduklarına göre de kuyuda bir fevkalâdeliğe işaretler.

Kuyu içinde takriben 220 sm. derinlikte bulgur taşı şeklinde mermer bir taş bulunmuştur. Şekil 5 te görülen bu taş bir sütun kaidesinin içi oyularak yapılmıştır. Bulgur taşı veya soku olmak için çok küçük, dibek olmak için büyüktür. Havan olarak kullanıldığı muhakkak olmakla beraber, bu taşın aslında mukaar bir güneş saati olduğu bir ihtimal olarak akla gelebilir. İbrenin takılacağı kısım kırıktır. Çukur sathıta taksimat çizgisi bulunmamaktadır. Taksimat şebekesinin kazılmış veya zamanla silinmiş olması muhtemeldir. 7. 5 metre derinlikte aynı şekilde ve mukaar sathı daha büyük, fakat kenarları daha ince bir taş daha bulunmuştur. Bu taş dörtte bir küre şeklindedir.

Medresenin damında bırakılmış mermerden safiha şeklinde bir tek taş bulunmuştur (Res. 6, 15, 19). Duvar tezyini için hazırlanan kaplama lavhalara benzeyen bu taşın kalınlığı 4-5 sm. kadardır. Üzerindeki çizgiler 1 mm. kadar derinliktedir. Her dört kenarda da yalnız cepheye yakın kısım yontulmuş ve küçültülmüştür. Kenarların arka kısmı kaba bırakılmıştır, ve yontulmuş kısımlara nazaran dışarı taşar vaziyettedir. Bu bakımdan duvar tezyini için hazırlanmışa benzemiyor. Arka sathın yalnız orta kısmı büyük kavisli bir silindir sathının küçük bir kesiti şeklinde yontulmuş, bunun etrafı yontulmadan bırakılmıştır. Medresede bu taşın hesab cedveli olarak kullanılmış olması akla gelebilir.

Tandır yeri ve küp; kuyunun körletilmesi :

Kuyunun sağında ve eski döşeme seviyesi altında bir tandır yerine rastlandı. Burada çana benzer şekilde ve üstü ile altı açık bir küp bulunmuştur. Küpün ağzı döşeme seviyesinden 85 sm. derinlikte idi. Küpün yüksekliği 90 sm. idi (Res. 7, 12). Küpün açık olan altı kırılmış olmayıp hususî olarak açık bırakılmışa ve kavisli

bir şekilde süslenmişe benziyordu. K   n altı taş parçaları ve tuğla toprağından yapılmış harçtan (horasan) bir temel üzerine sıkıca oturtulmuş ve yapıştırılmış, etrafı da büyükçe çömlek parçaları ile takviye edilmişti. K   n içerisi toprakla dolu idi. Bu toprak içinde köşk sayıda   ini ve seramik parçalarından başka kemik parçaları ve yumurta kabukları bulunmuştur. Kemikler ekseriyetle kaburęa kemikleri idi. K   n etrafındaki toprağın k  l, kömür ve yanmış çömlek parçaları ile dolu olduğu görülmüştür. K   n kendisinde ve içindeki toprakta yanık izleri bulunmamıştır. K   n tabanında 30 sm. kadar derinde, 20 sm. yükseklikte bir küp g  ğdesi kısmı (  ember şeklinde) bulunmuştur (Res. 7, 13). Bunun altında başka yanmış maddelere rastlanmamıştır. Kuyu içinde de nadiren ve yer yer yanık tahta parçalarına rastlanmıştır.   an şeklindeki k   n dışında ve içinde bulunan toprak dikkatle temizlenmişse de, k  p esasen çatlamış olduğundan ve ancak içinde ve dışında bulunan toprak yardımı ile şeklini muhafaza ettiğinden, sağlam olarak yerinden çıkarılamamıştır.

Muhtemel olarak burası tandır yeri olarak kullanılmış ve burada muhtelif tandırlar kurulmuştur. Sonradan da tandır yeri terk edilmiş ve içine   an şeklindeki k  p yerleştirilerek belki gıda deposu olarak kullanılmıştır. Tandır yerinde ve kuyunun içinde ve kenarlarında bulunmuş olan seramik ve   ini parçaları gibi bakiyeler toplanarak muhafaza edilmiştir. Etnoğrafya müzesi müdürü Remzi Oğuz Arık'ın vardığı sonuç şudur ki, bu mıntika umumiyetle taşıma toprakla dolmuş olduğu için, bu çömlek ve   ini parçaları stratigrafik bir bir sıralanma göstermemekte ve kronolojik bakımdan sarıh sonuçlar vermemektedir. Tandır yeri ve k   n medreseye ait olmaları muhtemel olduğu gibi, bunların medreseden eski oldukları da akla gelebilir.

Araştırmanın durdurulması :

Kuyuda su çıktıktan sonra, kazı ilerledikçe çalışma temposu da o nisbette ağırlaşmıştır. Suyun boşaltılması bir emme basma tulumba ile yapılmış, 4-7-1947 sabahı su 25 dakikada, 6-7-1947 sabahı bir saat 25 dakikada, 7-7-1947 sabahı ise iki saatte boşaltılabilmıştir. Kuyu çapının aşağı doğru büyüdüğü söylenmişti. Su mıntikasında duvarlar bütün gece ıslanarak yumuşadığından toprak kaymasını önlemek için bu kısımların alınması icab etmiş, ve

bu suretle kuyuda derinleştikçe çıkan çamur hacmi derinleşme ile birlikte hayli artmaya başlamıştır. Çalışma 7.5 metre derinlikte artık güçlkle ilerler hale gelmiş, diğer taraftan da kuyu duvarlarının alt kısımda içerlek olması, üstte boşta kalan taprak tabakasının göçmesi tehlikesini doğurmuştur. Kuyunun içerlek duvarlarını olduğu şekilde muhafaza etmek güç ve masraflı olacağından, kuyu, döşemeden itibaren üçüncü metreye kadar tekrar doldurularak emniyetli bir halde bırakılmıştır.

PRELIMINARY REPORT ON THE RESULTS OF THE
EXCAVATION, MADE UNDER THE AUSPICES OF
THE TURKISH HISTORICAL SOCIETY, IN THE
CACA BEY MADRASA OF KIRŞEHİR, TURKEY.

By

Dr. AYDIN SAYILI,

*Assistant Professor of the History of
Science in the University of Ankara
and member of the Turkish Histori-
cal Society.*

Dr. WALTER RUBEN

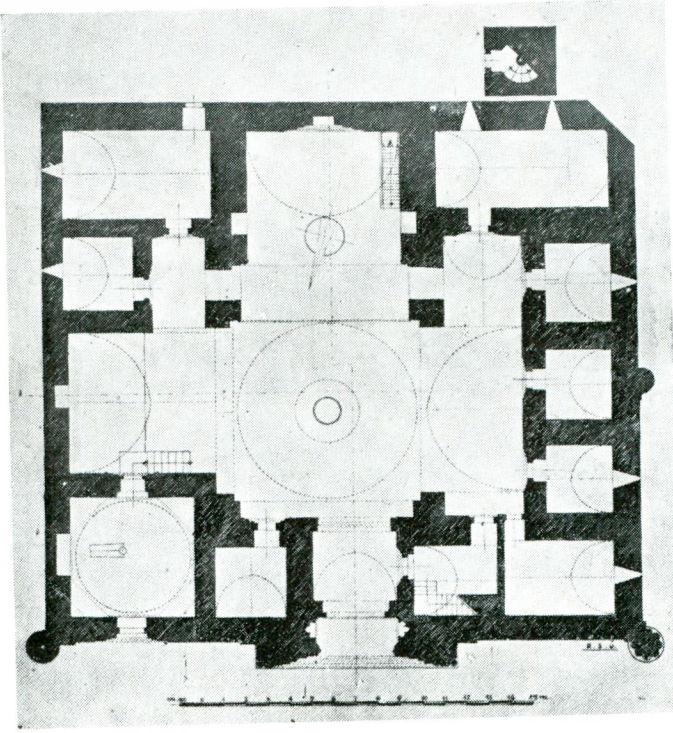
*Professor of Hindology in the Univer-
sity of Ankara.*

Local Tradition Concerning the Caca Bey Madrasa.

The aim of the excavation was to establish the factual value of the legend and local tradition claiming that this institution was a madrasa for teaching astronomy. The Madrasa was built in 1272 (H. 671) by Nûr al Dîn Jibrîl ibn Jâja (Caca), governor of Kırşehir during the reign of the Saljuq emperor Giyâth al Dîn Kaykhusraw ibn Qilij Arslan.

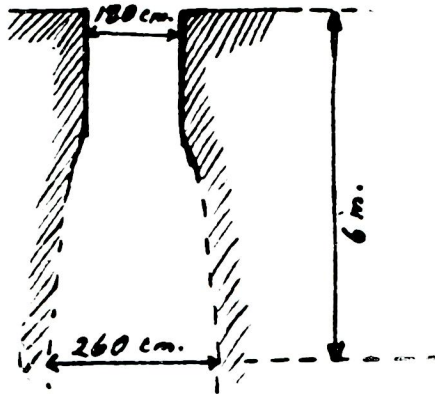
At the present time this building is used as a mosque. The uppermost inscription over the entrance on the façade of the building, as well as its architectural features and plan of construction, leaves no doubt that it was originally built as a madrasa. It served as a madrasa for several centuries and began to be used as a mosque only a few generations ago. The problem to be investigated is, therefore, not whether it was a madrasa, but whether it was a madrasa for teaching astronomy. In such a case, most likely, the Madrasa would not be devoted exclusively to the teaching of astronomy, but along with other subjects, instruction in astronomy would also be available in it.

According to local tradition there was an "observation well," inside the building and directly under the opening of the dome. A circular hole was left on top of the dome; this opening has been closed in relatively recent times with a superstructure in the shape of a small tower. Apparently the earliest appearance in

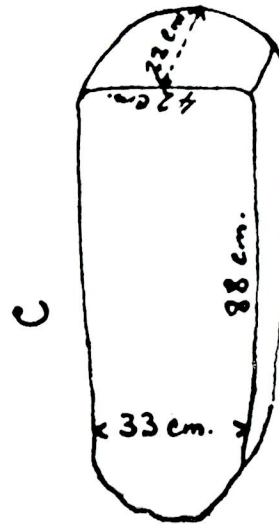
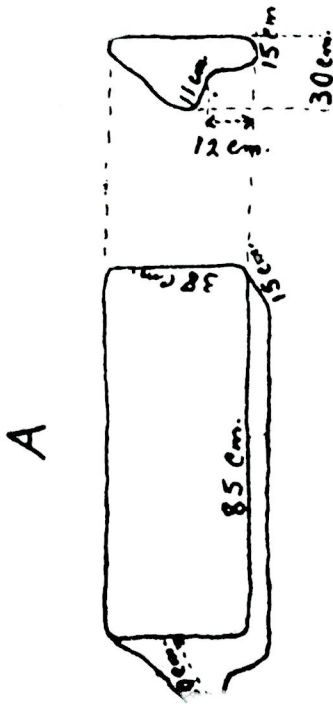
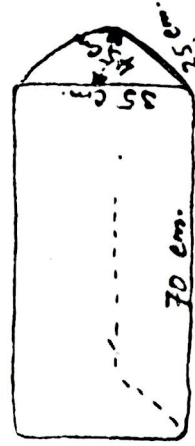
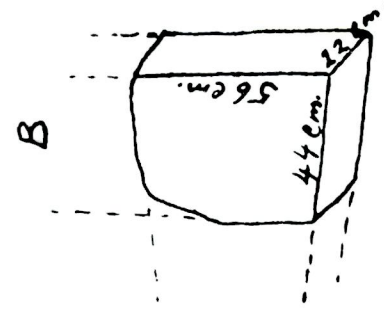
Res. 1 — Cacadbey Medresesi'nin genel plânı. (Bk. A. Saim Ülgen, Vakıflar Dergisi, sayı 2, s. 261, Res. 1).

Fig. 1 — General plan of the Caca Bey Madrasa. (Taken from A. Saim Ülgen, Vakıflar Dergisi, No. 2, p. 261, fig. 1).

Res. 2 — Kuyu çapının aşağı doğru genişlemesi.

Fig. 2 — Vertical cross section; the conical shape of the well.

Res 3 — (İzahat karşı sayfadadır).
Fig. 3 — For explanation see next page.

A 5,5 ile 6 metre arasında bulunmuştur. Bundan sonra çıkan büyük taş B dir. Satırları yontulmuş, fakat bir parçası kırılmış hissini vermektedir. Bu taş kuyunun güney duvarına bitişik ve düz sathı yukarıda olarak bulunmuştur.

B'nin tam altında kuyuda çıkan en büyük taş bulunmuştur. C 6 metre ile 6,5 metre arasında, ucu duvarla temasta ve muhaddeb sathı yukarıda bulunmakta idi. Satırları oldukça muntazam, fakat şuradan buradan küçük-küçük parçalar kopmuş.

C'nin seviyesinde ve karşı duvarla temasta yassı bir taş daha bulunmuştur. Sathının ebadı takriben 30×40 sm. dir.

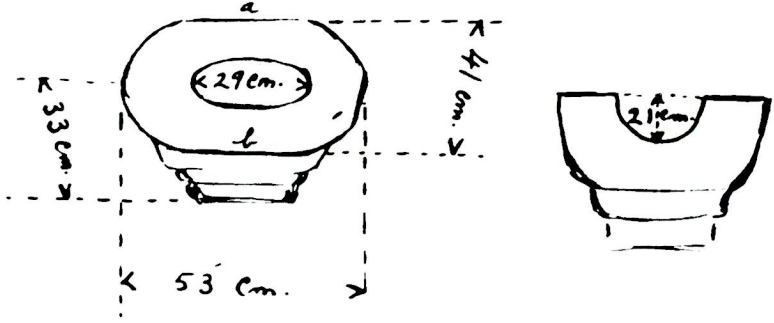
D Kuyunun ortasında 6,5—7 metre derinlikte bulunmuştur. Prizma şeklindedir. Maktai ikizkenar üçgen şeklindedir.

A was founde between 5,5 and 6 m. depth. B was found at a slightly deeper level. B appears to have been a carefully cut stone, but two of its sides to have broken away. This stone was found lying against the south wall of the well, its flat surfaces atanding horizontally. C, the largest stone found in the well, was contiguous to and underneath B. It was at a depth between 6 and 6.5 m. It touched the periphery of the well, its convex surface facing upward. Its surfaces are quite ragular in shape but broken at certain points. Another flat stone was found at the same depth as C but on the opposite side of the well. Its surface measured approximatey 30×40 cm. D was found in the middle and at a depth of 6,5—7 m. It is in the shape of a prism, its cross section being an isosceles triangle.

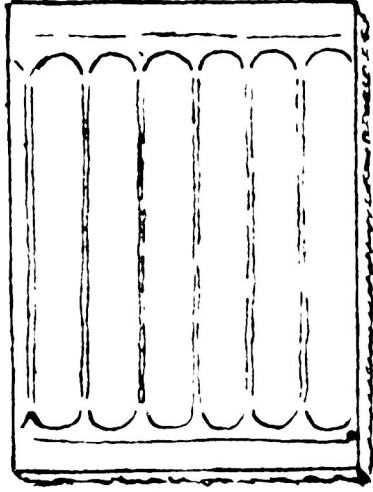
Res. 4 — S. 678'e bakınız.

Fig. 4 — See p. 688.

Res. 5 — Karşılıklı iki kenar (a, b) düz; üçüncü kenarda da küçük bir satıh var.

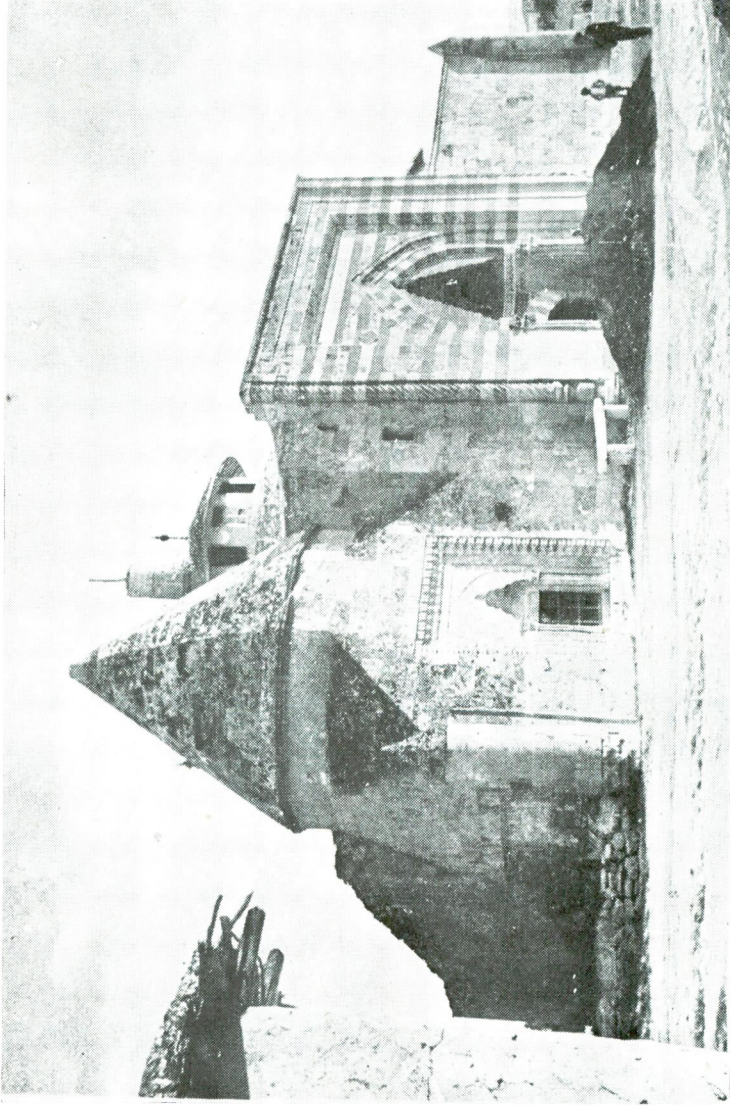
Fig. 5. The two facing sides a and b are flat, and there is also a small flat part on one of the other sides, as seen in the picture.

Res. 6 -- S. 679'a bakınız.
Fig. 6 — See p. 689.

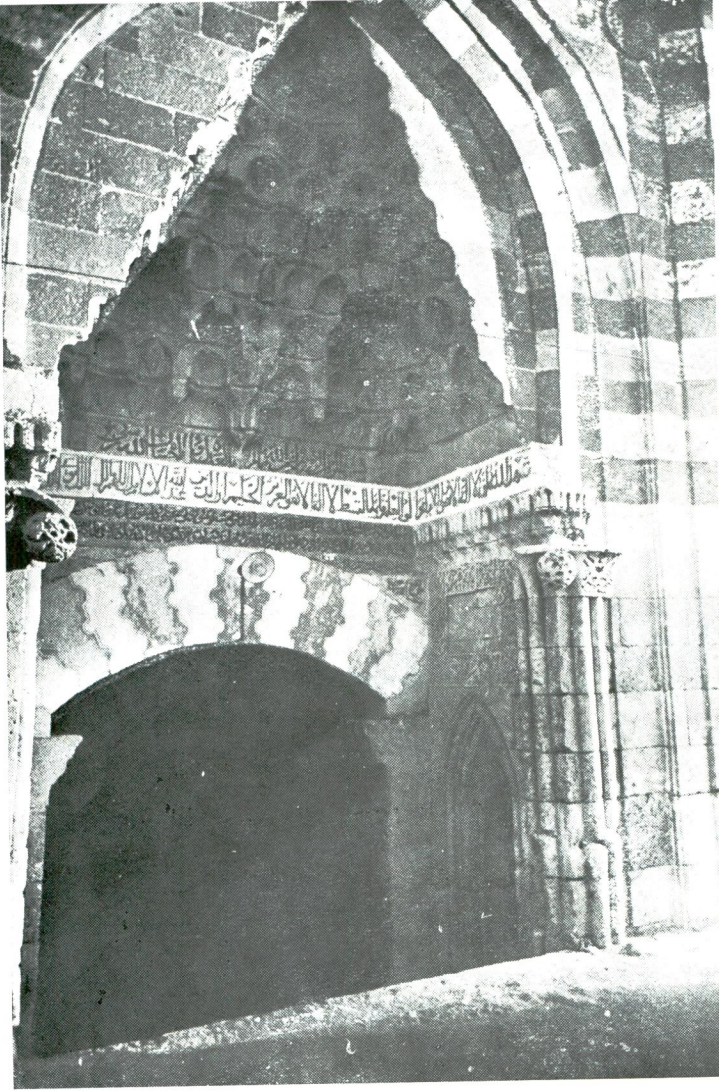

Res. 7 — S. 679 — 80'e bakınız.
Fig. 7 — See p. 690.

Res. 8 — Caca Bey Medresesi'nin önden görünüşü. Sivri kubbeli kısım Caca Bey'in türbesidir. Kapı önündeki toprak yığını kazı neticesinde meydana gelmiştir. Kubbe ortasındaki deliği kapatmak için yapılmış olan kâgîr ilâve, üstü kiremitli olan kısımdır.

ig. 8 — The Caca Bey Madrasa, frontal view. The part with a conical dome is the mausoleum of the founder of the Madrasa. The pile of earth near the door is a result of the excavation. Note the superstructure with tiled roof ; it marks the part of the dome which was originally left open.

Res. 9 — Medresenin giriş kapısı. Kapı eşiğine merdivenle inilmektedir. Halbuki eskiden yer seviyesi şimdikinden belki takriben iki metre daha aşağıdaydı ve rivayete göre Medrese kapısına merdivenlerle çıkılıyordu. Fig. 9 — The entrance of the Madrasa. The threshold is now below ground level, and there are staircases leading down to the Madrasa's floor level. Originally the situation used to be the opposite. It is said that the ground level was below the level of the floor of the Madrasa and there were staircases leading up to the door. The rise in the street level has perhaps been as much as two meters.

Res. 10 — Kuyunun ilk sarıh izi.
Fig. 10 — The first clear sign showing the existence of the well.

Res. 11 — Daha su çıkmadan kuyudan bir görünüş.
Fig. 11 — A view of the well before the level of water was reached.

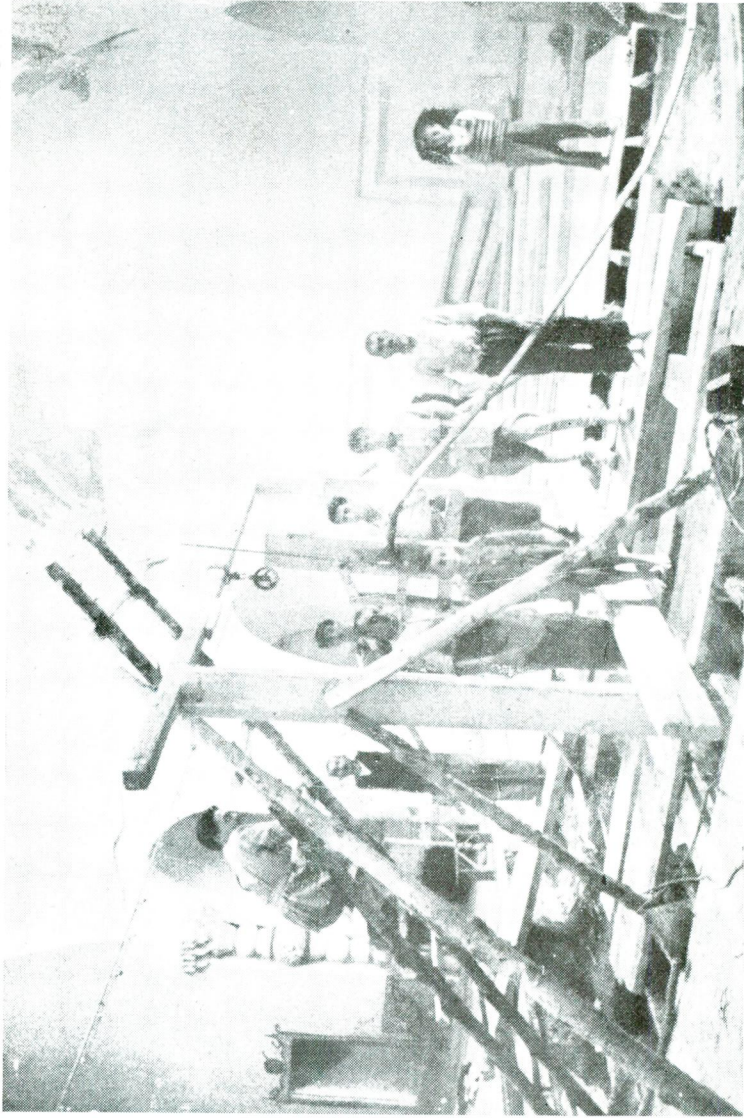

Res. 12 — Çan şeklindeki küp.

Fig. 12 — The bell-shaped jar.

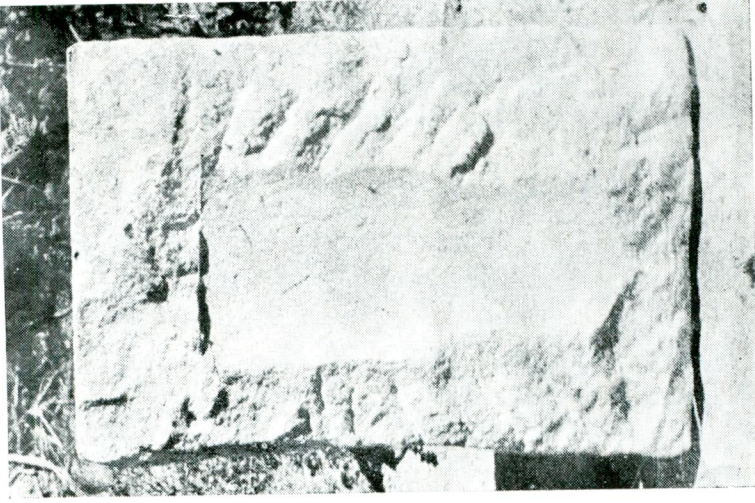

Res. 13 — Çember şeklindeki küp gövdesi parçasının yeri.
Fig. 13 — The place where a section of a jar in the form of a
ring was found.

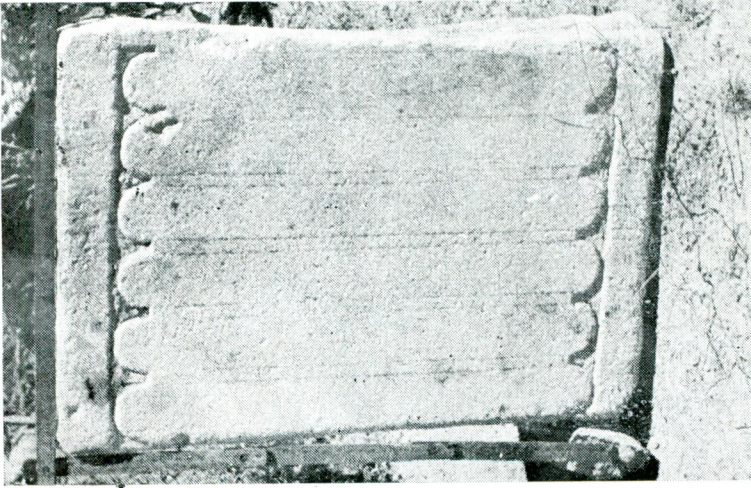

Res. 14 — Kazının son safhalarını tesbit eden bir resim.

Fig. 14 — The last stages of the excavation.

Res. 16 — Mermer safhanın arkası.
Fig. 16 — Back of the plaque.

Res. 15 — Medrese damında bulunmuş olan mermer
safhanın önden görünüşü.

Fi 15 — The marble plaque found on the roof of the
Madrasa ; ferotal viw.

printed form of the tradition in question is a note in Ankara Sal-nâmesi (Ankara Year-Book) from the year 1325 of Hîjra, i. e., about forty years ago. As an oral tradition it is quite well-known in Kırşehir. Ömer Hoca, who served as *imâm* of the Caca Bey Mosque for about sixty years, relates from his grandfather that it was he who filled up and closed the well.

In the local tradition it is claimed that astronomical observations were made from the well through the hole in the dome, but no specific details are given, and no clear distinction between an ordinary well and an "observation well," is made. It is believed by some that the reflected images of the heavenly bodies in the water were observed by the astronomers. Neither is there any definite and clear information or detail concerning the existence of water in the well. No answers, e. g., are given to questions such as the manner of drawing water from the well.

The well should be dry if it were really an "observation well." There are bits of information in the local legend which are of interest in this respect. A visitor from Mucur, in the vicinity of Kırşehir, said he had heard by word of mouth that the "Caca Bey Observatory," was in some ways superior to other observatories of its time; stars which could not be observed from other observatories were observed from this one, or a new star or certain new stars had been discovered in this observatory.

This information may be interpreted to mean that day time observation was possible from the well. In this case, the well should be both dry and deep. It may have been necessary to take measures to render the well water-tight against seepage or subsurface beds of water; and the excavation has shown that this was indispensable if the well was not a water well. There are stories too which are of interest in this respect.

Underground conduits constructed with flat stones were found in the gardens of Kasap Kadri and Osman Sülûkçü on Namazgâh Street, in the vicinity of the Caca Bey Madrasa. They were observed to turn in the direction of the Madrasa; they were filled and blocked with sand and soil and were dry. In addition, stories exist that the Madrasa was once flooded, and that straw thrown into the well was observed to come out in the water flowing at another point of the city. It is also said that an

underground tunnel extended between the Caca Bey well and the Lâle Mosque in the neighborhood, and that a certain person had walked through this underground passage with a candle and had examined it.

Stories of the latter types are to be found in other localities too, and one should be cautious about accepting them as true. Nevertheless, they are of interest here, for they imply that the well was dry, and that certain measures may have been taken to keep it dry.

One also meets the claim that the minaret was originally an observation tower, and the fact that it is located on the southwest corner of the building is mentioned in support of the view that originally it was not a minaret. But this argument does not seem to be part of a legend; apparently it is a rationalization which has occurred to those who want to support and strengthen the claim that the Madrasa served the purpose of teaching astronomy. There is at least one person too who has occasionally insisted, without giving any reasons, however, that the well had nothing to do with astronomy and that it was a water well pure and simple. Apparently he was not a transmitter of any stories he had heard, but had his fears that the building might be converted into a museum and the city deprived of its most beautiful mosque if the well were found to be an observation well.

The Original Level of the Floor of the Madrasa and the Position of the Well.

The excavation was started by removing a section of about 7×3 m. of the present wooden platform, a section directly under the dome. Under the platform a layer of flood soil of about 15 cm. thickness was found. The soil in this layer was very loose; it could be removed by shovel and needed no digging. Under this layer, the ground was found to have been paved with rather large and regularly shaped flat stones. There was no pavement in the middle, i. e., in a space corresponding in dimensions approximately to those of the opening of the dome directly over it (the diameter of the circular hole on the dome is about three meters); this is the space where the well was later found. Only the two ends, i. e., sections having the dimensions of 2×3 m. on both extremities were found to be paved.

These pavements contradicted the claim of an old man according to whom the level of the original floor must certainly have been considerably below the present one. For an examination of the foundation stones showed that the original floor level could not have been much below the pavements found. The foundation stones examined were those on the west side of the inner door of the building at the corner where two arches join. A large horizontal stone forming part of the foundation stones was found to rest under the pillars joining the two arches. Its surface projecting out from the walls was observed to have been cut into a smooth surface in its sections near the walls and presumably in the sections under them, the parts further away from the walls being rough and irregular. This stone, which must have remained below the original platform, is 75 cm. below the present wooden floor. The wooden platform, the beams, and the stones on which they rest occupy a depth of about 20 cm. Underneath, there are the above-mentioned 15 cm. of loose soil, and about 20 cm. of pavement stones. This means that the stone pavement is 20 cm. above the horizontally projecting foundation stone, and that the flat stones either represent the original floor or correspond roughly to its level.

Excavation was continued in a space directly below the dome measuring approximately 3x4 m., with the hope of finding clear traces of the stone walls of the well. No such walls were found, however, and the excavation had to progress in the form of cautious groping. In the center a narrow section was dug to a depth of two meters, and this hole was then widened radially outward. This process turned out to be very helpful. For although certain stones found proved to be false alarms, as the hole was widened, the periphery of the well began to appear as the boundary between an outer section of hard virgin soil and a cylindrical central column of relatively loosely packed earth. This central portion easily fell off, and the contour of the well became apparent by itself. The same situation continued at deeper layers. The well, stripped of its stone walls, could be traced up to one meter below the present platform. As the digging above this level had been done horizontally, the well could not be traced further up.

The level of the mouth of the well remains unknown. It should be the same as the original platform, or higher. Without its stones, i. e., at its present state, the diameter of the well is about 180 cm. This diameter has been observed to increase gradually beginning from a depth of 3 m. The stones forming the retaining walls have been found to be absent down to a depth of 7.5 m. where the excavation was stopped. The distance between the threshold of the inner door and the point of the circumference of the well closest to it is 4 m. The well is directly under the hole at the center of the dome.

The Depth of the Well.

A considerable number of stones were found inside the well. Almost all these stones were small or medium in size and irregular in shape. It is reasonable to assume that they were thrown in for filling the well. A few fairly large and regularly shaped stones were also found. Moreover, some of the stones were found standing squarely against the walls. Generally, these stones too seem not to have been part of the retaining walls, however, but to have stopped against the walls when they were thrown in. At least, they seem not to be standing in their original positions. The largest stones were all found after six meters depth. Some of the medium size irregular stones may have been part of the stone structure inside the well; they may have served as auxiliary wall stones.

Apparently the stone walls collapsed at a certain time and fell into the well. As these stones seem to be found only sporadically and especially at depths exceeding six meters, the natural conclusion to be drawn is that the well was considerably deeper than six meters at which water appeared. This means that the bottom of the well was much deeper than that necessitated by a water well. One is, therefore, led to think that if the well could be kept dry, this evidence may be considered to support the local legend that the well was an astronomical one. As it was impossible to continue the excavation beyond about 7.5 m., however, the depth of the bottom of the well could not be determined.

After a depth of three meters the well began to widen regularly toward the bottom. At 6 m. the diameter was found to be 260 cm. (fig. 2). Apparently the well was intentionally built in the shape of a cone. Due to the following reasons, however, the observed widening of the well may be exaggerated compared to its original shape. At a depth of about 3 m. a local and small pocket of sand was observed around the southeast section of the well; this is the point where widening starts, and at this level the tapering shape of the well is most pronounced. Moreover, it is reasonable to assume that due to direct contact with water and through capillary action the walls were eroded especially after the collapse of the retaining walls. Such erosion would naturally be most pronounced at depths close to the level of water, and the process of erosion through moisture would decrease gradually up the walls. Nevertheless, the position of certain stones, e. g., the stone marked C in fig. 3 and those found around it, give an impression that the well was originally built in the form of a cone.

Water in the Well.

Water appeared at the sixth meter. At 7.5 m. water was rather copious, but contrary to the expectation of the well-digger it did not flow freely. Using his expression, it was "pent-up," water; it seeped into the well from many directions, including the bottom, and the points of maximum seepage kept changing. The waters of the wells in the neighborhood appear at equivalent or higher levels and are in the form of underground fountains, according to the well-diggers of the town. Probably in this well such a vein exists at a deeper level. Perhaps too, we had dug through and gone below the water bearing stratum. In this case, the water continued to be "pent-up," possibly because certain measures had been taken to lead off the water; and although this system has ceased to function properly it is not completely ruined. As we have seen, certain local legends tend to indicate that the water of the well was diverted in order to keep the well dry.

Three days after the water level was reached in the well, we were informed that our activities had affected the volume of a little contributory of the stream. This little body of water

comes out in the form of a spring and pours into the pond in the garden of Hacı Halil oğlu Ömer, then follows a short underground course to come out again and join the stream. We were told that all of a sudden it had very noticeably decreased in volume ; it had almost dried up. Other people also assured us they had never seen it so meager before. The underground conduits mentioned before are between this point and the Madrasa, and the terrain slopes gradually from the Madarasa to this section of the stream, i. e., in the direction of west-southwest. It was considered worthwhile, therefore, to give some attention to this problem.

Some indigo was thrown into the well that evening to see if this would establish any connection between the well and this point, but the next morning no coloration could be seen in the little streamlet. Neither was there any noticeable trace of the pigment in the well, however. This may be interpreted to mean that there really is a considerable outward flow of the water of the well, although our experiment did not serve to indicate any connection between the two points. One informer gave the news later that the volume of the streamlet had not increased after the refilling of the well.

Osman Sülükçü, who has been mentioned before, remembers the existence of a well until about forty years ago at approximately fifty meters to the west of the Madrasa. Within this well, on the north side, there were flat triangular stones projecting away from the walls in a manner to facilitate going down and up the well. This well may have served as a first step in leading off and draining the water of the Madrasa well.

Stones Found Within the Well; Arrangement for Getting in and out the Well.

The larger stones shown in fig. 3 will be observed not to differ very much in their dimensions. Moreover, all three resemble steps of staircases and are different only in details. It is possible that they formed parts of a winding staircase in the well. In that case, they were probably not cut especially for the well, but were chosen because their shapes made them convenient for such use. The piece of marble found at a depth of 7.5 m. and seen in fig. 4 may be considered to support such a view. Nothing

final can be said concerning these matters, however, without first examining other stones which may be found at greater depths. The excavation was brought to an end without being able to pull out a large piece of marble first seen at 7.5 m. If the well were an observation well, it must necessarily have been equipped with convenient means of up and down traffic. Such a question may have been solved by a staircase fitted into an inclined tunnel leading from another part of the building to the bottom of the well. At all events, these stones must have been part of the well; they are too heavy to be carried from outside and thrown into the well for the purpose of filling it. Considering their shapes they would not be very convenient for the mouth of the well, and if they formed part of the retaining walls, this would be an indication that the well was one built at least with special care.

At a depth of about 220 cm. a hollow hemispherical piece of marble, resembling the cracked-wheat mortars of Anatolia, was found (fig. 5). This was made by boring a deep convex surface on a base of a column. Its size is too small for being a wheat mortar, and too big for being a coffee mortar, but very likely it was a mortar for a variety of purposes. One may venture the guess that it may possibly have been a concave sun-dial. The dimensions of the concave surface bring this to mind, and another indirect evidence in support of such a possibility is that the point where a horizontal pointer could have been fixed is broken. No network of curves can be seen on the concave surface, but this may be due to its later conversion into a mortar. At a depth of about 7.5 m. another hollow stone, resembling the above-mentioned one, was found. The concave surface of this stone was much larger and the sides thinner. This stone was in the shape of a quarter of a sphere.

A single flat piece of marble was found abandoned on the roof of the mosque (figs. 6, 15, 16). It resembles plaques with which walls are faced for purposes of decoration. It is about 4-5 cm. thick, and the lines seen on its polished surface are grooves about 1 mm. deep. The sides of the stone are trimmed and finished into strips of smooth surfaces near the front edges. The remaining parts near the back edges of the sides are only rough-

ly cut and they slightly project outward, so that the sides have the form of rabbets. It is possible that this single and isolated plaque was used as an abacus in the Madrasa. The back surface has been left rough except for a section of cylinder cut out in the middle.

Furnace and Jar.

To the west of the well and within the excavated area a bell-shaped jar was found. Both its top and bottom were left open. The top was about 85 cm. below the platform, and the height of the jar was 90 cm. (figs. 7, 12). The edges of the bottom were decorated with a pattern of waves in relief. This jar was fixed firmly to a foundation constructed with pieces of stone and a mortar made of powdered brick (*khorrâsân*), and its sides were supported and propped with the help of large pieces of pottery. The jar was found to be full of earth containing a few fragments of plain and glazed pottery as well as some bones and egg shells. The bones were mostly rib bones. Ashes, charcoal, and burnt pottery were found to be very abundant in the earth surrounding the jar. The jar itself, as well as the earth within it, was free from traces of fire. About 30 cm. below the bottom of this jar, a section, in the form of a ring, of another jar was found. This was larger in diameter and the height of this cylindrical ring was about 20 cm. (figs. 7, 13). Below this, no traces of burnt material existed. Inside the well too, burnt wood was occasionally encountered.

The earth around and inside the jar was carefully removed. As the scraping progressed it was found to be cracked in many parts, however, and it was impossible, therefore, to bring it out in one piece.

It appears that this was the site of a furnace, and that several furnaces were built here successively. Later it ceased to be used as a furnace; the bell-shaped jar was placed here and used probably as a place for storing food. The furnace and the jar may be older than the Madrasa, or they may have been used in the Madrasa. A rather rich and interesting collection of pottery, now at the Ethnographic Museum of Ankara, was found during the excavation. The conclusion reached by Remzi Oğuz Arık, director of the Museum, is that as the region has mostly been

filled artificially, these finds present no stratigraphic sequence and are of no help in chronological respects.

The End of the Excavation.

After encountering water, the pace of the excavation slowed down rapidly. The water was drained with the help of a mechanical pump. On the morning of 7-4-1947 water was emptied in twenty five minutes, on the morning of 7-6-1947 in one hour and twenty five minutes, and on the morning of 7-7-1947 in two hours. Down to the sixth meter the walls were braced with the help of a wooden structure. After this level such fortification ceased to be effective. As a result of contact with water all night, chunks of earth were in danger of detaching themselves and falling off the walls, and had to be taken down and cleaned away. Thus the tapering of the walls increased in this section, and the mud to be hauled up per unit gain in depth increased considerably. Considerations of safety, as well as financial and technical difficulties, made it impossible to continue the excavation. Filling the well was more safe and less costly than trying to keep it open with the help of adequate fortifications and bracings. The well was, therefore, filled back to a depth of three meters.

VESİKALAR :

BURSA ŞER'İYE SİCİLLERİNDE

FATİH SULTAN MEHMED'İN FERMANLARI

Dr. HALİL İNALCIK

Osmanlı arşivlerinde Fatih devrine ait vesikalar, bilindiği üzere, azdır. Ancak, bu vesikaların, bu devri tanımak için tama-
miyle yetersiz olduğu da iddia olunamaz. Başvekâlet Arşiv Daire-
si'nde bulunan bu devre ait defterler ¹, bilhassa müesseseler tarihi
bakımından, zengin bir koleksiyon teşkil etmektedir. Fakat bilva-
sita hadiselerle de dokunmakla beraber, bu defterler, bize yürüyen
hayatı, cemiyet ve devletin hareketlerini doğrudan doğruya gös-
termekten uzaktır. Bu bakımdan eşsiz kıymette bir hazine, şer'-
iye sicil defterleri'dir. Bu defterlerde, payitahttan gelen her
tür emirlerle birlikte, memurların faaliyet ve teşebbüsleri, içtimai
ve iktisadî hayat hakkında bir çok vesikayı bir arada bulmak
mümkündür ². İşte bugün Fatih devrine ait böyle bir defter elimizde-
dir ve burada neşrettiğimiz fermanlar bu defterden çıkarıl-
mıştır. Henüz başka bir eşine raslamadığımız bu biricik defter ³,

¹ Bosna, Sofya, Selânik, Novaberde, Aydın, Sivas, Tokat, Teke gibi impa-
ratorluğun çeşitli bölgelerine ait istatistik malûmatı ve tımar kayıtlarını ihtiva
eden bu yirmi kadar defterin yanına, mülga Maliye Nezareti arşivinden gelen
vesikaların tasnifi neticesinde yenilerinin katılacağı alâkalılar tarafından söyle-
niyor (bu defterlerden bazıları A. Refik tarafından T. O. E. M. de neşredil-
miştir). Başvekâlet Arşivi'nde tasnif olunmuş milyonlarca müteferrik vesika ara-
sında, şimdilik, Fatih devrine ait yeni vesikalar çıktığını bilmiyoruz. Topkapı
Sarayı Müzesi Arşivi'nde ise bazı fermanlar ve nâmeler bulunmuştur (bak.
Arşiv kılavuzu, I. fasikül, İstanbul 1938, s. V).

² Böyle bir sicil defterinin mahiyeti hakkında bak: Osmanlı Tarihi hak-
kında mühim bir Kaynak, D. T. C. Fakültesi Dergisi, cilt I sayı 2, sahife 89.

³ Bursa Müzesi, şeriye sicil defterleri; No. A 3/3. Yine Bursa Müzesi'nde
Fatih devrine ait iki defter daha vardır. Fakat bunlar tereke defterleridir. Ölen-
lerin adlarını, mahallelerini, bıraktıkları eşyaları, tahmini değerlerini, alınan
resimleri gösteriyor. No. A 1/1 de 89 varaktan ibaret olan en eskisi, 867 Ce-
maziyülâhîr- 868 Rebiyülâhîr (1463 Mart- 1463 Aralık) tarihleri arasındadır. 157
terekeyi ihtiva etmektedir. No. A 2/2 de ikincisi, 872 Muharrem - Rebiyülevvel

devletin eski payitahtı ve mühim bir ticaret şehri olan Bursa'ya ait olduğundan hususî bir önem taşımaktadır. Bursa kadısı Mevlâna Muhiddin'in zamanına ait olan defter, 883 saferinden (1478 Mayıs) 886 muharremine (1481 Mart) kadar gelmektedir. Başından ve sonundan kopuk olmakla beraber noksanın çok olmadığı anlaşıyor; şimdi 420 varak elimizdedir. Her sahifede ortalama dört vesika olduğuna göre 840 sahifede takriben 3300 vesika vardır ve bunların yarıdan fazlası arapçadır. Kullanılan rik'a yazısı çok yerde noktasızdır ve okunması kolay değildir (fotoğrafa bak.). Defterin ihtiva ettiği vesikalar şu kategorilere ayrılabilir. I. Padişahın gönderdiği fermanların suretleri; II. Memurların teslimatını, her türlü mukavele ve senetleri tasdik ve tescil işleri; III. Hukuk ve cinayet davaları; IV. Evlenme, boşanma, ölüm ve veraset muamelelerine dair kayıtlar, vasiyetname suretleri.

Böylece bu 3300 vesika, bizim için, her türlü konuyla ilgili Fatih devrinin bir "evrak hazinesi,, ni - başkası olmadığına göre - teşkil etmektedir. Vesikaların, daha çok maliyeye ve iktisadî hayata ait olduğu göze çarpıyor. Meselâ bunlardan, Türk tacirlerinin Mısır'a Bursa ipeklişi ihraç ettiklerini, Bursa'da o zamanki ticaret merkezlerini, buraya gelen İran ve Hint tacirleri ve eşyalarını, Bursa gümrüğü hasılâtını, bu gelirin nerelere havale ve sarf olduğunu öğreniyoruz⁴. Defterde suretlerini bulduğumuz Fatih'in fermanları bilhassa alâkaya değer. Bunlardan bir kısmı, doğrudan doğruya «صورت الحكم السلطاني» başlığı ile aynen kopye edilmiştir. Bir kısmı ise «درگاه ملادن حکم هایون وارد اولوب» diyerek hükmün hülâsasını vermekte ve kadılıkca yapılan muameleyi altına ilâve etmektedir. Biz defteri başından sonuna kadar taradıktan sonra

(1467 Ağustos-Ekim) tarihleri arasındaki terekeleri içine almaktadır ve 204 varaktır. Bu tereke defterleri o zamanki Bursa'nın mahallelerini, halk tabakalarını, servetlerini, kullanılan eşyaları, değerlerini ve bunun gibi bir çok noktaları aydınlatmaktadır. Bu defterlere dayanarak eski Müze Müdürü Neş'et Köseoğlu'nun «*Tarihî Bursa Mahalleleri*» adile değerli bir eser vücade getirdiğini bu vesile ile işaret edelim (Bursa Halkevi yayınları, sayı 17, Bursa 1947). Müze'de bu defterler üzerinde çalışmama müsaade buyuran ve kolaylık gösteren şimdiki Müze Müdürü Vecdi Kalyoncuoğlu'na burada teşekkürü bir borç bilirim.

⁴ Bunlara dayanarak yakında Fatih devrinin malî ve iktisadî hayatına dair bazı notlar yayınlamak ümidindeyiz.

on beş kadar tam ferman sureti bulduk. Bunları, burada, imlâ hususiyetleriyle aynen neşrediyoruz. İkinci neviden, hülâsa olanları başka bir vesile ile yayınlayacağız.

Burada neşrettiğimiz fermanlardan iki tanesi, Anadolu eyaleti kadılarına (No. 1, 8 fermanlar), bir tanesi müştereken kadılarına ve sancak beylerine (No. 9), bir tanesi Bey sancağı (Bursa) kadılarına (No. 14), beş tanesi Bursa kadısına (No. 6, 7, 11, 13, 15), bir tanesi müştereken Tokat ve Bursa kadılarına (No. 5), diğerleri muhtelif şahıslara gönderilmiştir. 10 numaralı vesika, kadının ve maiyetindeki naip ve kâtibin alabilecekleri resim miktarlarını tesbit eden bir kanundur⁵. Burada, kanunun mucip sebebi olarak kadıların yaptıkları suiistimaller öne sürülmektedir. 2 numaralı gümüş ve eski akçe yasaknamesi, piyasaya yeni gümüş paranın nasıl çıkarıldığına dair dikkate değer bir vesikadır. Burada, memleket dahilinde hususî şahıslar elindeki gümüşü paraya çevirmek için yasakçıya ne gibi selâhiyetler verildiğini ve bu tarihte bir dirhem gümüşten iki akçe basıldığını öğreniyoruz.

14 no. lı ferman, Fatih devrinin umumî karakterile ilgili mühim bir hareketi vesikalandırmak itibarile büyük bir değeri haizdir: Futûhat için çok askere ihtiyacı olan Fatih Mehmed'in, bir çok vakıfları "mensuh,, sayarak tımara çevirdiğini ve bunların, oğlu Bayezit Veli devrinde tekrar vakfa verildiğini, veyahut bir çok vakıfların örf vergilerinin tımara hasredildiğini Bayezit devri vesikalarından biliyorduk⁶. Doğrudan doğruya Fatih devrine ait olan bu ferman ise, bunun açık bir vesikasıdır. Fatih'in Anadolu topraklarını nasıl mümkün mertebe tımara kalbetmeğe çalıştığı ve çok askere ihtiyaç gösteren futûhat devirlerinin memleketteki arazi rejiminin durumu ve tımar sisteminin yayılması hususunda nasıl mühim bir âmil olduğu açıkca müşahede olunuyor. Burada, Osmanlı devletinde askerî sınıflarla ulema sınıfı arasındaki rekabet, Fatih ve Bayezit devirlerine aksetmiş görünüyor. Bayezit Veli devri, şüphesiz, Fatih devrinin futûhatchılığına bir tepkidir. Nasıl ki, Selim devri, Bayezit devrine karşı bir tepki olarak gelecektir.

⁵ Muahhar kanunnâmelerde bu resimlerin arttırılmış olduğunu görüyoruz. Bu kanun, Fatih Kanunnâmesinden de farklıdır; bak. TOEM zeyillerinde, s. 29.

⁶ Ömer L. Barkan: *Kolonizatör Türk dervişleri*, Vesikalar: No. 16, 17, 20, 21, 22, 27, 28, 39, 40, 42, 70, 87, 108, 128, 130; Vakıflar Dergisi II.

12 numaralı vesika, devletin İskenderiye ile Anadolu arasında işleyen ticaret gemileri olduğunu ve bunları kira ile işlettiğini gösteriyor. Mısır'la olan bu ticaretin bu devirde çok aktif olduğunu, bu memlekete Bursa ipeklisi gibi mamulâtla beraber kereste, zift v. s. mallar ihraç olunduğunu diğer vesikalardan öğreniyoruz⁷. Vesikalardan 5 numaralı şehzade Bayezit'ten, 13 numaralı Cem'den bahsediyor. Defterde diğer şehzadelerden ve sultanlardan bahseden başka vesikalar da vardır.

Fatih devri tarih araştırmalarına esas olmak üzere elimizdeki mahdut kaynakları bir *Corpus*'da toplamak yapılması lâzım gelen ilk işlerden biri olduğu gibi, bu sicil defterinden sistematik bir şekilde taranarak seçilen vesikaların da böyle bir eserde mühim bir yer tutacağına şüphe yoktur.

⁷ Bu ticaretle uğraşan bir şirketin azalarından birine ait dikkate değer bir vasiyetnâme'yi yakında yayınlayacağız.

FERMANLAR

1

« مفاخر قضاة المسلمين اكابر ولاية الموحدين موالى * آناطولى دام فضلهم توقيع رفيع جها عظام واصل اوليجق بلاسز كه شمدكيحاده شويله بيوردوم كه هر بريكزك تحت حكومتده خاصه امر اولتوب بلك اولمش تقدر چلتك تبرغى واراسه شمديه دكين اكلوكلان تخمى رعايا النده ابقا ايدهسز كمسينه الديرمياسز سنجاقبكي وسوباشى وتيجار ارلرى اولمقين تخم بخدر ديدوكن استماع ايتيوب تخمى رعايا النده مقرر ايدهسز طالب اولانله ويرديرمياسز هر كيمك سوزى وارسه كله قيومده عرض ايليه اول بابه بر درلو دخى ايتياسز اشته بومصلحت ايجون قلوم محرم ارسال اولندى شويله بلاسز علامت شريف اوزره اعتماد قلاسز تحريرا في اليوم السابع والعشرين من شهر شعبان المعظم سنة ثلث وثمانمائه بمقام قسطنطينه ¹ »

2

« نشان هاپون و مثال ميمون انفذه الله تعالى الى يوم يبعثون حكى اولدر كه شمدكيحاده دارنده مثال بئال قلوم آناطولى ولايته كش واسكى آتجه ياسغين اتمكه كوندردوم و بيوردوم كه واروب اوليكلمش قانون وقاعده اوزرينه يساق ايده كه كمسنة اسكى آتجه ايله صاتو بازار و معامله ايتيه هر كم ايده جك اولورسا طوب حقندن كله و آندن كيرو هر كم اوغراين كش واسكى آتجه آلوب كيدرسا كه مذكور قلوم پولاد طوب كمشى آلندن آلوب ضربخانه ايلدوب هر درهمه ايكيشر آتجه حسابى اوزره آتجه سين ويره و كندونك كر كى حقندن كله و امرم بو اوزره دركه آبادانلق ايشلين قيوچى و صرچى كشييه اكيوز درهمه وارنجه كش صاتله انك بهانه سيله زياده كش آلوب صاتميار و اشلدوكلى كش اودانلغنه قلاى و قورشون و بقر قتميار صاف كمشدن ايشليه لر هر كم ايشلدوكى كش اودانلغنى صاف كمشدن ايشليميوب قلب ايشليه جك اولورسا كه قلوم بولا يساغم يره كتوروب كر كى حقندن كله كمسنة مانع اولميه و هر كمده كش سزرسا آلوب ضربخانه ايلده ويولجىلر و يوكلىرى و بزازستان صندوقلىرى و كاربانسراى حجره لرى آرايه هر كمده كش واسكى آتجه بولنورسا آلوب ضربخانه كتوروب تسليم اده درهمه اكش آتجه حسابى اوزرينه آتجه سين ويره و قال خانه قلوم مهريله طوره قلوم دستورنيز كمسنة كش قل ايتيه و اطرافه نقدر پول كيدر سا كه قلوم مهرنسوز اولورسه كر كى حقندن كله و هر نه يرد قلبزن بولورسا طوب قاضى وسوباشى قاتنه ايلده انلر دخى كر كى كپي تفتيش ايده لر كوردر شويله كه شرعه قلبزنلى ظاهر اولورسه قلومله قيومه كوندرب رزقنك نصفى بلك و نصفى عاملك

¹ Bursa şer'iye sicil defterleri A ³/₃ s. 44 b - Vesikanın tarihi : 27 şaban 883 = M. 24 kasım 1478.

اولا بو بایده هیچ احد کائنا من کان مانع و دافع اولوب دخل و تمارض دکورمیلار امروم موجبجه یساق ایده شویله بلالر علامت شریف اوزره اعتماد قلالر حرر فی الیوم السابع والعشرین من شهر ذی الحجه سنه اثنی وثمانین وثمانمائه¹

3

« صورت الحکم السلطانی والتوقيع الخاقانی — سنه ثمان وخمسين وثمانمائه شوالنک غره سندن بک سنجفی لواسنی شهاب الدین پاشا تصرفنده اولاندن غیری و سلطان ایوکی و بلاجک و از نکمود و این اوکی یواسن و بیت المالین دوتان برنجی اوغلی محمد توقيع رفیع جهانمطاعم واصل اولیجق بیلاسن که مذکور ایشک قسطی بقیه سندن اوزرکده یکرم بیک آتجه واردر اشته دارنده مثال بمثال قلوم حضری حواله کوندروب بیوردوم که واردوغی کبی عذر و بهانه ایتمیوب مبلغ مذکوری بی قصور مذکور قلومه ویره سن کتورب خزانه عامرهمه تسلیم ایده اول بایده نوط و تملل ادوب تأخیر اتمیاسن تحریراً فی الیوم الثانی من شهر ذی الحجه سنه ثلث وثمانین وثمانمائه بمقام قسطنطنیه² »

4

« صورت الحکم السلطانی والتوقيع الخاقانی — سنه ثمانین وثمانمائه جمادی الاولنک غره سندن بروسه و استانبول و توقات و آماسیه و قسطنونی میزانن دوتان اخی اوغلی مصلاح الدین توقيع رفیع جهانمطاعم واصل اولیجق بیلاسن که مذکور ایشک اوج ییلق قسطندن تسلیماتدن و حوالاتدن غیری اوزرکده اون طقوز کره یوز بیک و یکرمی آلتی بیک التیوز یدی آتجه واردر اشته دارنده مثال بمثال قلوم الیاسه حواله کوندرب بیوردوم که واردوغی کبی عذر و بهانه ایتمیوب مبلغ مذکور بی قصور مذکور قلومه کتورب خزانه عامرهمه تسلیم ایلیاسن بو بایده نوط تملل ادوب تأخیر کوسترمیاسن شویله بیلاسن علامت شریف اوزره اعتماد قلاسن تحریراً فی الیوم الحادی والعشرین من شهر شعبان المعظم سنه ثلث وثمانین وثمانمائه بیورت نواحی انجوغاز³ »

5

« صورت الحکم السلطانی — افتخاری قضاة المسلمين مختاری ولایة المؤمنین بروسه و توقات قاضیلری دام فضلهم توقيع رفیع جهانمطاعم واصل اولیجق بیلاسزکه بوندن اول اولغوم بایزید طال بقایه انده که میزاندن سالیانه تمین اولنمش ایدی ایله اولسه ذکر اولن

¹ Aynı defter, s. 53 b - Vesikanın tarihi : 27 zilhicce 882 = M. 1nisan 1478.

² Aynı defter, s. 59 a - Vesikanın tarihi : 2 zilhicce 883 = M. 24şubat 1479.

³ Aynı defter, s. 62 a - Vesikanın tarihi : 21 şaban 883 = M. 17 kasım 1478.

Bu vesikanın altında İlyas'ın, Muslihiddin'in vekili Ali ve emin Bedreddin elinden mezkûr yıllar kıstından, 130 bin akçe aldığı tasdik ve kayd olunuyor,

[illegible][illegible]

سالیانیه بدل تیمار تعین ادوب سنه ثلث وثمانین وثمانمائه ذی القعدة سنك اون برنجی کوندن قطع ادوب بیوردوم که بوتاریخه کلنجه سالیانسن ووروب اکارو ویردرمیاسز شویله بلاسز علامت شریف اوزره اعتماد قلاسز تحریراً فی الیوم الخامس فی شهر محرم سنه اربع وثمانین وثمانمائه بمقام قسطنطنیه «¹

6

« صورت الحکم السلطانی — افتخار قضاة المسلمین اختیار ولایة الموحدين بروسه قاضی مولانا محی الدین دام فضله مفخر الامراء والا کابر سوباشیسی دام عزه توقيع رفیع واصل اولیجق بلاسز که شمدکیحالده بروساده اولان حاصه آتلمدن سکر آت اوغلانی بارکیرک و برحاص طای آت مثل ایمش بیوردوم که آنلری صاتوب بهاسن بونده کوندراسز و هر بری نجیه صاتیلورسه برویه بیلدرهسز علامت شریف اوزره اعتماد قلاسز تحریراً فی واکثر ذی الحجه من هجرة ثلث وثمانین وثمانمائه بمقام قسطنطنیه «²

7

« صورت الحکم السلطانی والتوقيع الخافی — افتخار القضاة بین المسلمین اختیار الولاية لدى الموحدين بمدن الفضل والیقین بروسا قاضی مولانا محی الدین دام فضله توقيع رفیع واصل اولیجق معلوم اولاکم بوندن اول مفخر الامراء الکرام شیخ حسن بک دام عزه ید صدقه اولنان تیماردن قریه اودا محوق که بروسا ناحیه سنده بر مزرعه ایمش آلتیوز آلتمش یدی آتجه یازلمش آناتولی بکربکیسی سهوله آخره ویرمش شمدکیحالده اول مزرعه مذکور شیخ حسن بکه مقرر اولدی متصرف اولوب اول بابده کمنه مانع اولیه واصلندن نه آلتمش ایسه کرو مذکوره حکم ادوب الورهسز شویله بلاسز علامت شریف اوزره اعتماد قلاسز تحریراً فی واسط ذی الحجه ثلث وثمانین وثمانمائه بمقام قسطنطنیه «³

8

« صورت الحکم السلطانی لاجل بیت المال — مفاخر القضاة والحکام آناتولی قاضیلری دام فضلهم توقيع رفیع جهاعطاعم واصل اولیجق بلاسز که شمدکیحالده شویله بیوردوم که اول ولایتلرده هر نه یرده که ولدی غائب ترکه بولنورسه کورهسز اکر شرعی بیت المال بولنورسه اون بیکدن آشفاسین عامللرومه تسلیم ایلیاسز متصرف اولالار و اون بیک و اون بیکدن زیاده

¹ Aynı defter, s. 70 b - Tarihi: 5 muharrem 884 = M. 29 mart 1479.

² Aynı defter, s. 73 b - Tarihi: 883 Zilhicce sonları = M. 1479 mart.

Bunun altında sekiz atın 2796 akçeye satıldığı, bundan 545 akça dellâl harem verildiği kayd olunmaktadır.

³ Aynı defter, s. 70 b - Tarihi: 883 zilhicce ortaları = M. 1479 mart.

اولسه بلكك ايجون ضبط ايدسهز و اكر شرعى بيت المال اولمايوب ولدتى غائب اولورسه يازوب شرح و تفصيل ادوب برتفصيل سزده و برتفصيل عاملر ومده اولوب تفصيله مذكوران عاملره تسليم ادهسز آنلرده طوراً صكره ولدتى چقارسه كندولر اول تفصيللر وك موجبجه تصاحب ادهل قابومدن طلب اولتميه شويله بلاسز اهمال و تأخر ايتماسز و بيت المالى سز كندو آدمركوزه بلع ادرمياسز كه عاملر دخى قاپومه عرض ايتلو اولميسالر بلش اولاسز علامت شريف اوزره اعتماد قلاسز حرر فى اليوم الثانى والعشرين من شهر ذى الحجه من هجرة ثلث و ثمانين و ثمانمائة بمقام قسطنطينيه ¹

9

« مفاخر الامراء الكرام آناتولى سنجنى بكبرى دام عزهم و مفاخر قضاة و المحكم قاضيلرى دام فضلهم و مفاخر الزعما سوباشيلرى زيد قدرهم و كتخدالرى و تيجار ارلرى و يرزنه طوران آدملىر توقيع رفيع جهانمطاعم واصل اوليجق شويله بلاسز كه شمدكيحالده فوچه صابونخانهسى دارنده مثال يمثال انتون اوغلى او برتويه او چ ييله مقاطيه ويردوم ايله اولسه اشته قلم حمزه كوندردوم و بيوردوم كه هر بريكوز تحت حكومتكوزده يساق ادهسز كه اشفادن كلان صابونك قالى اكيوز درهم اولورسه صاتله اكيوز درهمدن اكسوك اولورسه عملداره صاتالر اكر عملداره صاتمازلرسه كتروب آلوب كيده بنوم مملكتتمده صاتما بوندن اول عامل اولانك نهمقدار صابونى وار اسه بو حرجين و يروب صابونى آلا اكر اولكى عامل دخى (ويرميه جك؟) اولورسه شمدكى عامل مهرليه صاتدرميا و بيوك قالى دخى دوغرادوب صاتمالر بتونه صاتالر هر كيم بونك خلافته ادهجك اولورسا كه مذكور قلم بونى طوتوب صابونى الدن الوب كندونك كر كى حقتدن كلا و فوچه دن غيرى يرلده عراقى صابون ايشلنمه استنورسه منع ادهسز بوباده كر كى كى معاونت ادهسز اهمال و مساهله ايتماسز شويله بلاسز علامت شريف اوزره اعتماد قلاسز تحريراً فى اليوم الرابع و العشرين فى شهر جمادى الاول لسنه اربع و ثمانين و ثمانمائة بمقام قسطنطينيه ²

10

« مفاخر قضاة المسلمين اكابر ولاة الموحدن آناتولى قاضيلرى دام فضلهم توقيع رفيع واصل اوليجق معلوم اولاك شمدكيحالده باب قسمت و حصوص نكاحده و عتاق نامهده و سائر مكاتبك رسمى بابنده قضاتك زباده افراط جانينه ميلانلرى و جانب افراطده تعدى و اختلافلى عرض اولندوغى سبيدن بو وجهله قاتون امر ايدوب بيوردوم كه عتاق نامهده نفس قاضيه اوتوز آتجه ناييه و كاتبنه برر آتجه و عتاق نامه دن غيرى مكاتبده نفس قاضيه اون پيش آتجه

¹ Aynı defter, s. 76 b - Tarihi: 883 zilhicce 22 = M. 15 mart 1479.

² Aynı defter, s. 140 b - Tarihi: 24 cemaziülevvel 884 = M. 14 temmuz 1479.

و نایبه و کاتبه بر آتجه و نکاح باکره ده نفس قاضیه یکرم آتجه نایبه کافدر و نکاح ثبیده نفس قاضیه یکرم دن آشاغ اولا و رسم قسمت بیکده یکرم آتجه آله و اهل برات اولان کسنهل کندو و جماعتی رسوم عسکری در و تقاعد ادن سپاهیلر جماعتیه عسکری در و یایا و مسلم رسوم قسمت اگر یوز آشاغ اولا قضا تکدر ماعداسی عسکری در و عتبه علیامدن واران قوللرمدن غیرى شهزاده قوللرندن و بکربکی آدمیلرندن و قاضی محضزلندن و سنجق بکی و سوباشی آدمیلرندن و محتسبلرندن هرکم که بر کسنیه قاضی حکمیه آلیم الیورورسه رسم بیکده یکرم آتجه آلار کرکدرکه من بعد بو قانون نامه ایله عمل اوانوب زیاده تعدی و تجاوز اولنیه شویله بلالر علامت شریفه اعتماد قلالر تحریراً فی اواسط رجب المرجب لسنه اربع و ثمانین و ثمانمائیه بمقام قسطنطنیه ¹

11

« صورت الحکم السلطانی و التوقيع الخاقانی — افتخار القضاة و الحکام بروسه قاضیسی مولانا محی الدین دام فضله توقيع رفیع جهان مطاع واصل اولیجق بلاسکه شیمد کجالحده سید علی نام کسنه درگاه معلامه کلوب بوندن اول اشقاء (۴) پاشا نام بر عورت فوت اولوب غاییده محمد نام بر اوغلی قالدی متروکاتندن بر اوینی بیت المالجی دن درت بیک آلتیوز آتجه صاتون آلمش ایدوم صکره محمدک قیزی عتبه علیامه کلوب آتام حیاتده ایکن بر اوینی بیت المالجی آلوب آخره صاتدی دیو عرض ادوب تفتیشن بروسه قاضیسنه حکم اینلدوی سبدن قاضی اولان اول اوی المذن آلدی آلوب اول قیزه ویردی دیو بلدردی ایله اولسا کرکدرکه اول اوی کرو مذکور سید علیه الیورسز شول وقتکه مذکور محمد کوری کلوب قابومدن طلب ایده بوباید کرکی کبی اهتمام ادوب بر داخی مذکوری قابومه کللو ایتمیاسز شویله بلاسز علامت شریف اوزره اعتماد قلاسز تحریراً فی الیوم الرابع و العشرین من شهر ذی القعدة سنه اربع و ثمانین و ثمانمائیه بمقام قسطنطنیه ²

12

« مفاخر التجار اسکندریه کیدن ماونالری کرایه دوتان خواجه مصطفی و خواجه علی پاشا و خواجه مسیح پاشا و صراف حاجی مصطفی و خواجه بدرالدین و خواجه حاجی خیرالدین و خواجه حاجی محمد و خواجه حاجی مصلح الدین و خواجه حاجی ابراهیم و حاجی خوشقدم و خواجه پیری توقيع رفیع جهان مطاع واصل اولیجق بلاسکه مذکور حاصه ماونهلر ناولوندن تسلیماتدن غیرى ذمتکرده اکی بیک بیش یوز سکه^۱ افرنکی فلوری واردر اشته دارنده مثال بیثال قلوب سلحدار قاسم حواله کوندرب بیوردوم که واردوغی کبی عذر و بهانه ایتمیوب

¹ Aynı defter, s. 166 b - Tarihi: 884 receb ortaları = M. 1479 ekim başları.

² Aynı defter, s. 237 b - Tarihi: 24 zilka'de 884 = M. 6 şubat 1480.

مذكور فلوری بی قصور مذکور قلمله و یرار آدم لریله درگاه معلما کوندره سز کلوب واصل اولوب حجت آلار شویله بلا سز اولبا بده بردرلو دخی ایتیمه سز علامت شریف عالم آرای اوزره اعتماد قلا سز تحریر آ فی الیوم الرابع عشرین شهر ذی الحجه سنه اربع و ثمانین و ثمانمائه بمقام قسطنطنیه¹

13

« صورت الحکم السلطانی والتوقيع الحاقانی — توقيع رفیع جهانمطاع واصل اولیجق معلوم اولاکم شمدکیحالد فرزند ارچند امجد اسمدارشد نورحدقه دولت وکشورستان و نور حدیقه مملکت و کامرانی اوغلم جم اطال الله بقاء و انال مناه عتبه علیامه آدم کوندروب شویله عرض ایلدی که سابقا قوج حصار طوزلا سنه مباشر عبدالرحمن نام بر امینی وار ایش قونیه ده متوفی اولمش متروکاتی مولانا ولدان محی الدین بروسا قاضیسی ایکن پاشا بولا و نورجهان نام عورتلر نه قسمت ادوب مکتوب و صورت دفتر ویرلش الحاله هذه مذکور متوفی عبدالرحمن ذمتده مشارالیه اوغلم طال بقاءک خزانه عامره سنه متوجه اون اکی بیک آقجه حق قالمش مبلغ مذکورک آلتی بیک آقجهسی انده کیرماتسیده متمکن اولان عورتی پاشا بولادن متوجه ایش ایله اولسا بیوردوم که مذکوره پاشا بولایی ویا وکیلی احضار ادوب مولانا ولدان محی الدینک مکتوبه و صورت دفتر سجلاته نظر اده سز مذکوره دن نه مقدار آقجه متوجه اولورسا شرعه حکم ادوب زوجنک متصرف اولدوغی متروکاتندن الیوره سز عذر و بهانه اندرمیاسز محلولی (؟) یازب بلدره سز شویله بلا سز دیو امر اولنمش امر شریفه امتثال اولنوب پاشا بولا کندوسی احضار اولنوب مبلغ مذکورک آلتی بیک آقجهسی مذکور مولانا ولدان صورت دفتر موجیله مذکوره پاشا بولادن آلتوب مذکور چلی سلطانک بو خدمت ایچون ارسال اتدوک قوی یحیایه بی قصور تسلیم اولندی حرر فی اوائل ربیع الاول ۸۸۵ »²

14

« مفاخر الفضاة والحکام و مظاهر الشرايع والاحکام بک سنجنی قاضیلری دام فضلهم توقيع رفیع واصل اولیجق معلوم اولاکم شمدکیحالد شویله بیوردوم که تحت حکومتکزده اولان اوقاف منسوخه دن شولکه باغ و بشچه و دکرمن در و مسققاتدن اولر و دکانلر و کاربان سرایلردر بونلرک کب صاحیلری ازر نه مقرر در انلرک کبلر کورمه سز اکر عتبه علیامدن تقریر یچون تجدید حکم آلامیش کمسنه وارسه کوندره سز که کلوب قیومدن تجدید حکم آلار بونلرک ماعداسی کویلردن و یرلردن فی الجمله اقسام عقاراتدن نه وارسه بونلردن اکثریا منسوخ در الحاله هذه شویله استماع اولندی که

¹ Aynı defter, s. 282 b - Tarihi : 24 zilhicce 884 = M. 8 mart 1480.

² Aynı defter, s. 289 b - Tarihi : 885 rebiyülevvel başları = M. 1480 mayıs.

ذکر اولان کویلردن و عقارات قسمندن بعض کسینلرک اللرنده تلیسله قالوب یاخود اوندلش خیلی یرلر وارمش امدی کرکدرکه حکم شریفم واردوغی کب نه مقدار اوقاف و ارسه باغدن و باغچهدن و دکرمندن فی الجمله مسقفات قسمندن و کویدن و یردن تیماره و یرلان نه دکلودر و تیماره و یرلیوب صاحبیری اللرنده مقرر اولان نه دکلودر و النده تمسکاتلری نه وجهلدر مجموعین یازوب بر دفتر آناطولی بکربکیسنه کوندروب و بر دفتر دخی قابومه کوندرومز شيله بلاسز علامت شریف اوزره اعتماد قلاسز تحریراً فی اواسط محرم الحرام سنه خمس و ثمانین و ثمانمائه بمقام قسطنطنیه»¹

15

« صورت الحکم السلطانی و التوقيع الخاقانی — افتخار قضاة المسلمين مختار ولاية الموحدين ينبوع الفضل والیقین وارث علوم الانبیا و انرسلین بروسا قاضی مولانا محی الدین دامت فضائله توقيع رفیع جهانمطاع واصل اولیجق بلاسز که اندون نام کلوب بوندن اول بن صغیر ایکن آتام انتون مرده اولوب اموالندن و اسبابندن هر نی و ارسه بخش بخش ادوب ضایع اتدیله بن صلی اوغلی ایکن با که نسه و یرمدیلر اول متروکاتک نصفی بکک اولسون دیدوک سبیدن قلوب نصوحی مذکوره بيله قوشوب کوندردوم کرکدرکه واردوغی کبی اول مرده اولان اندون نام کافرک متروکاتندن و اموالندن و اسبابندن هر نی و ارسه اول مرده اولدوغی حینده فی بولندیسه تمام معلومک اولوب دفتر اتدکدنصکره هر کم آلمش ایسه کرو بقصور بولدر ب ضبط ادهسز کندو دفترک دخی اول متروکاتدن صالماغه قابل اولانی صاتوب صاتلیانی عینله صاندره سک (۲) آچمسن قومو کوندرومز بو باده کرکی کبی مقید اولاسز و صیلردن و غیرندن هر کده فی وارسا که ظاهر اولا آلاسز کسنهده نسی قالمیا شویله بلاسز علامت شریف اوزره اعتماد قلاسز تحریراً فی خامس آخر الجمادی سنه خمس و ثمانین و ثمانمائه بمقام قسطنطنیه»²

¹ Aynı defter, s. 303 b - Tarihi : 885 muharrem ortalari = 1480 mart.

² Aynı defter, s. 363 a - Tarihi : 5 cemaziyülâhir 885 = M. 12 Ağustos

UNVERÖFFENTLICHTE ERLASSE VON SULTAN FATİH MEHMED II.

(Zusammenfassung)

Die hier vorgelegten Erlasse fanden sich unter den Akten des Kadi von Bursa aus der Zeit zwischen Mai 1478 und März 1481. Diese Akten, die einzigen aus der Zeit Sultan Mehmed II., befinden sich heute im Museum von Bursa ("Şeriye sicil defterleri,, A 3/3), und wir untersuchten die darin befindlichen rund 3300 Aktenstücke nach Erlassen von Sultan Mehmed II. Der Inhalt dieser Erlasse, deren türkischen Text wir den vorhergehenden Seiten veröffentlicht haben, ist kurz wie folgt:

1

An die Kadi's von Anatolien. Datum: 24.X.1487.

Befehl, dass man das Saatgut für den mit Reis bebauten Boden, der in Staatsregie übergegangen ist, den Bauern überlassen solle und nicht erlauben sollte, dass das Saatgut von den "Sancak beyi,, „Subaşı,, oder "Timar erleri,, genommen werde.

2

Verbot (yasak) des Gebrauchs von Silber und altem Geld;
Datum: 1. IV. 1478.

Das alte Geld (eski akçe) wird abgeschafft, es wird ein Beamter mit grossen Vollmachten geschickt, der das alte Silbergeld und im Besitz von Privatpersonen befindliches Silber sammelt. Dieser Beamte hat die Vollmacht, das Gepäck von Reisenden, die Kassen, sogar die Zimmer der Karavanseray's zu durchsuchen und etwa angefundenes Silber an die Münze zu schicken. Aus 1 Dirhem Silber werden 2 akçe geprägt. Jeder Goldschmied und Silbersticker darf höchstens 200 Dirhem Silber behalten. •

3

Datum: 24. II. 1479.

Es wird verlangt, dass man an die Staatskasse die 20000

Akçe des Mehmed, der die Einkassierung der "Yuva," und "Beyt-ül-mal," - Einkommen übernommen hatte, abführe.

4

Datum: 17. XI. 1478.

Es wird verlangt, dass man an die Staatskasse die 1926000 Akçe abführe, die der Muslihiddin besass, der die Mizan- Einkünfte von Bursa, Istanbul, Tokat, Amasya und Kastamonu einkassiert hatte.

5

An die Kadi's von Bursa und Tokat; Datum: 29. III. 1479.

Man solle dem Prinzen Bayezit sein jährliches Einkommen aus der Mizan von Bursa nicht mehr geben, sondern ihm dafür Timar's verleihen.

6

An den Kadi von Bursa; Datum: März 1479.

Befehl, 8 kranke Pferde und ein krankes Füllen des Sultans zu verkaufen und den Erlös abzuführen.

7

An den Kadi von Bursa; Datum: März 1479.

Befehl, ein Timar, das der "Anadolu Beylerbeyi," versehentlich einem anderen gegeben hatte, dem rechtmässigen Besitzer zurück-erstatten.

8

An die Kadi's von Anatolien; Datum: 15. III. 1479.

Anweisung über die Behandlung von Erbschaften, bei denen die Erben nicht auffindbar sind.

9

An die Sancak beyi und Kadi's von Anatolien; Datum: 14. VII. 1479.

Das Monopol für Seifenherstellung und -Verkauf sei für 3 Jahre an «انتون او برتو» gegeben und es sei verboten, das Stück Seife unter 200 Dirhem Gewicht zu verkaufen.

10

An die Kadi's von Anatolien; Datum: Oktober 1479.

Gesetz über die Auflagen, die die Kadi's und die unter ihnen arbeitenden Beamten nehmen dürfen. Auf diese Weise werden Amts-Missbräuche verhindert.

11

An den Kadi von Bursa; Datum: 6. II. 1480.

Ueber eine Schuldforderung.

12

An gewisse Kaufleute; Datum: 8. III. 1480.

Die Kaufleute, die die nach Alexandria fahrenden staatlichen Schiffe gemietet haben, haben noch an rückständigen Schulden 2500 « افرنكى فلورى » (*flori*) zu zahlen.

13

An den Kadi von Bursa (?); Datum: Mai 1480.

Ueber eine Schuldforderung des Prinzen Cem.

14

An die Kadi's des Sancak Bursa; Datum: März 1480.

Anweisung, dass die religiösen Stiftungen, die Felder betreffen und nicht staatlich eingetragen sind, dieses Mal eingetragen werden sollen, und zwar mit ihren Immobilien und ihren sonstigen Besonderheiten.

15

An den Kadi von Bursa; Datum: 12. VIII. 1480.

Ueber eine Erbschaftsklage eins gewissen « آندون » (*Andon*)

İNDEKS

(Rakamlar vesika No. sını göstermektedir)

- Abadanlık, 2.
Abdurrahman, 13.
Akça, 2, 3, 4, 10, 11, 13, 14.
Alım, 10.
Amasya, 4.
Ameldar, 9.
Âmil, 2, 8, 9.
Anadolu beylerbeyi, 7, 14.
Anadolu kadıları, 8, 9, 10.
Anadolu kethüdaları, 9.
Anadolu mollaları, 1.
Anadolu sancağı beyleri, 9.
Anadolu subaşıları, 9.
Anadolu vilâyeti, 2.
Andon (اندون), 15.
Anton (انتون), 15.
Anton Obertiyo (انتون اوبرتسو), 9.
Askerî (sınıflar), 10.
‘Atakname, 10.
Bağ, bağçe, 14.
Bakır, 2.
Bayezit, (gehzade), 5.
Berat ehli, 10.
Bey sancağı, 3, 14.
Beylerbeyi, 10.
Beylik, 1, 2, 15.
Beytûlmal, 3, 8.
Beytûlmalci, 11.
Bezzazistan, 2.
Bilecik, 3.
Bursa, 4, 6.
Bursa kadısı, 6, 7, 11, 15.
Bursa subaşı, 6.
Cem, (gehzade) 13.
Çelebi sultan, 13.
Çeltik toprağı, 13.
Darphane, 2.
Defter, 13, 14, 15.
Degirmen, 14.
Dergâhı muallâ, 11.
Dirhem, 2, 9.
Dükkânlar, 14.
Emin, 13.
Eski akça, 2.
Evkaf-ı mensûhe, 14.
Filori, 12.
Gümüş, 2.
Gümüş avadanlık, 2
İlyas, (Padişah kulu), 4.
İncugez (انجوغاز), 4.
İnönü, 3.
İrakî sabun, 9.
İskenderiye, 12.
İstanbul, 4.
İznikmud, (ازنكمود), 3.
Hamza (Padişah kulu), 9..
Hassa tay, 6.
Hassa, 4.
Hassa mavnaları, 12.
Havâlât, 4.
Hızır (Padişah kulu), 3.
Hizane-i âmire, 3, 4, 13.
Hüccet, 12.
Kadı, 1, 2, 5, 10.
Kadı muhızlıları, 10.

- Kalay, 2.
 Kalbazan, 2.
 Kalhane, 2.
 Kanun, 10.
 Kanunname, 10.
 Kapu, 1, 8, 11, 14.
 Kârbansaray, 2, 14.
 Kastamoni, 1, 4.
 Kasım (Silahdar), 12.
 Kâtip, 10.
 Kirmasti, 13.
 Kısmet, 13.
 Kısmet resmi, 10.
 Koçhisarı, 13.
 Kostantaniyye, 1, 3, 5, 6, 7,
 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15.
 Köy, 14
 Kurşun, 2.
 Kuyumcu, 2.

 Mehmed (bir şahıs), 11.
 Mehmed (birinci oğlu), 3.
 Mizan, 4, 5.
 Muhiddin (Bursa kadısı), 6, 7,
 11, 15.
 Muhtesipler, 10.
 Mukataa, 9.
 Musakkafat, 14.
 Muslihüddin, (Ahioğlu) 4.
 Mübaşir, 13.

 Naip, 10.
 Nasuh (Padişah kulu) 15.
 Navlun, 12.
 Nikâh resmi, 10.
 Nur-cihan, 13.

 Paşa, 11,
 Paşa Bula, 13.
 Pul, 2.

 Odancuk (اودانچوق), 7.

 Reaya, 1.
 Resim, 10,

 Sabun, sabunhane, 9.
 Saliyane, 5.
 Sancak beyi, 1, 10.
 Seyit Ali, 11.
 Sicillât, 13.
 Sikke-i efrengi, 12.
 Silâhdar, 12.
 Sipahîler, 10.
 Sırmacı, 2.
 Subaşı, 1, 2, 10.
 Sultan öyüğü (سلطان ایوی), 3.

 Şeyh Hasan bey, 7.
 Şer', 13.

 Tecdid-i hükm, 14.
 Teftiş, 8.
 Temessükât, 14.
 Tereke, 8.
 Timar, 5, 7, 14.
 Timarerleri, 1, 9.
 Tokat, 4.
 Tüccar, 12.

 Vasî, 15.
 Vildan Muhiddin (Bursa ka-
 dısı), 13.
 Vildeti gaip tereke, 8.

 Yahya (Cem'in adamı), 13.
 Yasak, 2, 9.
 Yuva, 3.

 Zuama, 9.

BİBLİYOGRAFYA

Namık Kemal: *Silistire Muharasası*, Vakit Matbaa ve gazetesi yayınlarından, 1946; baskıyı hazırlayan Hakkı Tarık Us; 10 X 14, 4, 128 sahife, 100 kuruş.

Namık Kemal'e dair yazıların hiç birinde, bugüne kadar, onun *Silistire Muharasası* adlı bir eserinden bahsedilmiş değildir. Hakkı Tarık Us, ilk olarak 1874 de ve Teodor Kasab tarafından basıldığını kaydettiği bu eseri, 1946 Ocak ayı başında, *Vakit* gazetesinde tefrika yolile neşretmiş, sonradan kitap halinde bastırmıştır.

Bizi, bu makaleyi yazmağa sevkeden başlıca sebep, *Silistire Muharasası*'nın şimdiye kadar Kemal'e aitliği bilinmiyen bir eser olmasıdır; işte bunun için, eseri tanıtmayı, hakkındaki bilgi ve düşüncelerimizi kaydetmeyi faydalı bulduk. Makalemizi okuyanlara, bu yolda daha derli-toplu bir fikir verebilmek için, I. kısımda, *Silistire Muharasası*'nın kısa bir hülâsasını vereceğiz; II. kısmı, Hakkı Tarık Us'un, *Silistire Muharasası* hakkında verdiği malûmat, III. bölümü ise, tahlil ve tetkiklerimiz teşkil edecektir.

I.

Silistire Muharasası'nın Mevzuu

Eserin, Ahmet Nafiz tarafından yazılan Önsözünden, müellifin, bizzat bulunduğu Silistire Savaşında, gözüle gördüğü bazı hadiseleri, cesur askerlerimize sunmak gayesile yazıldığı anlaşılıyor (s. 19-20). Tertibi de, Ahmet Nafiz tarafından nakil suretiledir. Metni dikkatle okuyunca, müellifin yalnız gördüğü değil, işittiği şeyleri de kaydettiğini öğreniyoruz (msl., s. 73).

1269 (1853) yılı ortalarında¹, istihkâm birinci alayı Silistire'ye gitmek emrini almıştır; Ahmet Nafiz, bu alayın yedinci taburunun, birinci bölüğünde, birinci çavuş bulunuyordu. Alayile birlikte İstanbul'dan ayrılması 11 Mayıs 1853, Silistire'ye varmaları 23 Mayıs 1853 tarihine rastlar. Bağlarbaşı denilen yere çadırlarını kurduktan sonra, iki senedenberi yapılmakta olan Mecidiye tabyasını bitirmek üzere yapı işlerine başlarlar.

Silistire kalesinin ve tabyaların tasviri, kalenin cephane v. s. bakımından vaziyeti, muhasaraya başlanıldığı zaman kalenin muhafazasında bulunan İslâm askerlerinin kimler olduğu, tabur adedi, kumandanlar ve bunların hayatları, ah-lâkları hakkında sırası geldikçe malûmat veriliyor. Muhasaranın nasıl başladığı, bunu takip eden on dört gün zarfındaki vakalar, kumandanların hareket tarzları, düşmanın nasıl geri çekildiği, kimlerin, hangi tarihte şehit düştükleri, bu sa-

1 Eserde bu, tarih her halde tertip yanlış olarak-1873 gösterilmiştir (s. 21).

vaşa ait türlü kahramanlık hikâyeleri, Türk askerinin tok gözlülüğünü anlatan vakalar, Rusya'nın 18 Haziran 1854 den itibaren hücumdan bütün büyük nas'ı vaz geçtiği, bu eserin mevzuunu teşkil ediyor.

Kırk sekiz bölüme ayrılan *Silistire Muhasarası*'nın sonuna, dedelerimiz zamanında da Türk askerlerinin, buna benzer ne kadar çok kahramanlıklar yaptığı, tarihten alınan misallerle anlatılmıştır.

Hakkı Tarık Us, bu baskının sonunda, ek olarak, Ayaşlı Salih Hayri'nin, Rus harbi hakkındaki *Hayr-âbâd* adlı manzum eserinin, *Silistire muhasarasına* ait kısmını da neşretmiştir. Eserdeki imzasız notlar, nâşire aittir; mevcut bir iki fotoğrafla. «?» işaretli bir kısmın, aslında olup olmadığını (s. 91) bilmiyoruz.

II.

H. T. Us'un, Eser hakkında Verdiği Bilgi

Nâşir, *Silistire Muhasarası*'nın, Namık Kemal'e ait olduğunu isbat edebilmek için şu delilleri ileri sürüyor :

1. 1941 de. yeni harflerle, dilini sadeleştirerek bastırdığı *Kanije*'nin ilk neşri. 1874 Mart'ı başlarında Teodor Kasab Matbaası'nda yapılmış olup, Ahmet Nafiz adınadır. Namık Kemal, bu zamanda Mogosa zindanında bulunduğu için, Hakkı Tarık Us, Ahmet Nafiz ismini «Hemen birçok müstear adlarda olduğu gibi, rastgele alınıp takılıvermiş, hakikî bir şahıs ile ilgisi olmayan bir kelimeden, kuru bir isimden ibaret» zannetmiştir (s. 4). Bilâhara eline geçen ve aynı yıllarda basılan *Silistire Muhasarası*'nda, «Hâssa ordu-yı hümayununa mensup Kıla-i Hâkanî topeu alayının yedinci taburunun, birinci bölümü yüzbaşısı Ahmet Nafiz Efendi'nin eseridir» kaydını görünce, bu müstear ismin gelişî güzel alınmadığını anlamış ve bu eserin, *Kanije* müellifi Namık Kemal'in olduğunu düşündüren bir ipucu bulmuş oluyordu (s. 5).

2. Diğer delil, *Kanije*'nin, 3-4 üncü basımlarına alınmayan başlangıcındaki «Bundan akdem âcizâne neşretriğim *Silistire Muhasarası*'nın halk içinde mazhar olduğu ragbete teşşkkür».. ibaresidir (s. 6).

3. Fakat Hakkı Tarık Us, *Silistire Muhasarası*'nı Kemal'e maledebilmek için, bu iki delili yeter görmüyor ; başka vesikaların şahitliğine de muhtaç olduğunu düşünüyor : «Bu şahitlerin en başında Kemal'in üslûbunu buluyoruz. Fakat siz bu üslûbu da kuvvetli bir delil saymayabilirsiniz. Kemal'in değil, Kemal'e benzeyen birinin diyebilirsiniz. Bu noktada ben de aynı tereddüt içinde idim» diyor (s. 9).

4. H. T. Us, *Silistire Muhasarası*'nın basıldığı 1290 (1873 - 74) yılına ait *Dolab* ve *Şafak* koleksiyonlarını karıştırırken rastladığı « Üdebâ-yı meşhûreden birinin kaleminden çıkma *Silistire* nâm risale, bir çeyrek mecdidiyeye *Hayâl* matbaasında ve gazete müevzileri yeddlerinde satılır » cümlelerinden ibaret ilândaki üdebâ-yı meşhûreden tabiri ile, Mogosa kalesinde bulunduğu için adı söylenip yazılamayan tek meşhur edibin, vatanın büyük kalem kahramanı Namık Kemal'in kastedildiği hükmünü veriyor (s. 10).

5. « Ahmet Nafiz'in, Kemal'e olan münasebetini aydınlatacak bir bilğimiz yok. Aklımıza gelen yerlerdeki araştırmalarımız boşa çıkmıştır. Bu hatıralar, Kemal'e nerede, nereden, nasıl geldi ? Eserin bu yeni yayımı, tarihin bütün bu bilinmeyen yüzlerini aydınlığa çıkarabilirse, Kemal'in bir kalem mahsulünü keşfetmekten veya gazâ menkıbeleri okumaktan duyacağımız hususî zevk ve heyecan, edebiyat tarihimize elbirliğiyle yapılmış tam bir hizmet değeri alabilir » diyen (s. 11) Hakkı Tarık Us, Namık Kemal'in, eğer sağ olsaydı, böyle bir eseri muhakkak ordumuza ithaf edeceğini düşünüyor. Bu sebepten hazırladığı bu yeni basımı « O azir kahramanların hatırasına saygı olarak, onların yerlerini tutanların yüksek temsilcisine, sayın Kâzım Orbay'a » ithaf ediyor. Esere, ithaf olunan şahsın bu münasebetle yazdığı bir teşekkür mektubu da alınmıştır.

6. *Tarihten notlar* başlıklı bölümde ise (s. 14-15), Silistire Muhasarası hakkında şu bilgiye rastlıyoruz : Çar Nikola, 1844 de İngiltere'ye, Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimini teklif etmişti. « Önce Karadağ'ı ayaklandırdılar. Ortodoks kilisesine bağlı hristiyanlar üzerinde Rus hâmilliğini tanımamızı beş günlük bir ultimatomla istediler. Bu, devletin Rus himayesine girmesi demekti; kabul edilmedi. Rus'ların Buğdan'a tecavüzleri ile harp hali başladı. Oltaniçe, Çatana muharebesini kazandık; fakat Sinop'ta gemilerimiz batırıldı. Rus'lar bir haçlılar harbi açmışlardı. İşte Tuna boyundaki Silistire'de bir müdafaa noktası bu sırada meydan buldu ve Silistire Muhasarası başladı ». . . . 1810 ve 1828-29 da Osmanlı-Rus savaşlarında Rus'lar Silistire'yi almışlar, harap etmişlerdi. 1828 deki harp de şehrin dörtte üçünü yıkmış bulunuyordu. Silistire bundan on beş yıl sonra bu yeni muhasarayı görüyordu ».

III.

Silistire Muhasarası Hakkında Tahlil ve Tenkidiler.

Buraya kadar *Silistire Muhasarası*'nın yeni harflerle yapılan son tab'ından bahsederek, mevzuunu kısaca anlattık ; şimdi ; Hakkı Tarık Us'un, bu eser hakkında ileri sürdüğü ve yukarıda altı maddede topladığımız fikirlerinin, sırasile, tahlil ve tenkidine geçiyoruz :

1. Nâşir'in, birinci kısımda hülâsa ettiğimiz düşüncelerini isabetli bulduk. Mademki Namık Kemal'in *Kanije* adlı eseri, önce Ahmet Nafiz adıyla çıkmıştır ; yine Ahmet Nafiz adıyla ve aynı yıllarda basılan *Silistire Muhasarası*'nın da ona ait olabileceğini düşünmek, tabiidir.

2. *Silistire Muhasarası*'nın 1 ve 2 nci basımlarında mevcut ve yukarıya bu önsözden aldığımız cümle, bu eserin Kemal'in olduğu fikrini kuvvetlendiriyor.

3. Üslûb ise, Hakkı Tarık Us'u tereddüde düşürmektedir ; bu hususta, bizim de onun gibi düşüneceğimiz fikrindedir. Nâşirin, bu tereddüdünde ne dereceye kadar haklı olduğunu bilmiyoruz. Fakat bizim için, eserin ilk tab'ı elimizde olmadığından- üslûbuna bakarak, Kemal'in olup olmadığına dair hüküm vermek imkânsızdır, Çünkü, *Silistire Muhasarası* olduğu gibi değil, dili değiştirilerek neşrolunmuştur. Hakkı Tarık Us, bu değiştirmeyi, acaba neden lüzumlu buluyor ? Çünkü, « Ona göre- *Makber* gibi eski eserleri bugünkü harflerimizle

aynen basmak, boşuna bir emek, bir israftır. Çünkü yeni nesil bu türlü eserlerden bir şey anlayamaz (*Kaniye*, s. 3 v. d.).

Biz, bu fikre iştirak edemeyeceğiz; bilhassa *Kaniye* v. s. gibi pek sade bir dille yazılan eserlerin. ifadesi değiştirilerek basılmasında, bir fayda bulmuyoruz. Diğer taraftan, böyle bir değiştirme lüzumlu görülüyorsa, yanlışlar, tahrifler yapmamak, eserin ruhundan uzaklaşmamak, ön plânda tutulmalıdır. Bu gibi şartlara. *Kaniye*'den vereceğimiz misaller, hiç de riayet edilmediğini gösterir *Kaniye*'nin yeni harflerle tab'ında aslı aynen alınan metinlerde bile tahrifler, yanlışlar vardır: « . . . risale o zamanlar tarzınca, Veysiler, Nerkisiler gibi fevkalâde muğlak yazıldığından ve bizim bu gibi risalelerden asıl maksûdumuz *asâkir-i şâhâne neferatına* sevâbık-ı fâhiresini yâd ve ihtar ile gayret ve hamîyyet-i müsellemenin tezâyüdüne âcizâne bir hizmet olduğundan, - *müellif-i merhûmun* ruhundan taleb-i afvederek - *ekser ibârâtını* lisanımızın şimdiki şivesine naklettik» (*Kaniye*, tab., 1303, s. 3) cümlelerindeki *maksûdumuz*, *asâkir-i şâhâne neferatına*, *müellif-i merhumun*, *ekser ibârâtını* kelime ve terkipleri, H. T. Us neşrinde, *maksadımız*, *asâkir neferâtında*, *müellif merhûmun*, *ekser-i ibarâtı* şeklindedir (s. 9). Diğer taraftan, *ehilsizler*, *zum-ı fâsidine*, *ihyâ geceleri* ² *muhasara şiddeti* karşılığı olarak, H. T. Us, *beceriksizler*, *bozuk kafasınca*, *sayılı günlerin geceleri*, *muhasaranın zorluğu* diyor (s. 11, 27, 7).

Bezm aysinde ³, rezm işinde
Ona hiç görmedik *adıl-ü nazîr*

Bezmd e şûh idi ve rezmde şîr
Kolu şemşir *idi* ve parmağı tîr

Tîgi yalın, kendi *koçak* ⁴ pehlivan

mısralarının, bugünkü ifademizde karşılığı, H. T. Us'a göre,

Eğlentisinde de eşi yoktur, savaşında da
Ona hiç bir eş, hiç bir benzer görmedik

Eğlentisinde nâzik, kavgaya gelince arslandı

Kolu kılıçsa, parmağı oktu

Kılıcı yalın, kendi *koca* kahraman

dır (s. 37,67). Bu misallere dikkat edilince, eserin yeni neşrinin, aslına ne kadar aykırı olduğu anlaşılır. Naşirin, bugünkü neslin, manasını pek iyi bildiği *derece* yerine, aslı italyanca *kerte* kelimesini kullanmasının, nasıl bir düşünce mahsulü olduğunu da, anlıyamadık (s. 23).

² *İbadet geceleri* demektir.

³ Doğrusu : *Bezm-i aysinde*.

⁴ *Kuvvetli, cesur, kahraman* demektir.

Buraya kadar verdiğimiz misaller, *Kaniye*'nin bugünkü harflerimizle ve dili değiştirilerek hazırlanan son baskısının mahiyetini anlatmış oluyor. Üzerinde durduğumuz *Silistire Muhasarası*'ndaki, garip ifadeler, fâilsiz, bazan hiç bir manâ çıkmayan cümleler de, bu dil değiştirme gayretinin neticesi olsa gerekiir: «*Askerlerimiz beri yanda onların bu hullerini gördükçe, kızgınlıktan ateş kesilmeğe, acımadan ağlamaya başladı*»; «*Muhasara başlayıncaya kadar, birkaç günde bir bu yolda gündüzleri gelir, kaleyi döver, akşamları geri çekilirdi*»: «*Killik tepesinden gelen Pus askeri, benim yardımım ile, hemen hemen otuz sekiz tabur pigade, altı alay suvari, ıki alay topçu ile, yüz elli kadar toptu*» (s. 36, 105, 39, 46) misallerinde olduğu gibi... Eserde, ölenlerin adı geçtikçe, bazan *rahmetli* ekseriya *rahmetlisi* tabiri kullanılıyor. Namık Kemal'in, herkesin bildiği merhum veya rahmetli kelimesi varken -bugün için de me'nus olmayan- Muhafız Paşa rahmetlisi, Hüseyin paşa rahmetlisi gibi ifadeler kullandığını sanmıyoruz (s. 39, 52 v.s.).

Esasen, Namık Kemal, *Kaniye* gibi *Silistire Muhasarası*'nı da, Türk neferlerine hitaben, onlara, böyle kahramanlık vak'alarını anlatarak gayret vermek gayesiyle kaleme almıştır; bu gayeyi gerçekleştirmek için de, eserini, Türk neferlerinin anlayacağı dille, çok sade yazmıştır. Böyle bir eserin dilini tekrar sadeleştirmeğe çalışınca, birtakım müphemiyetlere, garabete düşüleceği pek tabiidir.

4. H. T. Us, *Silistire Muhasarası*'nın Kemal'e ait olduğuna en kuvvetli delil olarak, eserin neşrini bildiren ilânlardaki *üdebây-ı meşhure*, terkbine dayanıyor; bununla Magosa zindanında bulunduğu için adı söylenip yazılmayan tek meşhur edibin, Kemal'in kastedildiği neticesine varıyor.

Biz bu delili zayıf buluyoruz. Çünkü, devrin biricik meşhur edibi, adı söylenip yazılmayan yegâne şahsiyeti Namık Kemal değildir. Gerek o devirde, gerek daha evvel ve sonraki yıllarda, birçok şahsiyetler için, bu gibi ifadeler kullanılmıştır: Ethem Pertev Paşa'nın, Viktor Hugo'dan türkçeye çevirdiği *Tıfl-ı-nâim*, mütercimnin adı yazılmıyarak «*Üdebâ-yı asırdan, büyük bir zat-ı fetanet simât-ın eser-i- hâmeleri...*» kaydıyla basılmıştır. Recaizade Ekrem, Hâmid, Ebüzziya Tevfik, Ahmed Midhat'ın da, isimleri yerine, *ezkiyadan bir zat, üdebâ-yı meşhureden bir zat* denildiğine, o devir yayınlarını karıştırırken sık sık rastlarız,

5. Ahmed Nafiz'in, Kemal'le münasebetini aydınlatacak bilgimiz olmadığını söyleyen Hakkı Tarık Us, bu husustaki araştırmalarının boşa çıktığını, *Silistire Muhasarası*'na ait bu hatıraların, Kemal'e nerede, nereden ve nasıl geldiği meçhul kaldığını kaydediyor. Bu bize, nâşirin, bu hususta kolaylıkla bilgi edinebileceğimiz eserlere de başvurmadığını gösteriyor. Kemal'in gerek hususî, gerek edebî hayatını aydınlatan Magosa mektuplarında, *Silistire Muhasarası* hakkında malûmat vardır. Bu mektupların, Türk Tarih Kurumu'nda mevcut ve sayısı yedi yüzü aşan yazma nüshalarını okuyup, onlardan *Silistire Muhasarası* hakkında malûmat çıkarabilmek zamana ve çetin bir çalışmaya mühtaçtır; nâşir bunun için vakit bulamamış olabilir. Fakat, Kemal'in, Magosa'da yazdığı bazı mektupların topluca ihtiva eden matbu eserlerden, kolayca faydalanabilirdi. Bütün bunlardan, *Silistire Muhasarası* neşredilirken,

eserin mahiyetini aydınlatabilmek için, en belli başlı kaynaklara da baş vurulmadığı, hatta, bizzat neşrettiği *Kaniye*'deki bir kaydın de dikkatini çekmediği anlaşılıyor.

Biz, Hakkı Tarık Us'un, «Eserin bu yeni yayımı tarihin bütün bu bilinmeyen yüzlerini aydın'ığa çıkabilirse, Kemal'in unutulmuş bir kalem mahsulünü keşfetmekten veya gaza menkıbeleri okumaktan duyacağımız hususî zevk ve heyecan edebiyat tarihimizde el birliğile yapılmış tam bir hizmet değeri alabilir» ifadesindeki arzusunu da yerine getirmek isteğine, *Silistre Muhasarası* hakkında bildiklerinizi neşrediyoruz :

a. Kemal, Magosa'ya nefyedildiği zaman, Kıbrıs mutasarrıfı, arkadaşı Zeynül'âbidin Reşid'in babası Veys Paşa idi. Bu sayede, geldiği ilk günlere nazaran, mahbes hayatı oldukça rahat geçmeğe başlamıştı; mektuplarının alınıp verilmesine de, Veys Paşa vasıta oluyordu. Az sonra Veys Paşa Kıbrıs mutasarrıflığından uzaklaştırılınca, muhabere hususunda güçlüklerle karşılaştı. Zeynül'âbidin Reşid'e, 1874 de yazdığı mektupta, N. Kemal «*Bizim yüzbaşı Ahmet Efendi, mülâzım Mehmet Efendi, Cerrah Efendi namına gönderilecek mektuplar tamamen emindir*» (R. Z. , *Edebiyat Kumkuması*, Halep Vilâyet matbaası, s. 19) diyor.

b. Yine Zeynül'âbidin Reşid'e gönderdiği başka bir mektubunda da, N. Kemal, kitap listesini gönderdiğini, bu siparişinin de Ahmet Efendi namına yollanmasını kaydetmektedir (aynı eser, s. 30).

c) Aynı şahsa hitaben yazdığı diğer bir mektupta geçen, «*Ahmet Efendi'nin verdiği mektup leffen gönderildi*» (aynı eser, s. 31) cümlesinde de adı geçen Ahmet Efendi, N. Kemal'in, *Silistre Muhasarası*'nı namına neşrettiği Hassa ordu-yı hümayununa bağlı kal'alar topçu alayının 7. taburunun, 1. bölüğü yüzbaşısı Ahmet Nafiz olacağı muhakkaktır. Bu tahmini, aşağıdaki diğer kayıtlar da kuvvetlendirmektedir :

d) N. Kemal, Magosa'da iken tutulduğu göz ağrısından, muhaberelerine vasıta olan Cerrah Efendi'nin tedavisile, kurtulabilmişti. Zeynül'âbidin Reşid'e yazdığı bir mektubundaki «*Size leffen bir tiyatro gönderdim. Vaktiyle uğradığım göz ağrısında, ettiği muavenet ve hizmete bedel, bizim Cerrah Efendi için yazmıştım*» cümlesinden, gördüğü iyilikleri, onlar namına, onlar için eser yazmakla karşıladığını öğreniyoruz (aynı eser, s. 22). *Silistire Muhasarası*'nı da mektuplarına vasıta olan Yüzbaşı Ahmet Nafiz Efendi namına neşri, onun bu iyiliğine karşılık olsa gerekir.

e) N. Kemal, Silistire risalesi'ne, her halde eserin tab'ına dair Zeynül'âbidin Reşid'e yazdığı mektubun cevabını, merakla bekliyordu (aynı eser, s. 19).

f) «*Silistire*'yi, pederle kararlaştırmışın o isabet olmuş» (aynı eser, s. 29) cümlesine göre, eserin tab'ına, Zeynül'âbidin Reşid ile, Kemal'in babası Mustafa Asım Bey vasıta olmuştur.

g) Kemal'in, Zeynül'âbidin Reşid'e hitaben yazdığı, «*Silistire Risalesi hakkında olan himmet-i-mahsusanızdan memnunum. Ahmet Efendi, fevkalgaye insan bir adam; kendisine ve o vasıta ile bana, bir iyilik etmiş olacaksınız*» (aynı eser, s. 14) demesile, Ahmet Efendi'yi ne kadar beğendiği, insan yetine mukabil, eserini onun namına yazdığı aydınlanmış bulunuyor.

h) Eserin basılmasını, Zeynül'âbidin Reşid'le, babası Mustafa Asım Bey'e bırakan Kemal, ilân ve satımını, Ali Bey'e havale etti. Buna, Zeynül'âbidin Reşid biraz gücenmiş ve bunu Kemal'e de hissettirmiş olacak ki Namık Kemal, yazdığı, 17 rebiülevvel 1290 (16 Mayıs 1873) tarihli cevabında « *Mektubunu aldım, canım sıkıldı. Benim kitaplara Ali Bey nezaret etsin dediğim, ilânata iktidarı için idi. Sizin de, işe daima karışacağınızı bilirim ; karıştığınıza teşekkür ederim. Daima bana, mürüvvetmendâne ibraz ettiğiniz bir himmet için arz-ı-mazeret ne demek ?* » diyor (aynı eser, s. 18).

i) Mustafa Asım Bey'in, Kemal'e gönderdiği mektubundaki şu cümleler de, bize, eserin basılıp bittiğini, parasının toplanmakta olduğunu, yakında hesabıyla teslim olunacağını öğretmektedir :

« . . . Henüz bitmiş olan Kaniye tarihi tamamıyla Ali Bey'e teslim olup fakat yirmi adet biraderinize verildi ve Silistire toplanmakta olup bu dahi hesabıyla teslim olunur ve iki-üç tane Bahar-ı Dâniş dahi tekmil olacağından teslim kılınır ve Ali Bey'e havale ettiğinden memnun oldum. Bu adam sağlamdır. Benim niyetim, Kaniye'yi tamamıyla Karabel'e verecektim ; bu daha hoş oldu » (Türk Tarih Kurumu kütüphanesi, mektup. No. 708).

J. N. Kemal'in, *Silistire Muhasarası*'na ait mühim bir kayıdına da, Hakkı Tarık Us'un bizzat neşrettiği *Kaniye Muhasarası*'nda rastlıyoruz : N. Kemal, *Kaniye*'de, Türk askerinin gayretini belirten bir vak'ayı, Naimâ'dan naklen yazdıktan sonra, « *Fenn-i harbin o zamanda bulunduğu dereceye dikkat olunsun ! İslâmın gayreti de gözönüne alınsın. Zannederiz ki münşifâne düşünülürse, Silistire Risalesi'nde muharrer vakayı, mübalâğadır denilemez* » diye yazar (Ebüzziya tab., 1303, s. 16 v. d.). Hakkı Tarık Us, *Kaniye*'yi yeni harflerle tabederken, biraz evvel aldığımız metindaki *Silistire Risalesi* ile, Kemal'in, *Vatan - yahut - Silistire*'yi kasdettiğini, not halinde işaret etmiş (s. 23), *Kaniye*'ye yazdığı mukaddimede de, bu kayıttan faydalanırken, aynı hatayı tekrarlamıştır (s. 6). Nâşir, *Silistire Muhasarası*'na yazdığı mukaddimede, bu yanlışını düzeltirken bir başka hataya düşmüştür. Çünkü *Kaniye*'ye Kemal tarafından yazılan mukaddimede « *Bundan akdem âcizâne neşrettiğim Silistire Muhasarası risalesinin halk içinde mazhar olduğu râğbete teşekkür..* » cümleleri münasebetiyle, bu hatayı yaptığını söylüyor. Halbuki, Hakkı Tarık Us, *Kaniye* mukaddimesinde, bu cümleden bahsetmiş değildir ; *Kaniye Muhasarası*'nın metninde mevcut (1303 tab, s. 16 v. d., 1941 tab. s. 23) kayıt münasebetiyle, *Silistire* risalesinden maksat, *Vatan - yahut - Silistire* piyesi olduğunu yazmıştı.

İşte böylece, *Kaniye*'nin metin kısmındaki kayıt unutulmuş, bu yüzden, *Silistire Muhasarası*'na yazdığı mukaddimede de bu bilgidен istifade edilmemiştir.

Makalemizin II. bölümünün 6. kısmını, nâşirin, *Silistire Muhasarası* hakkında verdiği tarihi bilgiye ayırmıştık. Bu izahlara göre, muhasara, 1844 tarihinde başlamış gösteriliyor. 1828'deki Osmanlı - Rus savaşında, *Silistire*'nin dörtte üçü Rus'lar tarafından yıkılmış bulunuyordu ; « *Silistire bundan on beş yıl sonra bu yeni muhasarayı görüyordu* » denilmekle, 1828'den on beş yıl sonra, yani 1843-44'de, yeni muhasaranın başladığı tekrar ediliyor.

Biz, bu izahattan hiç bir şey anlıyamadık ; çünkü esere mevzu teşkil eden ve zaferle neticelenen *Silistire Muhasarası*, 1853 yılına aittir ; Rus'ların geri çekilmeleri ise, 18 Haziran 1854 tarihine rastlamaktadır (s. 21, 96),

Netice :

Buraya kadar verdiğimiz izahları gözönüne alarak, Namık Kemal'in *Silistire Muhasarası* hakkında, netice olarak şunları söyleyebiliriz :

Kemal Magosa'da iken, orada vazife ile bulunan ve muhaberelerine vasıta olan yüzbaşı Ahmet Nafiz'in, bu insaniyetine karşılık onun adile *Silistire Muhasarası* adlı eserini neşretmiştir. Ahmet Nafiz, N. Kemal'in, Vatan-Yahut-Silistire piyesinin⁵ mevzuunu teşkil eden 1853-54 Silistire savaşına bizzat iştirak eden bir türk kahramanıdır. Bu savaşa ait hatıralarını Kemal'e anlatmış ve şairimiz, bu hatıraları onun ağzından naklen, tertip ettiği *Silistire Muhasarası* adlı eserinde toplamıştır. Ahmet Nafiz, aldığı emir üzerine, 11 Mayıs 1853 de İstanbul'dan ayrılmıştır, Silistire'ye vardıkları tarih, 23 Mayıs 1853 tür. Silistire savaşının kısa bir tarihçesi mahiyetindeki bu eser, Rus'ların, 18 Haziran 1854 den itibaren, yani hücumdan bütün bütün vazgeçmelerine kadarki vak'aları içine alır.

Silistire Muhasarası, Türk neferlerine hitaben. onları, bu gibi kahramanca savaşların hatırasile gayrete getirmek maksadile yazılmıştır.

Eserin basılmasına, Namık Kemal'in babası Mustafa Asım Bev ile, yakın arkadaşı Zeynül'âbidin⁶ Reşid vasıta olmuş, ilân ve satım işleri ise, Ali Bey'e bırakılmıştır. Eser, Kemal'in 17 Rebi-ül-evvel 1290 (16 Mayıs 1873) tarihli mektubuna göre, bu tarihten evvel basılmış demektir⁵ ; kapakta-Hakkı Tarık Us'un, fotoğrafını neşrettiği kapakta-«İlk defa olarak Teodor Kasab Matbaası'nda tabolunmuştur» kaydı ve 1290 tarihi vardır.

N. Kemal'in bugüne kadar böyle bir eseri olduğu, edebiyat tarihimize bilinmiyordu. Kemal'in. *Kaniye* adlı eserinin de önce Ahmet Nafiz adile basılmış olması, Hakkı Tarık Us'un dikkatini çekmiş, bulduğu ipuçları sayesinde, *Silistire Muhasarası*'nın da -ara sıra tereddüte düşmekle beraber- Kemal'in olduğu neticesine varmıştır. Bizim, yazımızın III. bölümünde, neşrettiğimiz on vesika, *Silistire Muhasarası*'nın mahiyetini, namına neşredilen Ahmet Nafiz'in kim olduğunu tamamiyle aydınlatmaktadır ; diğer taraftan bu deliller, eserin Kemal'e ait olduğunda da, herhangi bir şüphe ve tereddüte yer bırakmamaktadır.

Silistire Muhasarası, Namık Kemal'in diğer eserleri arasında, edebî bakımdan kıymeti haiz sayılamaz. Bununla beraber, eserin neşri, edebiyat tarihimize, şimdiye kadar şairimize ait olduğu bilinmiyen bir eseri daha kazandırdığı için, mühimdir. Bu faydalı hizmet ve nesriyatından dolayı, Hakkı Tarık Us'a teşekkürle borçluyuz.

FEVZİYE ABDULLAH

⁵ Hakkı Tarık Us'un, kitabın basıldığı zaman hakkında verdiği bilgi, birbirini tutmuyor : « İlk defa 1874 de » basıldığı söylendiği halde (s. 2), bir başka yerde « 1873 ün son ayında çıktığı, Dolab'a girmiş beş-on satırla anlaşılan *Silistire Muhasarası* . . . » denilmektedir (s. 9). Bu iki kayıttan, ilki yanlıştır.

1947 YILI TEMMUZ, AĞUSTOS, EYLÜL AYLARINDA T. T. K. KÜTÜPHANESİNE GELEN KİTAP VE DERGİLER¹

A

- A b]b a]s - a]l - Azzavi: *Calligraphists of the Mirjan Mosque* (Sumer vol 3 no. 2).
- Abu'l Farac, Gregory: *The chronography of Gregory Abu'l Farac* (Bar Hebraeus). London: 1932. Oxford University Press. 2 vol.
- Aescoly-Weintraub, A. Z.: *Le Hassidisme*. Paris: 1928. Paul Geuthner. 51+201 S.
- Akdağ, Dr. Mustafa: *Yeniçeri ocak nizamının bozuluşu* (Ank. Üniver. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Derg. cilt. 5 sayı. 3 1947).
- Akkaya, Doç. Dr. Şükrü: *Humanizm'den önce Almanya'da dil ve edebiyatın genel durumu* (Ank. Üniver. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Derg. cilt. 5 sayı. 3. 947).
- Alagöz, Prof. Cemal: *Dördüncü coğrafya meslek haftası. Birinci jeolojik ilmi toplantısı* (Ank. Üniver. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Derg. cilt 5 sayı. 3 947).
- Allen, Lafe Franklin: *Educational reform in Japan* (The Yale Review vol. 36. no. 4 1947).
- Awad, Gurgis: *The most ancient manuscripts in the Awqaf public library* (Sumer vol. 3. No. 2 1947).

B

- Ba]qir, Taha: *Report on the collection of unpublished tents in the Iraq Museum* (Sumer vol. 3 no. 2 1947).
- Basmachi, Dr. Faraj: *The votive vase from Warka* (Sumer vol. 3 no. 2 1947).
- Blegen, Elizabeth: *New items from Athens* (American Journal of Archaeo. vol. 50 no. 3 1946).
- Bor]a]ta]v, Prof. Pertev N.: *Çukurova'da folklor derlemeleri* (Ank. Üniver. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Derg. cilt. 5 sayı 3 1947).
- Borata]v, Prof. Pertev: *Folklor arşivinin bugünkü durumu* (Ank. Üniver. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Derg. cilt 5 sayı 3 1947).
- Bri]alles, Chandon de: *Le droit de «Coins» dans le royaume de Jerusalem* (Syria tom. 23 fasc. 3-4 1942-43).

1) Dergilerdeki önemli makaleler alfabe sırasına konmuştur.

- Bryson, Lyman: *The arts, the professions, and the state* (The Yale Review vol. 36 no. 4 1947).
- Buchthal, Hugo: *The painting of the Syrian jacobites in its relation to Byzantine and Islamic art* (Syria tom. 20 fasc. 2 1939).
- Buisson, du Mesnil: *Un parchemin liturgique juif et la gargote de la Synagogue à Doura-Europos* (Syria tom. 20 fas. I 1939).
- Burland, C. A.: *A 360 day count in a Mexican codex* (Man vol. 47 articl. 113-125 1947).

C

- Cahen, Claude: *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades*. Paris: 1940 Libraire Orientaliste Paul Geuthner. 7+768 S.
- Carleton, William G.: *Ideology or Balance of Power* (The Yale Review vol. 36. No. 4 1947).
- Carsten, F. L.: *The origins of the Junkers* (The English Historic. Review vol. 62 no. 243 1947).
- Cecil, Lord David: *The poetry of Thomas Gray* (The Yale Review vol. 36 No. 4 1947).
- Chisholm, Hugh: *Cassandra again. Verse* (The Yale Review vol. 36 no. 4 1947).
- Coates, Robert M.: *The state of the novel* (The Yale Review vol. 36 No. 4 1947).
- Cordier, Henri: *Mélanges d'histoire et de géographie orientales* (Paris 1914-1924. Saint-Germain. 4 tome).
- Cumberlege, Geoffrey: *The Great palace of the Byzantine Emperors*, London: 1947. Oxford University Press. XV+108 S 64 Pl.
- Curti Merle: *Impressions of a visit to India* (The Yale Review vol. 36 no. 4 1947).

D

- Dabbs, James McBride: *Thoreau: The adventurer as Economist* (The Yale Review vol. 36 no. 4 1947).
- Dart, Margaret S.: *Letters of a Yankee fortyniner* (The Yale Review vol. 36. no. 4 1947).
- Davidson, Eugène: *Children Swimming. Verse* (The Yale Review vol. 36. No. 4 1947).
- Deschamps, Paul: *Les châteaux des Croisés en Terre-Sainte*. Paris: 1934-1939. Paul Geuthner. 1- Le crac de chevaliers. Texte 32 + 327 S. album 120 pl. 6 plan I hr. 2- La défense du Royaume de Jérusalem. texte 10 + 267 S. album 96 pl. II plan I hr.
- Deschamps, Paul: *Etude sur un texte Latin énumérant les possessions musulmanes dans le royaume de Jérusalem vers l'année 1239* (Syria tom. 23 fas. 1-2 1942-43).

Dossin, Georges : *Les archives économiques du palais de Mari* (Syria tom. 20 fas. 2 1939).

Dossin, Georges : *Nqmd et Niqme - Had* (Syria tom. 20 fas. 3 1939).

Dunham, Dows : Notes on the history of Kush (Americ. Jour. of Archeology vol. 50 no. 3 1946).

Dupont-Sommer, M. A. : *Un buste palmyrénien inédit* (Syria tome. 23 fas. 1-2 1942-43).

Dussaud, René : *La contribution de Henri Hehérain à l'histoire de l'activité scientifique française en Syrie* (Syria tom. 23 fas. 3-4 1942-43).

Dussaud, René : *Temples et cultes de la Triade Héliopolitaine à Ba'albeck* (Syria tome 23 fas. 1-2 1942-43).

E

Enlart, Camille : *Les monuments des Croisés dans le Royaume de Jérusalem*. Paris : 1925. Paul Geuthner, 4 vol.

F

Fagg, William : *Two woodcarvings from the Baga of French Guinea* (Man vol. 48 artic. 113-125 1947).

Fairley, William : *Monumentum Ancyratum*. Philadelphia ; 1898. University of Pennsylvania Press, 91 S.

Ferrand, Gabriel : *Introduction à l'astronomie nautique Arabe*. Paris: 1928. Paul Geuthner. 12 + 272 S.

Firth, Prof. Raymond : *Arts of the South Seas* (Man vol. 47. artic. 113-125 1947).

Fortune, R. F. : *The rules of relationship Behaviour in one variety of primitive warfare* (Man vol. 47. artic. 113-125 1947).

Fosse, C.-V. Scheil : *Grammaire Assyrienne*, Paris: 1901, H. Welter. 112 S.

Francis, Bashir : *Immortal clay of Sumer* (Arapça). (Sumer vol. 3 no. 2 1947).

G

Gauthiot, Robert : *Essai de grammaire Sogdienne. Phonétique. Tom. I* Paris : 1914-1923. Paul Geuthner. 18 + 183 S. 2 hr.

H

Hall, Lady Margaret : *The east India company and the peace of Paris* (The English Historical Review vol. 62 no. 243 1947).

Hanson, Christine : *On certain portrait inscriptions* (American Journal of archeology vol. 50 no. 3 1946).

Hencken, Hugh : *Future aims and methods in research in prehistoric Europe* (American Jour. of Archeo. vol. 50 no. 3 1946).

Hızır, Doç. Nusret : *Bir mantık tanımı münasebetiyle* (Ank. Üniver. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Derg. cilt 5 sayı 3 1947).

- Hill, Miss Rosalind: *Two Northamptonshire chantries* (The English. Hist. Review vol. 62 no. 243 1947).
- Hrozny, Bedrich: *L'Inscription «Hittite-Hiéroglyphique» d'Apamée* (Syria tome 20 fas. 2 1939).

J

- Jean, Charles-F.: *Le péché chez les Babyloniens et les Assyriens*. Paris: 1925. Paul Geuthner. 176 S.
- Jeffreys, Dr. M. D. W.: *Ogoni pottery* (Man vol. 47 artic. 84-102).
- Jerphanion, Guillaume: *Une nouvelle province de l'art Byzantine les églises rupestres de Cappadoce*. Paris: 1925 - 1942. Paul Geuthner. 7 tome.

K

- Karal, Enver Ziya: *Osmanlı tarihi. cilt V. (Nizam-ı Cedit ve Tanzimat devirleri) (1789-1856)*. Ankara: 1947. T. T. K. Basımevi. 304 S. 14 lev. 4 hr.
- Kaufman, Esther: *The murderer* (The Yale Review vol. 36 no. 4).
- Kramer, S. N.: *Foreword to report on the collection of unpublished texts in the Iraq museum* (Sumer vol. 3 no. 2 1947).
- Kramer, S. N.: *Foreword to the Harmal geographical list* (Sumer vol. 3 no 2 1947).

L

- Levy, Selim J.: *Harmal geographical list Eridu* (Sumer vol. 3 no. 2 1947).
- Lévy, Sylvain: *Fragments de textes Koutchéens*. Paris: 1933. Imprimerie nationale, 161 S.
- Lloyd, Christopher: *Pacific Horizons the exploration of the Pacific before Captain Cook*. London: 1946. George Allen. 188 S.
- Lodge, Miss Olive: *Babin Den: Midwives day in Bulgaria* (Man vol. 47 Artic. 84-10-102).
- Lutz, Harley: *The high cost of living* (The Yale Review vol. 36 no. 4 1947).

M

- Manker, Ernst: *The study and perservation of the ancient Lapp culture: Sweden's contribution since 1939* (Man vol. 47 artic. 103-112).
- Masson - Oursel, P.: *Esquisse d'une histoire de la philosophie Indienne*, Paris: 1923. Paul Geuthner. 314 S.
- McGuffie, Th.: *The Walcheren expedition and Walcheren fever* (The English Hist. Review vol. 62 no. 243, 1947).
- Moravcsik, Julius: *Ungarische Bibliographie der Turkologie und der Orientalisch - Ungarischen Beziehungen 1914-1925*. Budapest: 1926. Bercényi-utca. 39 S.

Morgan, J. de: *Manuel de numismatique Orientale*. Paris; 1923-1936. Paul Geuthner. Tome 1. 480 S.

Mullins, E. L. C.: *Note on an unsigned letter to John Abell at Strasbourg*. (The English Hist. Review vol. 62 no. 243, 1947).

N

Naji al Asil: *The city of Al Mu'Tasim on the Qatul (Arapea)*. (Sumer vol. 3 no. 2 1942).

Nakshabandi, Nasir: *Islamic dinar: Petty states* (Sumer vol. 3 no. 2 1942).

O

Oray, Hilmi: *Güney Fransa harekâtı* (Ağustos 1944). İstanbul: 1947, Askeri Basımevi. 60 S.

P

Parot, André: *Les fouilles de Mari* (Syria tome. 20 fasc. 1, 1939).

Priehett, Kendrick: *Months in Dorian Calenders* (Americ. Jour. of Archeo. vol. 50 no. 3, 1946).

Puryear, Vernon: *France and the Levant from the Bourbon restoration the peace of Kutiah Los Angeles: 1941*. University of California Press. 15 - 252 S.

R

Reitzel, William: *The American position in the Mediterranean* (The Yale Review vol. 36 no. 4).

Richter, Gisela: *A fourth-century bronze hydria in New York* (Americ. Jour. of Archeo. vol. 50 no. 3. 1946).

Ross, Marvin: *A Byzantine bronze weight* (Americ. Jour. of Archeo. vol. 50 no. 3 1946).

Rouse, Prof. Irving: *Prehistory of Trinidad in relation to Adjacent Areas* (Man vol. 47 artic. 103-112 1947).

Roussel, Pierre: *Décrot des Pélignans de Laodicée-sur-Mer* (Syria tome. 23. fasc. 1-2 1942-43).

Roussel, Pierre: *Les inscriptions du temple de Dmeir* (Syria tome 23 fas. 3-4 1942-43).

S

Safar, Fuad: *Excavation of the Directorate-general of antiquities at Eridu* (Sumer vol. 3 no. 2 1947) Arapca.

Salim, Edouard: *Sur quelques images tutélaires de la Gaule mérovingienne, Apports orientaux et sur vivances Sumérienne* (Syria tome. 23 fasc. 3-4 1942-43).

- Sauvaget, J.: *Alep. Essai sur le développement d'une grande ville Syrienne, des origines au milieu du XIX siècle*. Paris: 1941. Paul Geuthner. 42 + 302 S. 70 pl.
- Sauvaget, J.: *Les ruines Omeyyades du Djebel Seis* (Syria tome. 20 fasc. 3 1939).
- Schaeffer, F.-A.: *Les fouilles de Ras Shamra-Ugarit* (Syria tome 20 fas. 4 1939).
- Schlumberger, Daniel: *Bornes frontière de la Palmyrène* (Syria tome. 20 fas. I 1939).
- Schlumberger, Daniel: *Les fouilles de Qasr el-Heir* (1936-1938) rapport. (Syria tome. 20 fas. 3 1939).
- Schlumberger, Daniel: *Les fouilles de Qasr el-Heir* (1936-1937). Syria tome 20 fas. 4 1939).
- Seyrig, Henri: *Antiquités Syrienne* (Syria tome. 20 fas. I, 3, 4, 1939).
- Simsar, M. Ahmet: *The Waqfiyah of Ahmed Pasa*. Philadelphia: 1940. University of Pennsylvania Press. 10 + 203 S.
- Slane, M. de: *Les prolégomenes d'Ibn Khaldoun*. Paris: 1934-38. Paul Geuthner. 3 tome.
- Suggett, Mrs. Helen: *A letter describing Richard II's reconciliation with the city of London 1332* (The English Hist. Review vol. 62. no. 243 1947).

T

- Taha Baqir: *Laws of ancient Iraq* (Arapca). (Sumer vol. 3 no. 2 1947).
- Thimme, Diether: *The masters of the Pergamon Gigantomachy* (Americ. Jour. of Archeo. vol. 50 no. 3 1946).

V

- Vadala: *Samsoun passé-présent-avenir*. Paris: 1934. Paul Geuthner. 135 S. 8 Pl.
- Virolleaud, Charles: *Fragments alphabétiques divers de Ras Shamra* (Syria tome 20. fas. 2 1939).
- Virolleaud, Charles: *Le mariage du roi Kéret (IIIK). Poème de Ras - Shamra* (Syria tome 23 fas. 3-4 1942-43).
- Virolleaud, Charles: *Le roi Kéret et son fils (IIK) (Troisième partie)*. (Syria tome. 23 fas. 1-2 1942-43).
- Vlekke, Bernard: *The story of the Dutch east Indies*. Cambridge: 1946. Harvard University Press. 233 S.

DERGİLER

- American Journal of Archeology, vol. 50 no. 3 1946.
- Ankara Üniver. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Derg., cilt 5 sayı 3 1947.

- Ankara Yüksek Ziraat Enst. Derg. cilt 8 No. 1.
Askerî Adâlet Dergisi, sayı 1 1947.
Bulletin of the Institute of Historical Research. Supplement no. 9 1947.
The English Historical Review, vol. 62 no. 243 1947.
Fikirler, aylık kültür derg., yeniseri I 1947.
Gediz, No. 99-100 1947.
Havacılık ve Spor., sayı 380, 381; 1947.
İdare dergisi, sayı. 187 1947.
Konjonktür, no. 4-6 1947.
London News, no. 5649.
Maden Tetkik ve Arama Enst., sayı 1/37 1947.
Man vol. 47 artiel. 84-102; 103-112; 113-125; 1947.
Nilüfer, sayı 26, 27, 28 1947.
19 Mayıs sayı 83, 84, 85.
Radyo sayı 65, 66, 67.
Siyasi İlimler Mecmuası, sayı 193, 194, 195, 196 1947.
Sumer a Journal of Archeology in İraq, vol. 3 no. 2 1947.
Syria, tome XX 1930, tome XXIII 1942-3.
Taşpınar, sayı 146-147 1947.
Tıp Dünyası, cilt XX no. 5, 6, 7 1947.
Ülkü, sayı 8 1947.
Yeşilay. sayı 176, 177 1947.
-

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri		Fiatı K.
1	PİRÎ REİS: Amerika haritası	1400
2	PİRÎ REİS: Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3	NASUH-İS-SİLÂHÎ: İrakayn Seferi.	
*) 4	İBNİ BÎBÎ: Selçuk tarihi.	
II. Seri		
*) 1	CÜVEYNÎ: Tarih-i Cihanküşa (3 cilt).	
*) 2	REŞİDEDDİN: Cami üt-tevarih.	
3	Baypars Tarihi	200
4	ISFAHÂNÎ: Selçuk Tarihi.	300
5 a	Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	400
5 b	Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. Cilt	800
6	GÜLBEDEN: Humayunnâme	500
7	TANBURÎ ARUTÎN: Tahmas Kulu Han'ın Tevarihi	100
8	SADRUDDİN EBÜLHASAN ALÎ: Ahbar üd-Devlet is-sel- çukıyye	250
9	KALOST ARAPYAN: Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	100
10	Abdi tarihi	150
11	Abu'l-Farac tarihi, I. cilt	450
*) 11 a	Abu'l-Farac tarihi, II. cilt.	
*) 12	NİZAMEDDİN ŞAMÎ: Zafernâme.	
*) 13	Moğolların Gizli tarihi.	
III. Seri		
1	KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksarai). Müsameret ül-Ahbâr.	600
*) 2	Neşri tarihi.	
IV. Seri		
1	P. WITTEK: Menteşe Beyliği	300
2	B. Y. VLADİMİRTSOV: Moğolların içtimai teşkilâtı. . .	400
3	H. BALDUCCI: Rodos'ta Türk mimarisi	300
*) 4	B. SPULER: İran Moğolları.	
*) 5	W. HINZ: Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd.	
V. Seri		
1	REMZİ OĞUZ ARIK: Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (Türkçe 1000 K. fransızca 1500 K.).	
2	HÂMİT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (Türkçe 1000 K. almanca 1500 K.).	

Flatı K.

3	Dr. Ş. AZİZ KANSU: Etiyokuşu hafriyatı raporu (Türkçe ve fransızca)	400
4	HÂMÎT KOŞAY: Pazarlı hafriyatı raporu (Türkçe ve fransızca)	400
*) 5	HÂMÎT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1937-39 raporu (Türkçe ve fransızca).	
*) 9	HÂMÎT KOŞAY: Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu (Türkçe ve fransızca).	

VI. Seri

*) 1	F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRİEL: Mimar Sinan.	
2	ARİF MÜFİD MANSEL: Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları	400

VII. Seri

1	İbni Sina: (Makaleler, etüdler mecmuası)	400
2	CEVAT ÜSTÜN: İkinci Viyana muhasarası	300
3	ULUĞ İĞDEMİR: Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma .	150
4	FEVZİ KURTOĞLU: Türk bayrağı ve ay-yıldız	400
5	Halil Edhem Hâtıra kitabı. C. I (In memoriam Halil Edhem Vol. I).	600
6	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa . .	400
7	ŞİNASI ALTINDAĞ: Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı. .	250
*) 8	FALİK UNAT: Osmanlı Sefaretnâmeleri.	
9	W. EBERHARD: Çin'in Şimal komşuları.	200
10	ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün hat-tı hümayunları. .	200
11	H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi	150
11 a	H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi Etice metnin transkripsiyonu	125
12	AFİF ERZEN: İlkçağ'da Ankara	210
13	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Mitat ve Rüştü Paşaların tevkîfine dair vesikalar	250
14	ENVER ZİYA KARAL: Selim III'ün Hat-tı hümayunları, Nizam-ı Cedit	320
15	AFET İNAN: Türk ırkının vatanı Anadolu	550
*) 16	B. LANDSBERGER: Sam'al	
*) 17	TAHSİN ÖZGÜÇ: Ön tarihte Anadolu'nun ölü gömme âdetleri.	

VIII. Seri

1	YUSUF AKÇURA: Osmanlı Devletinin Dağılma Devri . .	200
2	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Anadolu Beylikleri	300
3	ŞEMSEDDİN GÜNALTAI: Yakın Şark I. Elâm ve Mezopotamya.	500

Fiatı K.

3-II	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark II, Anadolu . .	665
3-III	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark III, Suriye ve Filistin.	850
4	YUSUF ZİYA ÖZER: Mısır Tarihi.	250
5	HALİS BİYİKTAY: Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu	100
6	ÂFET İNAN: Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman	200
7	Dr. SÜHEYL ÜNVER: Selçuk Tababeti Tarihi	200
*) 8	FUAT KÖPRÜLÜ: Osmanlı Devletinin kuruluşu.	
9	Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt. . . .	200
10	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal	400
11	ZİYA KARAMURSAL: Osmanlı Malî Tarihi hakkında tetkikler	400
12-I	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. cilt . .	500
12-II	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları II. cilt . .	400
13	Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım	500
14	Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, II. Kısım	500
15	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı	850
*) 16	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devletinin Merkez Teşkilâtı.	

IX. Seri

1	I. Türk Tarih Kongresi zabıtları (mevcudu kalmamıştır)	
2	II. Türk Tarih Kongresi zabıtları	250
*) 3	III. Türk Tarih Kongresi zabıtları.	

X. Seri

1	A. AULARD: Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi, I. cilt. . .	500
1 a	" " " " " " II. cilt. . .	500
1 b	" " " " " " III. cilt. . .	500
2	V. G. CHILDE: Doğunun prehistoryası	565

XI. Seri

1	EDİP KEMAL ÜNSEL: Fatihin şüirleri	180
---	--	-----

XII. Seri

*) 1	ARİF MÜFİD MANSEL: Türkiye'nin Arkeoloji ve Epigrafisi için Bibliyografya.	
*) 2	FAİK UNAT: Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi bibliyografyası.	

XIII. Seri (Dünya Tarihi)

1 a	ŞEVKET AZİZ KANSU: İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler. I. cilt	350
3	W. EBERHARD: Çin Tarihi	600
4 a	Y. HİKMET BAYUR: Hindistan tarihi. I. cilt (İlk çağlardan Gurkanlı Devletinin kuruluşuna kadar, 1526)	640
4 b	Y. HİKMET BAYUR: Hindistan Tarihi II. cilt	850
8	ARİF MÜFİD MANSEL: Ege ve Yunan Tarihi	800
*) 9	ŞEMSEDDİN GÜNALTAI: İran tarihi.	
16 a	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Tarihi I. cilt	550
*) 16 b	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı tarihi II. cilt.	
16 e	ENVER ZİYA KARAL: Osmanlı tarihi. V. cilt	450
*) 17 a	AKDES NİMET KURAT: Rusya tarihi.	
	BELLEİEN : Her sayısı	200

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINEVLERİ.

ANKARA'da : Akba, Berkalp ve Haşet,

İSTANBUL'da : Ankara caddesinde Zaman; Beyoğlu İstiklâl caddesinde Haşet ve Berrak; Beyazıt Üniversite caddesinde B. Nişan,

BURSA'da : Ankara kitapevleri.

PROFESÖR, DOÇENT, ASİSTAN VE ÖĞRETMENLERLE YÜKSEK OKUL ÖĞRENCİLERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA ÖZEL İSKONTO YAPILIR.

*Basılmakta olanlar.

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayısı : 200 kuruş (yabancı memleketler için 1 dolar)

Yıllık abonesi : 800 kuruş (yabancı memleketler için 4 dolar)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış işleri için :

Millî Eğitim Bakanlığı YAYINEVLERİ'ne,
Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP,
İstanbul'da : Ankara caddesinde ZAMAN; Beyoğlu, İstiklâl caddesinde,
HAŞET ve BERRAK; Beyazıtta B. NİŞAN,
Bursa'da : ANKARA Kitapevlerine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 200 piastres (pour l'Etranger 1 dollar)

L'Abonnement annuel : 800 piastres (pour l'Etranger 4 dollars)

Pour l'achat de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Education Nationale,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

Istanbul :

à ZAMAN Kitapevi, Ankara Caddesi,

aux librairies HACHETTE et BERRAK, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et

à B. NİŞAN Kitapevi, Beyazıt. à la librairie ANKARA, à Bursa

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: XI

No: 44

Octobre 1947

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 7